

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt : XXVIII

Sa. 111

Temmuz 1964

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

2003

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdlr :	Sayfa
TUNAKAN, DR. SENİHA : Bodrum - Dirmil Kazısı İskeletleri (7 resimle birlikte)	361
BOSTANCI, DR. ENVER : Chalcidique Yarımadasında Bulunan Neandertal tip Fossil Kafatası Üzerinde bir Tetkik (4 resimle birlikte)..	373
————— : İngilizcesi	377
KINAL, PROF. DR. FÜRÜZAN : İlk Çağlarda Kıbrıs. (25 resimle birlikte).	383
KURAN, APTULLAH : Edirne'de Yıldırım Camii (17 resimle birlikte)....	419
————— : İngilizcesi	429
ÖGEL, SEMRA : Hollandalı bir Seyyah'ın 18. Yüzyıl Başında Doğu Kafkasya'da gördüğü Bazı Türk Eserleri (6 resimle birlikte)...	439
————— : Almanca özeti	448
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : Bonapart'ın Cezzar Ahmed Paşa'ya Mektubu ve Akkâ Muhasarasına dair bir Deyiş (Bir fotokopi ile birlikte)	451
HUREWITZ, J. C. : The Background of Russia's Claims of the Turkish Straits	459
GÖKMAN, MUZAFFER : Faik Reşit Unat (1899 - 1964) ve Bibliyografyası (1 resimle birlikte)	505
Çeviriler :	
SETON - WATSON, HUGH (Çeviren : KURAT, DR. Y. T.) : Milliyetçilik ve çok Milletli İmparatorluklar	525
Bibliyografya :	
MANSEL, ORD. PROF. ARIF MÜFİD : Friedrich W. Goethert -Hans Schleif, <i>Der Athenatempel von Ilion</i>	543
Haberler :	
Türk Tarih Kurumu'nun 1964 yılı Genel Kurul Toplantısı (4 resimle).	549

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: 310 23 68 (11 Hat)

Fax: 310 16 98

Internet: <http://www.ttk.gov.tr>

email: [yusuf @ ttk.gov.tr](mailto:yusuf@ttk.gov.tr)

ISSN 0041-4255

İkinci Baskı: 2003

B E L L E T E N

Cilt: XXVIII

TEMMUZ 1964

Sayı: 111

BODRUM-DİRMİL KAZISI İSKELETLERİ

Dr. SENİHA TUNAKAN

Antropoloji profesörü

1963 yılı Ekim ayında, Ankara Üniversitesi adına, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın yönetimi altında Bodrum ilçesinin 20 Km. kuzeyinde bulunan Dirmil köyünde, yeni adile Gökçebel'de, yapılan kazıda çıkarılmış olan iki iskelet incelenmek üzere Kürsümüze gönderilmiştir. Hâfirlerin bize verdikleri yazılı bilgiye göre kazısı yapılan Mykene kültürüne ait Protogeometrik mezar, Dirmil köyünün güneyinde Burgaztepe'nin güney yamacında olup daha önceden (1962 yılında) köylüler tarafından açılmış ve mezar odasının tabanında bulunan altı vazo Bodrum Müzesine teslim edilmiştir*. 1963'de yapılan kazıda esas mezar kısmı bulunmuştur. Tabanın 1.50 m. aşağısında bir lâhide raslanmıştır. Lâhidin yerleştirildiği çukur ana kayaya oyulmuştur. Bu lâhitten ayakları güney (Dromos tarafında) başı kuzey yönde sırt üstü yatırılmış ve bizim No. 1 olarak işaret ettiğimiz iskelet çıkarılmıştır. No. 2 olarak gösterdiğimiz ikinci iskelet ise lâhidin konulduğu çukurun Dromos tarafında açılmış bir oyukla lâhit arasında ve kısmen bu oyuk içinde hocker vaziyetinde gömülmüş olarak bulunmuştur. Hâfirler, içerisinde evvelce köylüler tarafından bulunmuş olan Protogeometrik vazolarla bu son kazıda çıkarılmış olan aynı tip yeni bir vazoya göre bu mezarı M. Ö. 950-900 tarihlerine koymaktadırlar.

(*) Bu vazolar Bodrum'da deniz altı araştırmaları yapan C. George F. Bass tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır.

George F. Bass : Mycenaean and Protogeometric tombs in the Halicarnassus Pininsula. Amer. J. of Arch. Vol. 67, No. 4, 1963. s. 353-361.

Bu mezardan çıkarılmış olan iskeletler de Mykene kültürünün aynı tarihlerine ait antropolojik kalıntılardır.

Kafalar

Lâhit içinde bulunan ve No. 1 olarak gösterilen iskelet 65 yaşlarında bir erkeğe aittir. Kafasının sağ taraf temporal kemiğinin pul kısmile sağ taraf elmacık kemeri ve yine sağ taraf göz çukurunun dış kenarı kırıktır; burun kemikleri de tamamile kırılmış bir durumdadır (Res. 1, 2). Üst çene diş kemerinde köpek dişleri ve sol birinci azı dişi çukurları dışında bütün alveoller tamamile kapanmış olup bu şahsın daha hayatta iken dişlerinin çoktan düşmüş olduğunu göstermektedir. Bu da bu şahsın tahmin ettiğimiz ilerlemiş yaşı lehine bir delildir. Damakta da yaşdan ileri gelen bir incelme ve kırılma eğilimi göze çarpmaktadır. Kafa kemikleri incedir ve bütün kafa dikişleri kapanmış durumdadır. Glabell ve kaş kemerleri oldukça belli olup mastoid ve kafa kemiği condyl'leri çok büyüktür. Ense kaslarının tutunduğu yerler kuvvetlidir.

Yandan bakıldığı zaman kafanın yüksekliğine gelişiminin fazla olduğu görülür. Sagittal çevre, yüksek ve biraz geriye kaçık bir alın ve muntazam bir kafa kubbesi ile arkaya doğru uzanmakta ve yuvarlak bir occiput kafanın arka kısmını çevreledikten sonra ense hizasında (inion) öne doğru dönmektedir.

Yukarıdan bakışta parietal çıkıntılar belirsizdir ve kafa ovoid bir şekil göstermektedir. Kafa çevresi 52 cm. olarak ölçülmüştür. Önden bakıldığı zaman alın ve yüz geniştir; alın çıkıntıları siliktir. Üst çene diş çukurlarının kapanmış olması sebebiyle çene yüksekliğinin küçülmüş olması yüze olduğundan daha geniş bir görünüş vermektedir. Üst çenede Fossa canina'lar dikkati çekecek kadar büyük ve çukurdur. Göz çukurları köşeli olup yüksek değildir.

Tablo 1 ve 2 bu kafada aldığımız ölçüleri ve endisleri göstermektedir. Bunlara göre bu kafa 79.56 kafa endisile *Garson*'un sınıflamasına göre brachykran'a çok yakın bir mesokran'dır. Basion-bregma yükseklik çapına göre uzunluk-yükseklik endisi bu kafanın hypsikran (end. 79.01), genişlik-yükseklik endisi de akrokran (end. 99.31) olduğunu göstermektedir. Aynı suretle kafanın porion-bregma yüksekliğine göre de uzunluk-yükseklik gelişimi oranı bu kafayı hypsikran (end. 64.09), genişlik-yükseklik gelişimi oranı da metriokran (end.

80.56) kafalar gurubuna sokmaktadır. Kafa deliğinin (F. magnum) uzunluk ve genişlik ölçüleri bu kafada *Martin*'in verdiği sayılara göre bugünkü insan ortalamasının en yükseğine yakındır. Kafa deliği endisi 89.74 olup büyük ve oval şekildedir.

Alın 75.69 endisle geniştir. Göz çukurları 76.74 endisle orta derecede yüksek bir göz çukurunu işaret etmektedir (mesochonch). Burun da 50.00 endisle orta derecede geniştir yani mesorrhin'dir. Üst çene diş kemeri endisi, alveollerin kapanmış olması sebebiyle ancak yaklaşık olarak hesap edilmiş olup 96.23 endis ile, *Turner*'in sınıflamasına göre, alt çeneye uygun bir şekilde dolichuranisch çeneler gurubuna girmektedir. Sağ taraf elmacık kemeri kırık olduğundan yüz genişliği ölçülememiş ve üst yüz endisi hesaplanamamıştır. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi yüz, alın ve diğer yüz ölçülerine uygun olarak geniştir.

No. 2 olarak işaret edilen kafa 30 - 35 yaşlarında bir kadına ait olup muhafaza durumu iyi değildir. (Res. 3,4) de görüldüğü gibi alın kemiğinin sağ ve sol tarafları kırık, sol temporal kemiğinin pul kısmı, sol parietal'in büyük bir kısmı, occipital'in kafa deliğinin yan ve ön kısımları tamamen noksan olup kafa kaidesi mevcut değildir. Yüz iskeletine ait ayrı bir parça halinde yalnız üst çene mevcut olup bunun da damağının arka kısmı kırık durumdadır. Başta yalnız üç ölçü, uzunluk, genişlik ve yükseklik ölçüleri alınabilmiştir (Tablo 1 ve 2). Bunlara göre bu kafa 81.46 endisle brachykran'dır. Porion - bregma yüksekliğine göre uzunluk - yükseklik endisi bu kafanın hypsikran (end. 66.29), genişlik - yükseklik endisi de metriokran (end. 81.38) olduğunu göstermiştir.

Bu kafada glabel pek az tümsek, alın çıkıntıları ve parietal çıkıntılar siliktir. Parietal kemiklerin göze çarpan özelliği bu kemiklerin arka medial kısımda yani *obelion* bölgesinde bir derinlik teşkil etmesi ve parietal'lerin bu derinliğin her iki yanında geriye doğru hafif bir tümseklik meydana getirmesidir. *Martin* bu teşekkülün bir çok insan kafalarında görüldüğünü bildirmekte ve bunu *Depressio praelambdaidea* olarak adlandırmaktadır. Bunun patolojik bir teşekkül olup olmadığı henüz bilinmemektedir. Fakat her halde sunî bir deformasyon sonucu da meydana gelmiş değildir*. Bu teşekkül sebebiyle lambda

* *Martin, R. - Saller, K. : Lehrbuch der Anthropologie. Dritte Auflage. Band 11, 1959. s. 1313.*

dikişi bu kafada biraz yüksekte kalmakta ve occipital kemiği belli bir çıkıntı teşkil ederek aşağıya ve inion hizasında öne dönmektedir. Linea nuchae superior bu kafada çok kuvvetli gelişmiş olup âdeta bir krista şeklinde yanlara doğru uzanmaktadır.

Yandan bakıldığı zaman alnın geriye kaçık olduğu görülmektedir. Bregma bölgesinde sagittal dikiş yönünde hafif bir surette içeri doğru 2.5 cm. kadar genişlikte bir düzlük vardır. Bu düzlük, frontal dikiş boyunca yanlara doğru gittikçe kaybolmaktadır. Elle çok iyi hissedilen bu içerlek düzlük bize daha gelişme halinde iken bu kafaya tatbik edilmiş bir bandaj izi intibahını vermektedir. Kafa kemikleri oldukça kalındır. Mastoid'ler küçüktür. Yukarıdan bakıldığı zaman kafa geniş ovoid bir şekil göstermektedir. Yüz iskeleti mevcut olmadığından bu kafanın yüze ait morfolojisi hakkında bir şey söyleyemiyoruz.

Alt çeneler

No. 1'e ait alt çenenin muhafaza durumu iyi olup yalnız sağ taraf kolunun yukarı ön kısmı kırıktır. Çene kuvvetli bir yapı göstermektedir. Condyl'ler büyük, çene noktası (menton) çıkık, alt çene kolu oldukça dik olarak yükselmektedir. Çenede on bir tane diş muhafaza edilmiş olup bunlardan sol taraf üçüncü büyük azı dişi hariç hepsi çok aşınmış durumdadır. F. mentale'ler sağ ve solda birer tanedir (Res. 5. .).

Alt çenelere ait ölçüler ve endisler Tablo 3' de özetlenmiştir. Thomson'un mandibüler endisine göre bu alt çene dar uzun çeneler gurubuna girmektedir (end. 59.68). Alt çene gövdesi kalındır (end. 44.83). Alt çene kolu açısı da 112° olarak tesbit edilmiştir. Çene öne doğru sivrilmekte ve köşeli bir şekilde bitmektedir. Görünüşü kitlevî ve ağırdır. Çene condyl'leri büyüktür.

No. 2'ye ait kafanın alt çenesinin sol taraf kolu temamlı kırık, sağ taraf kolunun da condyl'i mevcut değildir (Res. 5. .). Dişler tam olup öğütme yüzleri aşınmaya başlamıştır. Çizgiler bu çenede bundan öncekinin tersine olarak keskin değildir. Kasların tutunduğu yerler silik, çene noktası az çıkıktır ve çene önde yuvarlak bir şekilde bitmektedir. F. mentale'ler tektir. 40.74 endis ile alt çene gövdesi kalın değildir.

Uzun kemikler

Her iki iskelette de femur ve tibia'ya ait belli başlı ölçüler alınmış (Tablo 3, 4) No. 2'ye ait iskelette ayrıca sağ taraf radius'u ile sol taraf

radius, ulna ve clavicula'sında da uzunluk ölçüleri tesbit edilmiştir. Diğer uzun kemikler her iki iskelette de kırılmış durumdadır.

No. 1 ile gösterdiğimiz erkek iskeletine ait femur'ler bugünkü insan ortalamasına göre uzun femur'ler arasındayken yer almaktadır (Tam uzunluk : sağ: 48.1, sol : 47.0 cm.). Büyük, ağır ve kuvvetli bir yapıya sahiptirler (Res. 6. .). Kuvvet endisi de bunu göstermektedir. Sağda 12.78, solda 13.64 olarak hesaplanmıştır. Sağ femur'de pilaster yoktur (end. 96.77); sol femur'de orta derecede bir pilaster vardır (end. 106.45). Bilindiği gibi bu teşekkül Crista femoris'in yani femur'un arka yüzündeki sarp çizginin gelişimi ile ilgilidir. Trochanter minor'un alt tarafında femur gövdesinin ön-arka yönde basıklığını ve yanlara doğru genişliğini ifade eden Platymerie endisi sağ femur'de 78.95, solda 76.92 olarak bulunmuştur. Buna göre her iki femur de platymer'dir. Femur başı ve alt nihayetdeki condyl'ler çok büyüktürler. Her iki femur'de de collum femoris'ler kısadır. İki taraflı asimetri bu femur'lerde açık olarak görülmektedir. Sağ femur soldan daha uzundur; sol femur ise daha kuvvetlidir, daha platymer'dir ve bunda ayrıca pilaster mevcuttur.

No. 2' ye ait femur'ler çok ince ve zayıf gelişmiş olup bu iskeletin bir kadına ait olduğunu gösteren özelliklere sahiptir (tam uzunluk: sağ: 41.0, sol: 40.9 cm.). Femur başı ve condyl'ler ufaktır (Res. 6. .). Her iki taraf femur'ünde de pilaster mevcut değildir (end. sağ: 96.00, sol: 92.31). Kuvvet endisi sol taraf femur'ünde (end. 12.31) sağdan (end. 11.98) daha büyüktür. Platymerie endisine göre her iki femur hyperplatymer'dir (end. sağ: 67.74, sol: 70.97). Burada da iki taraflı bir asimetri göze çarpmaktadır. Sağ femur soldan daha uzundur; sol femur daha kuvvetli, sağdan daha az hyperplatymer'dir. Torsion her iki femurde de No. 1' in femur'lerinkinden daha fazladır.

No. 1' e ait tibia'ların tam uzunlukları sağ ve sol tibia'larda 40.1 cm. dir (Tablo 5). Bunlarda da femur gibi kuvvetli ve ağır bir yapı görülmektedir. Üst ve alt nihayetler çok büyüktür. Alt oynak yüzlerinin ön tarafında çömelme fasetaları vardır. (Res. 7)

Cnemius endisi sağda 67.50, solda 65.12 dir. Buna göre her iki taraf tibia'ları *Manouvrier*'nin sınıflamasına göre mesoknem tibia'lar grubuna girmektedir. Bu da tibia gövdesinin F. nutricum hizasındaki kesitinin yuvarlağa yakın bir şekilde olduğunu gösterir ki bu hal incelediğimiz bu iskelet için tipiktir. Bu tibia'larda belli bir retroversion tesbit edilmemiştir.

No. 2'ye ait iskeletin tibia'ları ince ve zayıf bir gelişme göstermektedirler. (Res. 7) Boyları 32.5 cm. olarak tesbit edilmiştir. Her iki tibia da euryknem olup bugünkü Avrupalılarla ince kemik yapısına sahip ırklarda çoğunlukla raslanan bir tiptedir. No. 2'ye ait uzun kemiklerden ölçülebilenlerin en büyük uzunlukları aşağıda verilmiştir :

	sağ	sol
radius	21.3 cm	20.9 cm
ulna	—	22.3
clavicula	—	14.3

Ayak kemiklerinden No. 1'e ait sağ ve sol aşık kemiklerle (talus) topuk kemiği (calcaneus) ölçülerinden bazılarını bu çok kuvvetli iskelet yapısına sahip kişinin bu kemiklerinin de ne kadar büyük olduğunu göstermesi bakımından aşağıya alıyoruz. No. 2'ye ait iskeletten yalnız sol taraf topuk kemiği ölçülmüştür :

	No. 1	
	aşık kemiği	
	sağ	sol
uzunluk	5.6 cm	5.6 cm
genişlik	4.6 cm	4.6 cm

	topuk kemiği			
	No. 1		No. 2	
	sağ	sol	sağ	sol
uzunluk	9.1 cm	9.1 cm	—	7.3 cm
orta kısmın geniş.	4.6 cm	4.8 cm	—	4.0 cm
en küçük geniş.	3.3 cm	3.4 cm	—	2.8 cm
yükseklik	4.3 cm	4.3 cm	—	3.8 cm

Boy

Pearson metoduna göre 1 ve 2 numaralı iskeletlerin etraf kemiklerinin uzunluklarından hesap ettiğimiz boylar Tablo 6' da gösterilmiştir*. Her bir fertte uzun kemiklerden ayrı ayrı elde edilen boyların ortalamasına göre 1 numara ile gösterdiğimiz erkeğin boyu

* Pearson formülü için bakınız : Martin, R. - Saller, K. : Lehrbuch der Anthropologie. Dritte Auflage. Band 1, 1957, s. 594 - 595.

172.56 cm. ile uzun, 2 numara ile gösterdiğimiz kadının boyu da 151.52 cm. ile kısadır.

Özet

Bodrum ilçesinin Dirmil köyünde 1963 yılı Ekim ayında yapılan kazıda Mykene kültürüne ait Protogeometrik bir mezar odasının tabanının 1.50 metre derinliğinde bir lâhit içinde bir erkek iskeletile bu lâhitin ayak ucunda bir çukur içine hocker vaziyetinde gömülmüş bir kadın iskeleti bulunmuş ve incelenmek üzere Kürsümüze gönderilmiştir. Hâfirler bize verdikleri yazılı bilgide, daha önceden burada bulunmuş (1962 de) Protogeometrik vazolarla bu son kazıda çıkarılmış olan aynı tip yeni bir vazoya göre, bu mezarı M. Ö. 950 - 900 tarihlerine koymaktadırlar. İncelediğimiz ve aşağıda özetini verdiğimiz iskeletler de Mykene kültürünün aynı tarihlerine ait antropolojik belgelerdir.

Lâhit içinden çıkarılmış olan ve bizim No. 1 olarak işaret ettiğimiz iskelet iri ve kuvvetli bir kemik yapısına sahip uzun boylu (172.56 cm), uzun bacaklı, 65 yaşlarında bir erkeğe aittir. İskelet yapısı bize bu ferdin ince-uzun olmaktan ziyade geniş - uzun bir adam olduğunu göstermektedir. Baş yüksek, brachy'ye çok yakın bir mesokran'dır. Geniş olan yüzün başlıca özelliklerini geniş ve biraz geriye kaçık bir alın, yüksekliği orta göz çukurları, orta derecede uzun bir burun ve sivri bir şekilde nihayetlenen bir alt çene teşkil etmektedir. Bu ferdin kısaca işaret ettiğimiz bu beden ve kafa karakterleri bize karma bir tip karşısında bulunduğumuzu düşündürmektedir. Dinarik ırkın boyunu ve beden yapısını, Alpli ırkın biraz değişmiş kafa ve yüz karakterlerini üzerinde toplamış olan bu ferdi biz alpo-dinarik bir tip olarak görüyoruz. Bilindiği gibi bu iki ırk bugün Anadolu'muzun antropolojik yapısında önemli bir yer almaktadırlar.

No. 2 olarak işaret ettiğimiz hocker vaziyetinde bulunmuş olan iskelet 30-35 yaşlarında bir kadına aittir. Bu iskeletin kafa morfolojisine ait bildiklerimiz, muhafaza durumunun iyi olmaması sebebiyle, pek azdır. Ancak kafasının brachy, porion - bergma mesafesinin kafanın genişlik ve uzunluk çaplarına göre de, yüksek olduğunu biliyoruz. Yüz iskeleti mevcut değildir. İskelet yapısı ince, boy kısadır (151.52 cm). Bu durum karşısında bu ferdin ırk tipi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bu bölgede yapılacak bundan sonraki kazılarda Protogeometrik mezarlardan çıkarılacak iskeletlerin sayıları arttıkça

Mykene Kültürü halkının antropolojisi hakkındaki bilgilerin de genişliyeceği şüphesizdir.

Yazımızı bitirirken dikkatimizi çeken bir noktaya temas etmek istiyoruz. Bu kadının bir mezara konmayıp Lâhitin ayak ucunda bir çukur içine vücudu toplu bir halde gömülmüş olması bunun lâhit içine gömülmüş olan erkek için bir kurban olup olmadığını hatıra getirmektedir. Bu bir tesadüf müdür? Yoksa bu kadın daha eski tarihlerde örneklerini gördüğümüz bir geleneğin kurbanı mıdır? Bunun çözümünü arkeolog ve tarihçilere bırakırken bize bu iskeletleri incelemek fırsatını veren sayın Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal ve çalışma arkadaşlarına burada teşekkür etmek isteriz.

Tablo 1
Kafa ölçüleri

	No. 1 (♂)	No. 2 (♀)
Kafa uzunluğu	18.1	17.1
Kafa genişliği	14.4	14.5
Kafa yüksekliği (Ba. - Br.)	14.3	—
Kafa yüksekliği (Po. - Br.)	11.6	11.8
Alın genişliği	10.9	—
Kafa deliği uz.	3.9	—
Kafa deliği geniş.	3.5	—
Kafa çevresi	52.5	—
Üst yüz uz. (Nas. - Pr.)	6.3	—
İki göz çuk. arası geniş.	2.5	—
Göz çukuru geniş.	4.3	—
Göz çukuru yüksek.	3.3	—
Burun uzunluğu	4.8	—
Burun genişliği	2.4	—
Diş kemeri geniş.	5.1 (?)	6.3
Diş kemeri uzunluğu	5.3 (?)	—

Res. 1 — Bodrum - Dirmil No. 1.

Res. 2 — Bodrum - Dirmil No. 1.

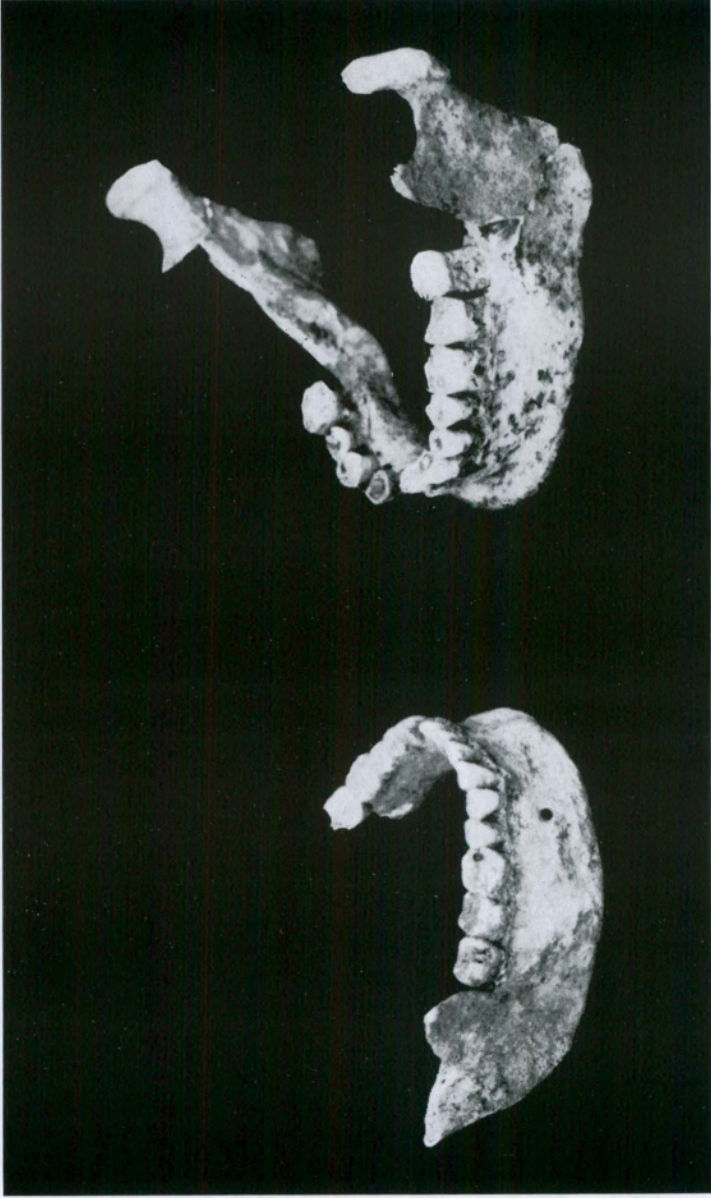
S. Tunakan

Res. 3 — Bodrum - Dirmil No. 2.

Res. 4 — Bodrum - Dirmil No. 2.

Res. 5 — Bodrum - Dirmil No. 1. (sağda) ve No. 2 (solda).

S. Tunakan

Res. 6 — Bodrum - Dirmil No. 1 (sağda) ve No. 2 (solda).

Res. 7 — Bodrum - Dirmil No. 1 (sağda) ve No. 2 (solda).

Tablo 2
Kafa endisleri

	No. 1 (♂)	No. 2 (♀)
Kafa endisi	79.56	81.46
Uzunluk - yüksek. end. (ba. - br.)	79.01	—
Uzunluk - yüksek. end. (po. - br.)	64.09	66.29
Genişlik - yüksek. end. (ba. - Br.)	99.31	—
Genişlik - yüksek. end. (po. - br.)	80.56	81.38
Kafa deliği end.	89.74	—
Alın end.	75.69	—
Göz çukuru end.	76.74	—
Burun end.	50.00	—
Üst çene dış kemarı end.	96.23 (?)	—

Tablo 3
Alt çene ölçüleri ve endisleri

	No. 1 (♂)	No. 2 (♀)
Ölçüler :		
Kondyl-symph. uzunl.	9.7	—
Gonion-menton uzunl.	7.4	7.1
İki kondyl arası geniş.	12.4	—
İki açı (gonion) geniş.	10.1	—
Alt çene kolu yüksek.	6.7	—
Alt çene kolu en dar gen.	2.9	3.3
Alt çene gövdesinin yük. (F. mentale hizasında)	2.9	2.7
Alt çene gövdesi kalın. (F. mentale hizasında)	1.3	1.1
Symphyse yüksek.	2.8 (?)	2.5
Alt çene kolu açısı	112°	
Endisler :		
Genişlik - uzunluk end. (Thomson'un alt çene end.)	59.68	—
Genişlik end.	81.45	—
Alt çene kolu end.	43.28	—
Yükseklik - kalınlık end.	44.83	40.74

Tablo 4
Femur ölçüleri ve endisleri

Ölçüler:	No. 1 (♂)		No. 2 (♀)	
	Sağ	Sol	Sağ	Sol
En büyük uzunluk	48.1	47.0	41.0	40.9
Tabiî vaz. uzunluk	47.7	46.9	40.9	40.6
Trochanter-kondyl uz.	46.4	46.1	40.3	—
Tabiî vaz, Troch.-Kond. uz.	45.0	45.2	39.2	—
Femur başının en büyük çapı	5.2	5.0	4.1	4.1
Femur gövdesinin trochanter-altı geniş.	3.8	3.9	3.1	3.1
Femur gövdesinin trochanter-altı ön-arka çapı	3.0	3.0	2.1	2.2
Femur ortasının geniş.	3.0	3.1	2.5	2.6
Femur ortasının ön-arka çapı	3.1	3.3	2.4	2.4
Femur ortasının çev.	9.7	10.0	7.6	7.8
Condyl'ler geniş.	8.7	8.7	7.5	7.6
Condylus fibularis'in ön-arka kalınlığı	7.0	6.7	5.5	5.6
Endisler :				
Platymerie end.	78.95	76.92	67.74	70.97
Kuvet end.	12.78	13.64	11.98	12.31
Pilastricus end.	96.77	106.45	96.00	92.31

Tablo 5
Tibia ölçüleri ve endisleri

Ölçüler :	No. 1 (♂)		No. 2 (♀)	
	Sağ	Sol	Sağ	Sol
Tam uzunluk	40.1	40.1	32.5	32.5
F. nutricum hiz. gen.	4.0	4.3	3.0	3.0
F. nutricum hiz. ön-arka çap.	2.7	2.8	2.1	2.1
Tibia gövdesinin en dar çevresi	8.2	9.0	6.7	6.7
Endisler :				
Cnemicus end.	67.50	65.12	70.00	70.00

Tablo 6

Boy

	No. 1 (♂)		No. 2 (♀)	
	Sağ	Sol	Sağ	Sol
Famur	171.73	169.66	152.58	149.73
Tibia	173.94	173.94	151.21	151.21
Femur * Tibia*	173.49	172.22	151.91	151.80
Femur * Tibia*	173.43	172.09	151.92	151.80
Ortalama boy	172.56 cm.		151.52 cm.	

** Pearson'un iki ayrı formülüne göre hesaplanmıştır.

CHALCIDIQUE YARIMADASINDA BULUNAN NEANDERTAL TIP FOSİL KAFATASI ÜZERİNDE BİR TETKİK

Dr. ENVER BOSTANCI

Ankara Üniversitesi Paleoantropoloji Kürsüsü Doçenti

Yunanistan'da paleoantropolojik ve prehistorik araştırmalar henüz yeni başlamış sayılır. Bu yüzden pek az prehistorik buluntu yeri biliniyor. Son yıllarda bazı yabancı araştırmacılar tarafından yapılan tetkiklerde yeni prehistorik istasyonlar tesbit edilmiştir. Capais bölgesinde bulunan Seidi mağarasında 1941 yılında Üst Paleolitğin son safhasına atfedilen aletler keşfedilmişti. Stampfuss tarafından bulunan bu aletler çok ümit vericiydi (Stampfuss 1942, Sa. 132-147).

Atina'da bulunan Arkeoloji Enstitüsü 1958'de nehir terraslarında yaptığı araştırmalarda 14 lokalitede 250 kadar alet toplamışlardır, bunların arasında kemik aletler de bulunmaktadır. Bu araştırmalar Thessaly bölgesinde yapılmıştır. Vladimir Milojcic tarafından bu kültürler arasında Orta Paleolitiğe ait olanlarının Levalloisian oldukları kaydedilmektedir.

Atina'da Fransız Okulunda çalışan Jean Servais 1960 yılında Neochori çevresinde 4 adet alet bulmuştur. Bu aletler Perry A. Bialor (1961) tarafından tetkik edilmiştir ve ona göre bunlardan bazıları Levalloiso teknikle yapılmışlardır. Aynı zamanda Levalloiso-Musteriyen'e ait olduğu kaydediliyor. Bialor'un araştırmalarından da anlaşılıyor ki Levalloisian ve Levalloiso-Musteriyen kültürleri Yunanistan'da mevcuttur.

Thessaly, Elis, Argalid de Üst Paleolitik ve diğer lokalitelerde Levalloisian veya Levalloiso-Musteriyen bulunmuştur (Bialor, p. 182).

Orta ve Üst Paleolitik devirlere ait gerek satıh ve gerek mağara depozitlerindeki buluntular, Yunanistan'da fosil insanların yaşadıklarını gösteren en güzel delillerdir.

Mamafih 1960'de Chalcidique yarımadasında çok mühim bir keşif yapılmıştır. 16 Eylül'da altı kişilik bir grup ilk defa bir fosil insana ait kafatası bulmuşlardır. Bu kafatası Clemoutsi mağarasının

kalsitlemiş duvarında yapışık olarak duruyordu. 13 metre derinliğinde olup Mesozoic kalkerleri içinde teşekkül etmiş olan Clemoutsi mağarası Petralona köyüne yakın bir yerdir ve bu yerin deniz seviyesinden yüksekliği 250 metredir.

Kafatasının büyük bir kısmı tamdır. Sağ zygomatic kırıktır. Dört kesici diş düşmüştür, ve üst azı dişi yoktur. Bu dişler kalsit tortulaşmasından evvel düşmüşlerdir. Bir milimetre kalınlıkta kalsitle kaplanmış olan kafanın mühim bir kısmı Profesör Kokkoros tarafından itina ile temizlenmiştir. Kafatasında ilk göze çarpan kaş kemerlerinin fevkalâde kalın ve devamlı oluşudur. Aynı şekilde (frontal) alın pek fazla geriye kaçıktır. Petralona adamı heyeti umumiyesiyle iptidaî bir tipe aittir.

Petralona adamının bulunduğu mağarada *Ursus spelaeus* Ros ve *Cervus elaphus*, *Equus* sp., *Leo spelaeus* gibi fosil fauna toplanmıştır.

Fosil kafatasında temizlenmemiş kısımlar yüz ile alt kısmına inhisar etmektedir. Dişler gayet güzel temizlenmiştir. Damak henüz kalsit tabakası ile kaplıdır. Mastoitler, foramen magnum, Zygomaticler temizlenmemiş olan kısımlardır. Kafadamı (calva) ve orbitler gayet güzel temizlenmiş olan kısımlardır.

Occipital superior nuchal hattın alt kısmına kadar bozulmadan temizlenmiştir. Kalsit ince bir tabaka teşkil ettiği için kafa formuna uygun bir tarzda boşlukları doldurmuştur. Yalnız temizlenmiş kısımların morfolojik ve anatomik karakterleri üzerinde yapmış olduğum incelemenin kısaca neticelerini kaydedeceğim.

Profesör Kokkoris ve Profesör Kannelis'e göre Petralona calvariumu Homo Neandertal karakterleri göstermektedir (Sa. 442). Fevkalâde kalın orbitler, çok meyilli alın ve fazla basık bir cranium, dolikosefal bir kafa ve kafatasına nazaran fevkalâde gelişmiş bir yüz müşahede edilir. Profil konturu Spy I'e benzediği kaydedilmektedir. (Sa. 443). Koumaris ise Petrolona adamının Protoantropus gurubuna ait olabileceğini ileri sürmüştür (Sa. 445).

Calvarium norma verticalisten tetkik edilecek olursa ilk bakışta iptidaî karakterleri ile fosil insanda ekseriya görülen bir kontur müşahede edilir. Bu kontur modern guruplardakinden çok farklıdır. Petralona adamının norma vertikalisten çizilen kutru La Chapelle-aux-Saints, Neandertal, Spy I ve Spy II konturları ile benzerlik gösterir. Kontur, occipital kısmında *Pitecanthropus erectus*'e benziyorsa da uzunluğuna nisbetle alın Petralona adamında daha geniştir. Petralona

adamında alın en dar genişliği Monte Circeo'nunki ile aynıdır. Diğer bütün Neandertallerde alın en dar genişliği daha küçüktür.

Monte Circeo kafatasında alın en dar genişliği 113 mm. dir. Petralona adamının kafatasında bu genişlik aynıdır. Pithecanthropus'un alın en dar genişliği 85 mm. dir, Pithecanthropus II'de en dar alın genişliği ise 79 mm. dir. Diğer Neandertallerden La Chapelle-aux-Saints'de en dar alın genişliği 109 mm. dir. Spy I'de en dar alın genişliği 101 mm. ve Spy II'de ise 108 mm. dir. Orta doğu Neandertallerinde de alın en dar kısmı Petralona adamından daha küçüktür. Tabun I'de 98 mm., Skhul IV'de 106 mm., Skhul V'de 100 mm. ve Skhul IX'da 96 mm. dir. Bu karakteri ile Petralona kafatası Monte Circeo ailesi içerisine girmektedir. Protoantropienler de alın en dar genişliği 113 mm. den küçüktür.

Petralona adamının diğer karakterleri de Akdeniz Neandertalleri gurubunda mütalâa edilmesine yardım etmektedir. Paryetaller geriye doğru biraz şişkin ve frontal çok basıktır. Frontal öne, orbitlere doğru daralmaktadır. Orbitlerde müşahede edilen kalınlık pek fazladır. Bu kalınlıklar sağda ortada 19 mm., solda 22.50 mm. dir. Orbitlerin genişliği paryetaller hizasına kadar devam eder. Orbitler ortada pek az çukurluk yapar, ve bir taraftan diğer tarafa kadar devamlıdır. Bu da Paleoantropiyenlerin özel karakteridir.

Petralona adamında frontal, paryetaller, occipital normaldir. Paryetaller oldukça büyüktür. En geniş yeri arka tarafa tesadüf eder. Occipitale arkadan bakıldığı zaman sağ yanda bir basıklık görülür. Uçları kırık olan mastoitler nisbeten küçüktür. Lamdoid'de bir vomer kemiği teşekkül etmiştir. Occipital inion hizasından itibaren foramen magnuma kadar düz bir platform meydana getirir. Bu karakter daha ziyade Protoantropiyenlerde müşahede edilir. Bu iptidai karakter çok barizdir. Foramen magnum ovaldır ve occipital condyle biraz arkaya meyillidir. Kondüller simetrik değildir.

Kafada bütün suturların açık olması bu ferdin genç olduğunu gösterir. Petralona adamı muhtemelen 35 yaşlarındadır. Bu kafanın anatomik karakterleri ile bir erkek olduğu muhakkaktır. Petralona adamının yüzü profilden en fazla Monte Circeo'ya benzemektedir. Diğer taraftan La Chapelle-aux-Saints fosil adamını hatırlatıyor. Yüz önden maxillaya doğru daralır ve burun geniştir. Orbitlerin kalınlığı ve burun genişliği ve nasalisin dip kısmının derinliği Rhodesia Adamına yaklaşmaktadır. Yüz kısa ve geniştir. Nasalis kökünün genişliği

32 mm., nasalis spinalis uzunluğu 64 mm. dir. Nasalis Prosthion 93.5 mm. dir. Apertura pyriformis genişliği 32.5 mm. dir.

Petralona adamının kafa uzunluğu 209.5 mm. dir. Bu uzunluk Tabun I de 183.0 mm., Skhul I'de 167.0 mm., Skhul IV'de 206.0 mm. bulunmuştur. Kafa uzunluğu Broken Hill Adamınıninkine yaklaştırmaktadır. Bu kafatasının uzunluğu 208 mm. dir. Kafa genişliği Broken Hill adamında 144.5 mm., olduğu halde, Petralona adamında 148.0 mm. olduğu anlaşılmaktadır. Bu karakteri ile de Neandertal gurubuna dahil bir kafatası olduğu neticesi çıkmaktadır.

Pithecanthropus, Solo, Sinanthropus, Saldanha ve Orta Doğu Neandertallerden daha uzun bir kafa kutruna sahip olduğu anlaşılmaktadır. Petralona kafatası dolikosefaldır, ölçülerden elde edilen endis 71'dir. Bu da Sinanthropus X'un nisbetleri ile aynıdır. Sinanthropus X'da endis 71.4'dür. Bu nisbetler Pithecanthropus II, Sinanthropus III'üne yaklaştırmaktadır. Pithecanthropus de endis daha düşüktür. Bu endisler sıra ile 62.8, 68.8 olarak tesbit edilmiştir. Kafa endisi Broken Hill adamında 65.9 dur. Bu karakteri ile Petralona adamı Protoantropiyenlerden ayrılmaktadır, ve Paleoantropiyenlere yaklaştırmaktadır.

ÖZET VE NETİCE

Petralona kafatası 35 yaşlarında bir erkeğe aittir ve iptidai bir fosil tipi temsil etmektedir. Kafada ilk göze çarpan kaş kemerlerinin fevkalâde kalın ve devamlı oluşudur. Petralona kafatası dolikosefaldır ve endis 71'dir. Kafatasına nazaran yüz çok gelişmiştir. Bu karakteri ile Monte Circeo'ya, La Chapelle-aux-Saints ve Rhodesia adamına benzer.

Norma verticalisten çizilen kontur da La Chapelle, Neandertal, Spy I ve Spy II'ninkine benzediği görülür. Occipital daha ziyade, Pithecanthropus ve Sinanthropus'unkine benzer. Alnın en dar genişliği Monte Circeo ile aynıdır. Alın diğer Neandertallerdekinden daha geniştir. Anatomik ve morfolojik karakterleri ile en fazla Monte Circeo ve Rhodesia adamını hatırlatır.

Occipital inion hizasından itibaren foramen magnum'a kadar düz bir platform meydana getirir. Bu karakter Protoantropienlerde görüldüğu için Neandertallerden daha eski bir safhaya aittir. Bu karakter Neandertaller arasında istisnai bir derecede iptidai sayılır.

Kafatasının uzunluk ve genişlik ölçüleri ile diğer ölçüler bu kafatasını Neandertal gurubunda mütelea etmeğe yardım eder.

Resim I — Petralona Kafatasının üstten görünüşü.

Plate I — The Petralona Skull from above.

Resim II — Petralona Kafatasının sol taraftan görünüşü. Temizlenmiş olan kısımları göstermektedir.

Plate II — The Petralona Skull viewed from the left side, showing the part from which the incrustation has been removed.

Resim III — Petralona Kafatasının alt taraftan görünüşü, temizlenmeden evvel.

Plate III — The Petralona Skull viewed from below, before cleaning.

E. Bostancı

Resim IV — Üst çenede dişlerin temizlenmesinden sonra görünüşü.

Plate IV — The upper jaw, after cleaning.

AN EXAMINATION OF A NEANDERTHAL TYPE FOSSIL SKULL FOUND IN THE CHALCIDIQUE PENINSULA

Dr. ENVER BOSTANCI

Assistant Professor, University of Ankara Chair of Palaeoanthropology

On my return from Germany in October 1963, I decided to take the road through Greece so that I could have an opportunity of seeing and examining the skull belonging to fossil man which had been recently discovered at Petralona in the vicinity of Salonica. I learned from the Anatomy Institute of the University of Salonica the whereabouts of the skull, which was the Faculty of Physical Sciences of that University, where it was kept in a locked safe under the care of Professor Dr. P. Kokkoros. I contacted Dr. Kokkoros who was kind enough to show me the skull and who gave me every facility for examining, measuring and photographing it. I must here record my very grateful thanks to him for all his help and co-operation in this matter. I should also like to thank here Professor Dr. Kokkopos, the Director of the Anatomy Institute, for providing me with the necessary instruments and Dr. P. S. Rentzeperil of the Mineralogy Institute, for showing me and explaining some other fossil remains from the Clemoutsi cave near the village of Petralona.

In Greece, palaeoanthropological and prehistoric researches began comparatively late. For this reason, only a few prehistoric sites have been located there, but in recent years this number is increasing. In 1941 in the Seidi cave in the Copais region flint tools belonging to the late Upper Palaeolithic stages were found by Stampfuss and this encouraged research workers to investigate further. (Stampfuss, 1942, p. 132-147). In 1958 the German Archaeological Institute of Athens in the course of researches on the terraces of the river Penaios in Thessaly found 250 flint tools together with worked bones (Bialor, 1962. p. 181). An account of these finds has been published by Vladimir Milojcic. They include examples of a Middle Palaeolithic flake industry of Levalloisian type and an Upper Palaeolithic blade industry. (Bialor, 1962. p. 181). In 1960 Jean Servais of the French School in

Athens found four pieces of worked red flint near Neochori and these tools have been described by Bialor. In his opinion some are of Levalloisian technique belonging to the Levalloiso-Mousterian period, and this indicates that these cultures are definitely present in Greece. Other localities in which these cultures are represented are Elis and the Argolid (Bialor, 1962. p. 182).

The tools belonging to Middle and Upper Palaeolithic periods which have been found both on the surface and in the cave deposits are ample evidence that fossil man lived in Greece. On 16 September 1960 a most important discovery was made near to Salonica which proves beyond doubt that fossil man did indeed exist there. This was a calvarium found by a group of six people in the Clemoutsi cave 37 km. from Salonica as the crow flies near to the village of Petralona which is 250 metres above sea level. The cave, which has been formed at a depth of 13 metres in the Mesozoic limestone, contained the remains of *Ursus spelaeus* Ros. and *Cervus elaphus* probably belonging to the Upper Pleistocene period. The skull was found adhering to the wall of the cave by a stalactite prolongation and was entirely covered by a calcareous incrustation which had protected it. In the same part of the cave where the skull was found were also a large number of mixed animal bones and teeth both on the floor of the cave and in the fissures at a height of 2 to 2.50 metres.

A large part of the incrustation had been removed from the calvarium, but the maxilla, the zygomatics and the lower part of the occiput were still covered by it as far as the superior nuchal line. The ten teeth remaining in the jaw have also been cleaned but the empty sockets are still covered with the calcareous incrustation. The temporals were also covered as far as the porion level. In spite of this incrustation which was only about 1 mm. thick over the whole skull, it is possible to observe some of the morphological characters. The fact that the incrustation is of the same thickness all over the skull would seem to indicate that it must have remained under water for a considerable period, and this theory is supported by the fact that, as mentioned above, the skull was found adhering to the walls together with the bones of animals, which suggests that they must have been deposited there by the flow of water through this narrow channel. This again no doubt indicates a pluvial period, probably correspond-

ing to Wurm I of Europe. After the water receded the accumulated calcium became crystallised during the ensuing dry period.

I will now briefly describe the anatomical, biometrical and morphological characteristics of that part of the skull which had already been cleaned. The calvarium is quite complete and had not been broken or crushed, but the processus zygomaticus on the right side is not complete and the processus mastoideaes on both sides is broken. In addition the posterior part of the lamina palatinus is missing. On the face both sides of the os nasalis are broken. If the calvarium is examined from the norma verticalis, it can be seen immediately that the contour is very similar to that often observed in fossil man, e. g. La Chapelle-aux-Saints, Neanderthal, Spy I and II. The contour from the posterior side is very similar to that of *Pithecanthropus erectus*, but the frontal in the Petralona skull is relatively wider compared with the length than in *Pithecanthropus*. The minimum frontal width is identical with that in the Monte Circeo skull, and exceeds all other Neanderthal skulls in this measurement. This diameter in the Petralona and Monte Circeo skulls is 113 mm., in *Pithecanthropus I* it is 85 mm., in *Pithecanthropus II* 79 mm. (Coon, Table 37). In La Chapelle-aux-Saints 109 mm., Spy I 101 mm., Spy II 108 mm. In the Middle East the Petralona skull also exceeds in this respect the measurements for Tabun I 98 mm., Skhul IV 106 mm., Skhul V 100 mm. and Skhul IX 96 mm. The Petralona skull therefore falls into the Monte Circeo category. The minimum width of the forehead in *Protoanthropiens* is less than 113 mm.

The other characteristics of the Petralona man contribute to its inclusion in the Mediterranean Neanderthal group. The parietals are enlarged towards the back; the frontal is rather low and becomes narrower towards the orbits. The thickness of the orbit at the centre on the right side is 19 mm. and on the left 22.5 mm. The width of the orbits extends as far as the parietals. The orbits continue from one side to the other, with a slight hollow in the centre, and this is a characteristic of the *Palaeoanthropians*.

In the Petralona man the frontal, parietals and occipital, all of which had been carefully cleaned, are normal. The parietals are comparatively large, the widest part being on the posterior side. When the occipital is examined from the norma occipitalis, it can be seen that the right side is slightly flattened. The tips of the mastoids which

have been broken are comparatively small. In the lamboid a vomer bone has been formed. The occipital from the level of the inion as far as the foramen magnum forms a flat platform. This primitive characteristic can be observed more in the Protoanthropians and is very obvious in this skull. The foramen magnum is almost oval, length 42 mm. and width 33 mm. The occipital condyles are slightly inclined backwards and are not symmetrical.

All the sutures on this skull are not closed which shows that this individual was not more than 35 years of age. The anatomic characteristics show that the skull is definitely male.

From the profile of the face the Petralona man resembles mainly Monte Circeo and Broken Hill man. On the other hand it also reminds one of the La Chapelle-aux-Saints fossil man. The face from the front towards the maxilla narrows and the nose is wide. The thickness of the orbits and the width of the nose, together with the depth of the bridge of the nasalis resemble Rhodesia man. The face of Petralona man is short and wide. The width of the bridge is 32 mm., the length of the nasalis spinalis 64 mm., the length of the nasalis prosthion is 93.5 mm. and the aperture piriformis width is 32.5 mm.

The length of the skull of Petralona fossil man is 209.5 mm. and approaches the length of the Broken Hill skull, which is 208 mm. While the width of the latter skull is 144.5 mm. in the Petralona man this is 148 mm.

SUMMARY

The Petralona skull belongs to a male of about 35 years of age and represents a primitive fossil type. The first thing that strikes one about the skull is the extremely thick and continuous orbits. The Petralona skull is dolichocephal and the index is 71. The face is comparatively large and in this respect resembles Monte Circeo, La Chapelle-aux-Saints and Rhodesia man.

The contour drawn from the norma verticalis shows similarities with La Chapelle-aux-Saints, Neanderthal, Spy I and Spy II. The occipital resembles mainly that of Pithecanthropus and Sinanthropus. The minimum width of the frontal is the same as that of Monte Circeo, and the forehead is wider than other Neanderthals. The skull in its anatomical and morphological characters reminds one mainly of Monte Circeo and Rhodesia man.

The occipital from the level of theinion as far as the foramen magnum forms a platform. This characteristic, which is seen in the Protoanthropians, places the Petralona skull in a category older than the Neanderthals. It is unusual to find such a primitive characteristic among the Neanderthals. However, the length and width measurements and the morphological characters of the skull suggest that it is a variation in the Neanderthal group.

LITERATÜR

- BIALOR, P. A. and JAMESON, M. H. 1962. *Paleolithic in Argolid*. American Journal of Archaeology, Vol. 66, 66, No. 2, pp. 181-182.
- BOULE, M. and VALLOIS, H. V. 1957. *Fossil Men. A Textbook of Human Palaeontology*. Thames and Hudson, London. pp. 1-535.
- COON, C. S. 1963. *The Origin of Races*. New York. Alfred A. Knopf. pp. 1-724.
- KOKKOROS, P. and KANELIS, A. 1960. *Decouverte d'un Crane d'Homme Paleolithique dans la Peninsule Chalcidique*. L'Anthropologie T. 64, No. 5-6.
- MCCOWN, T. D. and KEITH, A. 1939. *The Stone Age of Mount Carmel*. Vol. II. Oxford at the Clarendon Press, pp. 1-390.
- STAMPFUSS, R. 1942. *Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland*. Mannus, vol. 34, pp. 132-147.

İLK ÇAĞLARDA KIBRIS

Prof. Dr. FURUZAN KINAL

I. KIBRIS ADASININ PREHİSTORİK DEVİRLERİ

a) Taş devri kültürleri:

Kıbrıs adası, Akdeniz'in güney Anadolu, Suriye - Filistin ve Mısır memleketleri arasında kalan doğu köşesinde 35. arz dairesi üzerinde bulunmaktadır. Jeolojik devirlerde İskenderun körfezinden kopup, bu günkü mevkiine kadar sürüklendiği ilk bakışta görülür. Bunun içindir ki etrafındaki Akdeniz memleketlerinden en çok Anadolu'ya yakındır. Anamur burnundan Kıbrıs'a olan uzaklık 43 mil olduğu halde, Suriye (Larnaka-Beyrut) sahillerine 127, Mısır sahillerine ise 260 mil mesafededir.

Fakat ilk insan endüstrisinin başlamış olduğu eski taş (Paleolitik) devirlerinde Anadolu'nun güney sahilleri (Antalya'daki Karain mağaraları, Hatay'daki Samanlı dağları mağaraları gibi) meskûn olduğu halde, Kıbrıs'da bu devirlere ait hiçbir iz bugüne kadar rastlanmamıştır. Kıbrıs'da ilk iskân yeni taş (Neolitik) devriyle başlamaktadır. Neolitik kültür safhası insanların av, meyve ve tohum toplamaktan kurtularak, kendi emekleriyle topraktan gıdayı ürettikleri bir çağdır. Kıbrıs'da bu çağın öncesiz olarak bulunması, bu medeniyetin adaya hariçten geldiğini göstermektedir. Demek ki Neolitik çağlarda insanlar, basit de olsa, denizi aşarak buraya gelebilecek bir vasıtaya malik idiler. Esasen Neolitik devir insanların, her çeşit tecavüzden korunarak yaşayabilmek için suların ortasında evler inşa ettiklerini İsviçre'deki göl evleriyle de bilmekteyiz. Böylece Akdeniz'in soğuk kuzey rüzgârlarından korunmuş olan doğu köşesindeki Kıbrıs adası, ilk insanlara emin bir sığınak olmuştur.

Gerçekten Kıbrıs'da beşer tarihinde ilk yerleşik hayatın başlamış olduğu (Neolitik) cilâlı taş devrine ait ilkel köyler keşfedilmiştir.

İlk defa bir İsveç heyeti 1927-31 seneleri arasında Kıbrıs'da yaptığı muhtelif yerlerdeki kazılarda Vouni'den dört mil batıda Morfou ile Chrysochou arasındaki sahilde Petra tou Dimniti'de sera-

miksiz bir Neolitik yerleşme keşfetmişti¹. Fakat o zamanlar bu tarzda seramiksiz bir Neolitikle ilk defa karşılaşılıyordu. Bu sebeple Petra buluntuları üzerinde çok münakaşa edildi. Fakat bugün Musul civarındaki Kale el Carmo'da, Antakya'nın güneyindeki Ras Şamra (Ugarit) nın V. tabakasında aynı tarzda seramiksiz bir Neolitik kültür bulunmuştur². Bu suretle Neolitik kültürün ilk safhasının seramiksiz olduğu anlaşılacak bu devre Neolitik öncesi (Prèneolithique) denilmiştir. Bundan başka Gjerstad, Phenaros'un bir buçuk kilometre kuzey-batısında Vounitri'de de seramiksiz bir Neolitik yerleşme keşfetmişti (A. J. VI, 54).

Diğer taraftan Lefkoşe - Limassol yolu üzerinde 31. kilometrede Khirokitia mevkiinde de aynı suretle Neolitik karakterde bir yerleşme tesbit edilmiştir³. Şayanı dikkattir ki bu kültürün alt safhası seramiksiz olduğu halde, üst safhasında bir seramik vardı. Böylece Neolitik çağın Kıbrıs'da Er ve Geç olarak iki safhada geliştiği ve Khirokitia'nın alt safhası ile Petra yerleşmesinin çağdaş olduğu anlaşıldı. Khirokitia'nın alt safhasında yalnız taştan kaplar kullanılmıştı. İri çakıl taşlarının içini çakmak taşından aletlerle oymak suretiyle uzun ve sabırlı bir çalışmanın mahsulü olan bu taştan kaplarda ilk defa olarak kulp ve emziğin görülmesi son derecede mühimdir.

Khirokitia kültürünün üst tabakasında ise taş kapların yanında iki çeşit seramik ile karşılaşılmıştı :

- a) Kırmızı perdahlı seramikler
- b) Beyaz üzerine kırmızı boya ile taramalı kaplar (Combed Ware)

Khirokitia kazıları Kıbrıs'ın Neolitik çağ sakinlerinin evlerini, âdetlerini ve dinî inançlarını da göstermiştir. Zira burada bu devirden kalma bir çok kulübelerin daire şeklinde taştan temelleri meydana çıkarılmıştır.

Arkeoloji edebiyatında "tholoi" denilen bu evlerden bazıları 3-4 metre kutrunda küçük kulübeler olup, bazıları ise 10 metre çapında büyük evlerdi. Bu temellerin üzerine güneşte kurutulmuş balçık parçalarından duvar yapılmış, üzerleri de bir arı kovanı şeklinde kapatılmıştı. Tholoi'ların içindeki basılmış toprağın üzeri de ince bir ça-

¹ Swedish Cyprus Expedition 1927-31 vol. I (1934)

² Schaeffer, Ugaritica I (1939) s. 4 - 6

³ P. Dikaios, Syrie XVII (1936) s. 362 ve Iraq VI (1938) v. 79-83.

murla sıvanmıştı. Büyük tholoi'lardan iki tanesinin ortasında çatıya payanda vazifesini görecek dik dörtgen şeklinde iki duvar vardı. Khirokitia hafiri bazı tholoi'ların içinde iskelet bakiyeleri de bulunmuştur. Bilhassa bir tanesinde kâhil iskeletleriyle birlikte 25 çocuk iskeleti vardı⁴.

Tholoi'ların fonksiyonu üzerinde pek çok münakaşa edilmiştir. Bazı bilginler bunlara mâbet, bazıları mezar, bazıları ise silo demişlerdir. Bugün hâlâ katî bir fikir beraberliği temin edilememiştir. Khirokitia hâfiri Dikaïos, herhalde bir hal çaresi bulmak için, küçük çaptakilerin ev, büyüklerin ise mezar maksadiyle inşa edildiklerini ileri sürmektedir. Halbuki küçük tholoi'ların içinde de iskelet bakiyeleri bulunmuştur. Bununla beraber çok muahhar devirlere kadar Anadolu'da ev içine ölü gömme âdetinin varlığını bilmekteyiz.

Bu suretle Neolitik çağda Anadolu'da olduğu gibi Kıbrıs adasında da ölülerini ev içine gömen (inter muros) bir kavmin yaşadığını ve bu insanların ölümden sonraki hayata inandıklarını, bu maksatla ölülerinin yanına ana tanrıça figürinlerini, silâhlarını ve dirildiği zaman yiyip içmesi için gerekli gıdaları kaplar içinde mezara koyduklarını öğrenmiş oluyoruz.

Kıbrıs'ın Neolitik (cilâli taş) devri kültürünün menşei meselesine gelince : Khirokitia kültürünün adada tekâmül etmiş yerli bir Paleolitik kültürün devamı olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü bu takdirde eski taş devrine (Paleolitik) ait eserlerin de bulunmuş olması gerekirdi. Bunlar henüz bulunmadığına göre, kültürün adaya dışarıdan geldiğini kabul etmek zorundayız. Bu Neolitik müstevliler adaya komşu olan hangi memleketten buraya gelmişlerdi?

Bu soruya cevap verebilmek için Kıbrıs adasının komşu ülkelerindeki Neolitik kültürleri tanımak ve bu devrin yegâne endüstrisini teşkil eden seramikleri mukayese etmek lâzımdır.

Evvelâ eski Şarkın iki büyük kültür merkezi olan Mısır ve Mezopotamya'ya bakalım : Mısır'da Paleolitikum'dan başlayarak inkişaf eden Neolitik bir kültür vardır, fakat bunun Kıbrıs Neolitiği ile hiç bir ilgisi tesbit edilememiştir. Mezopotamya'da ise pek nadir olan tesadüfî bir kaç Paleolitik aletten sarfı nazar edilirse, Neolitik kültür yalnız kuzey Mezopotamya'da, Kerkük civarındaki Arpacıya ve Tepegavra kazılarının en alt tabakalarında tesbit edilmiştir. Gerçi

⁴ P. Dikaïos, *New Light on prehistoric Cyprus. Iraq VII (1948) s. 79 - 83.*

bu iki yerde de yuvarlak kulübelerin taş temelleri bulunmuştur⁵. Fakat bunlar daha sonraki Kalkolitik tabakalarda görülmüştür. Kuzey Mezopotamya'nın Neolitik seramikleri ise tek renkli, gri gayet kaba bir teknikle pişirilmiş, dumanla kararmış seramiklerdir. Böylece Kıbrıs Neolitiği ile bunlar arasında bir irtibat kurmaya imkân yoktur.

Khirokitia geç Neolitik seramiklerini Dikaios bir taraftan Teselya I, diğer taraftan Filistin'deki Jericho'nun orta Neolitik seramikleriyle mukayese etmektedir⁶. Schäffer ise Antakya'nın güneyindeki Ras Şamra'nın IVA tabakasında bulunduğu Neolitik seramikleri Kıbrıs Neolitiği ile mukayese etmektedir⁷.

Acaba Kıbrıs ve Anadolu Neolitik kültürleri arasında bir bağlantı var mıdır?

Anadolu'da yapılan Prehistorik araştırmalar, bilhassa güney Anadolu sahillerinin Paleolitik devirlerden beri meskûn olduğunu göstermiştir. Gerçekten Antalya civarında Karain mağaralarında ve İskenderun Körfezinin güneyindeki Samanlı dağlarında alt Paleolitik (Şelleen) aletler bulunmuştur. Mersin (Yümüktepe) Tarsus (Gözlü Kule), Sakçagözü, Hacılar ve Çatalhöyük kazılarında da Neolitik yerleşmeler tesbit edilmiştir. Yalnız Mezolitik (orta taş) devrinin varlığı şüpheli idi. Fakat son zamanlarda yapılan Beldibi (Antalya dolaylarında) mağaralarının keşfi ile bu boşluk da dolduruldu ve böylece güney Anadolu sahillerinin Paleolitikten başlayarak Neolitikte kadar fasılasız devam eden beşer tarihinin en eski kültür safhalarında meskûn olduğu anlaşıldı.

Yümüktepe'deki Neolitik kültür er ve geç olarak iki safha göstermekte idi. Fakat alttaki er safhada tek renkli (monokrom) siyah veya gri kaba seramikler yanında taştan çanaklar da (Resim 1) vardı. Geç Neolitik tabakalarda ise incrusté edilmiş paralel çizgi gruplarıyla nakışlı seramikler yanında boyalı kaplar da bulunmuştur ki, hâfir bunları Mezopotamya'nın proto Kalkolitik safhasını temsil eden Hassuna seramikleriyle mukayese etmektedir. Derhal belirtmek gerekir ki, Mersin Neolitik seramikleriyle Kıbrıs'ın Khirokitia seramikleri arasında ne form, ne de nakışlama veya boyama tekniği bakımından

⁵ M. E. L. Mallowan, *Twenty - Five Years of Mesopotamian Discovery* (1952) s. 4

⁶ *Iraq VII* (1948) s. 79-83.

⁷ Cl. Schäffer, *Ugaritica I*, s. 4 - 6.

hiçbir benzerlik (Resim 2) yoktur. Nitekim Mersin hâfiri de böyle bir mukayeseyi reddetmekte, hattâ Kalkolitik tabakalarda (XXIV) bulunduğu yuvarlak taş temelli yapıları birer silo olarak kabul etmektedir⁸. Bununla beraber Mersin ve Kıbrıs Neolitik kültürlerinin inkişaf seyirinde bazı paralellikler vardır. Yani her iki yerde de Neolitikum iki safhada gelişmiştir. Her iki yerde de seramikten önce taştan kaplar kullanılmıştır. Fakat bu taş kaplar birbirine hiç benzememektedir. Khirokitia tholoi'larında bulunan tabii volkan camı olan obsidien aletler ise Mersin'de pek boldur. Bu maddenin Kıbrıs'da mevcut olmadığı buna karşı Kilikya dağlarında mebzulen varlığı malûmdur.

Diğer taraftan batı Anadolu'da son senelerde yapılan Hacılar Neolitiği de iki safha göstermek suretiyle, Mersin neticelerini teyit etmiştir. Hacılar Neolitiği Carbon 14 metodlarına göre M. ö. 5500 lere konulmaktadır⁹. Kıbrıs Neolitiğini temsil eden Khirokitia kültürü ise, genel olarak 4000-3500 senelerine konulmaktadır¹⁰. Bununla beraber Kıbrıs Neolitik seramik formlarının Anadolu'dan farklı olduğunu Myres de tasdik etmektedir¹¹. Tarsus hâfiri Hetty Goldman bu hususta: "A connection with neolithic Cyprus, e. g. thic red polished Khirokitia ware is possible, but no convincing evidence is know to me" demektedir¹².

Nitekim Anadolu ve Kıbrıs Neolitik idolleri de birbirinden çok farklıdır. Zira Hacılar Neolitik idolleri oturmuş veya ayakta şişman bir kadın vücudünü bütün hatlariyle tasvir ettikleri halde, Khirokitia figürinleri kare şeklinde bir vücade iki sütuncuk halinde eklenmiş bacaklar gösterir, kol hiç yoktur (Resim 3). Ancak her iki bölgede de bir tanrı fikrinin varlığına işaret ettikleri muhakkaktır. Ana tanrıça kültünün menşeinin Anadolu olduğu ise ispat edilmiş bulunmaktadır¹³. Aynı suretle Hacılar'da bulunan mimarî bakıyeler de Khirokitia'da ki yuvarlak taş temellere hiç benzememektedir. Yalnız Ankara civarındaki Eti Yokuşu kazılarında bu tarz yuvarlak taş temeller bulunmuştur. Fakat bunlar bakır çağına ait olduğu kabul edilen II ve

⁸ John Garstang, Prehistoric Mersin, s. 40

⁹ James Mellart, AS VIII (1958) s. 127.

¹⁰ P. Dikaios, Iraq VII (1948) s. 79 - 83.

¹¹ Myres, Iraq VI (1939) s. 75

¹² Excavation at Tarsus vol. II, p. 71.

¹³ Dussaud, Iraq VI (1939) s. 60

III. tabakalarda görülmüştür. Hâfir bu evlerin içinde insan iskeleti bakiyelerine rastlamadığını bilhassa kaydetmektedir¹⁴.

Kısaca, Kıbrıs Neolitik kültürü komşu Neolitik yerleşmeler arasında en fazla Ras Şamra'daki Neolitik kültüre benzerlik göstermektedir. IV. bin yılda beş-on hanelik köylerde, çobanlık merhalesine ulaşmış olan Kıbrıs Neolitik sakinleri ana tanrıçaya tapmakta idiler. IV. bin yılın ortalarına doğru da, yalnız küçük eşyalara münhasır olmak üzere, madeni kullanmasını öğrenerek Kalkolitikum safhasına eriştiler.

b) *Kıbrıs Kalkolitik Kültürü :*

Kıbrıs'da yeni taş devrinden madenin keşfedildiği Kalkolitik kültüre geçişi Limassol bölgesindeki Sotira ve Kalavassos kazıları göstermiştir. Çünkü M. ö. IV. bin yılda tarihlenen Sotira geç Neolitik devrinin beyaz üzerine kırmızı boyalı seramikleri yanında az miktarda madeni iğneler de bulunmuştu. Bundan başka Adanın kuzeyinde Kyrenia ve güneyinde Troodos I yerleşmelerinin de Kalkolitik devre ait olduğu tesbit edilmiştir¹⁵. Fakat bu yerleşmeler arasında Kıbrıs Adasının Kalkolitik kültürünün temsilcisi güney sahilindeki Erimi yerleşmesidir. Çünkü Erimi'nin alt tabakalarında taramalı kaplar (Combed Ware) ve tholoi'lar bulunduğu halde, üst tabakalarında düz kırmızı veya beyaz zemin üzerine kırmızı boyalı olarak iki çeşit seramikle birlikte, küçük eşyalara inhisar etmek üzere, bakırın kullanılması da başlamıştır. Böylece adada Neolitikten sonra kültürün fasılasız olarak devam ettiği ve kalkolitik bir merhaleye ulaştığı görülmektedir.

M. ö. 3500-3000 yılları arasına konulan Erimi Kalkolitik kültürünün beyaz bir kil üzerine kırmızı boyalı kaplarının başlıca formları, sivri dipli büyük testiler ile ufak bir kulakçığı bulunan büyük çömlekler ve küplerdir. Bu kaplar samanla karışık iri kumlu kaba bir kilden yapılmış idiler. Üzerlerine açık renk bir boya astarı sürülmüş ve bunun üzeri kırmızı boyla ile çok defa jeometrik, nadiren de natüralistik desenlerle süslenmiş idi. Erimi hâfiri bu seramikleri Teselya I (Neolitik) boyalı kaplarıyla mukayese etmektedir¹⁶.

¹⁴ Ş. A. Kansu, Eti Yokuşu harfiyatı (T. T. K. yay. V. seri No. 3) Ankara 1940 s. 11

¹⁵ Dikaios, Erimi, s. 72

¹⁶ Dikaios, Iraq VII (1948) s. 69 - 83.

Erimi kültürünün seramikleri ile Anadolu Kalkolitikinde tesbit edilen üç çeşit seramik arasında bir benzerlik yoktur. Yalnız beyaz boya astarı üzerine kırmızı boyalı olan Hacılar Kalkolitik kapları arasında bir münasebet kurulabilir. Ancak her iki kültürde görülen ana tanrıça figürinleri birbirinden çok farklıdır. Erimi mikrolit figürinleri bir üçgen veya koni şeklini alacak kadar silitize olmuştur, bunlardan bazıları da Hacılar figürinleri gibi boyalıdır.

Fakat Erimi'de bulunan Kalkolitik kültürün üzerinde müteakip Bakır Çağ kültürüne rastlanmamıştır. Çünkü Erimi bu devirden sonra terk edilmiştir. Adanın Bronz Çağ medeniyeti kuzey sahillerinde karşımıza çıkmaktadır.

II. BRONZ ÇAĞ VE TAKSİMATI

Dünya medeniyet tarihinde tunç devri denilen ve çok uzun bir zaman kaplayan bronz devri medeniyeti Kıbrıs'da da mevcuttur. Dünya tarihinde bu uzun tekâmül merhalesinin üç safhada geliştiği kabul edilir. Buna uygun olarak Kıbrıs'da da Bronz çağı :

- I. Eski Bronz (M. ö. 2600 - 2100)
- II. Orta Bronz (M. ö. 2100 - 1600)
- III. Geç Bronz (M. ö. 1600 - 1000)

olarak üç merhalede tetkik edilir.

a) *Eski Bronz veya Bakır Çağ :*

Bunlardan eski Bronz çağı tekrar üçe ayrılır. Eski bronzun ilk safhası olan Er Bronz çağında, tıpkı Anadolu'da olduğu gibi, bronzdan ziyade bakır madeni işlenmiştir. Bundan dolayıdır ki her iki ülkede de eski Bronz çağın ilk safhasına Bakır çağ denilmiştir. Ancak Kıbrıs'ın Er Bronz çağı medeniyeti, Anadolu'da olduğu gibi harabe tepelerde yapılan sistematik tabaka kazılarıyla değil, mezarlık buluntularıyla tanınmaktadır. Başta Adanın kuzeyinde bulunan Vounos mezarlığı olmak üzere Philia, Ambelikou gibi mezarlık buluntularında birden bire çok mütekâmil bir bronz tekniği karşımıza çıkmaktadır. Fakat Adanın eski Kalkolitik iskân yerlerinde bu kültür yoktur. Bundan dolayıdır ki Kalkolitik çağdan sonra bir kültür inkıtası olduğu kabul edilmektedir¹⁷. Kalkolitik çağda Adanın daha ziyade güney ve güney doğusu meskûn olduğu halde, Bronz çağında Adanın ku-

¹⁷ S. Casson, Chypre dans l'antiquité s. 46

zey ve kuzey batısı iskân edilmiştir. Bu iskân durumu maden işleme tekniğinin birden bire mütakâmil bir halde meydana çıkması olayı ile birleştirilirse, Adanın M. ö. III. bin yıl ortalarında bronz işlemedini bilen bir kavim tarafından istilâ edildiği kendiliğinden anlaşılır ve bu hakikat ilgililer tarafından da kabul edilmiştir¹⁸.

Vounous mezarlığında iki çeşit mezar görülmüştür. Bunlardan bazıları toprak mezar denilen basit çukurlardır. Bir kısmı ise küçük bir Dromos ile girilen bir mezar odasından ibarettir. Mezar odaları dört köşe, yuvarlak veya oval plânlı idiler. Mezarlarda yangın izlerinin bulunması, bu kavimlerin ölülerini yakan kavimlerden olduğunu göstermektedir.

Vounous mezarlarında görülen eski Bronz Çağ kültürünün başlıca karakteri bir endüstrinin başlamış olmasıdır. Endüstri bilhassa şu iki sahada gelişmiş olarak görülür :

- 1) Seramik endüstrisi.
- 2) Maden işleme tekniği.

Vounous kültürü seramikleri ince bir hamurdan elle yapılmıştır. Yani çömlekçi çarkı henüz meçhüldür. Kırmızı veya düz beyaz zemin üzerine paralel çizgi gruplarıyla jeometrik desenler kazılarak çizilmiş (incrusté) ve üzerleri perdahlanmıştır. Bu seramiklerde bilhassa kap şekilleri büyük çeşit zenginliği gösterir. Fakat nüve daima sabittir. Bir su kabağı veya kırba şeklinde, yuvarlak dipli, karınlı, uzun boyunlu bir testi bu nüveyi teşkil eder. Sonra bu nüvenin ikisi, üçü ve bazen daha fazlası bir araya getirilerek, su kabaklarından müteşekkil zarif formlar meydana getirilir (Resim : 4). Vounous seramiklerinin formlarıyla Kıbrıs'ın Neolitik ve Kalkolitik kültürlerini temsil eden Khirikitia ve Erimi kültürleri seramik formları arasında en küçük bir benzerlik yoktur. Bu da açıkça gösteriyor ki, Vounous kültürü inkişaf etmiş bir halde Adaya gelmiştir. Bu hakikat bir çok bilginler tarafından kabul edilmekle beraber, bu ana kaynağın predinastik Mısır olduğu zannediliyordu¹⁹. Eğer bu görüş doğru olsaydı, Vounous kültürüne Adanın güney sahillerinde rastlanması gerekirdi. Fakat bu faraziyelerin yapıldığı zamanlarda Bakır Çağ Anadolu'su henüz daha bir Terra incognita idi. Ras Şamra (Ugarit) kazıları yapılmamıştı.

¹⁸ V. Karayorgakis, *Treasures in the Cyprus Museum* (1962) s. 1 ;

¹⁹ Myres, *Cesnola Col. s. XXVIII.*

Ugarit kazılarında Mısır'ın XII. sülâlesine ait eserlerin bulunduğu III. tabakanın hemen altında Vounous kültürünün kırmızı cilâli kaplarından bulunmuştur ki, böylece bu seramiklerin XII. sülâlenin başlamasından evvel mevcut olduğu anlaşılmış ve Vounous kültürü M. ö. 2500-2000 tarihleri arasına konmuştur²⁰.

Yeni tetkikler göstermiştir ki, Kıbrıs'ın eski Bronz çağındaki kırmızı kapları ile bilhassa Batı Anadolu'nun Bakır Çağ seramikleri arasında yakın bir akrabalık vardır zira :

1) Anadolu'nun Bakır Çağ seramikleri de Vounous kapları gibi elle yapılmıştır.

2) Anadolu'nun Bakır Çağ seramikleri de kuvvetli bir ateşte pişirmek suretiyle kırmızı bir renk almıştır ve perdahlıdır.

3) Anadolu Bakır Çağ seramikleri de Vounous kapları gibi incrustation'ludur. Paralel çizgi gruplarından meydana gelen henesi şekilleri kil henüz yaş iken kabın yüzüne çizmekten ibaret olan bu nakışlama tarzı, Anadolu'da Kalkolitik çağdan beri gelen bir ananedir (Resim 5).

Esasen Alişar I ve bilhassa Truva-Yortan kaplarının Kıbrıs'ın Er Bronz I safhasına ait Philia ve Ambelikou seramikleri arasındaki benzerlik bir çok bilginlerin dikkatini çekmiştir²¹. Kyra ve Philia'da bulunan siyah boya astarı üzerine taramalı kaplardan da Tarsus'un Er Bronz tabakalarında bulunmuştur.

Vounous kültürünün maden endüstrisine gelince; bir söğüt yaprağı biçiminde, sivri uçlu ve ağız kısmında orta yerde yüksekce bir damar bulunan bronzdan meşhur Kıbrıs kaması Schäffer tarafından Alaca-Höyük ve Miken kamalariyle mukayese edilmiştir²². Alaca-Höyük'ün ve şimdi onunla paralellik gösteren Horoztepe'nin madeni eserleri karşısında Kıbrıs maden işleme tekniği çok geri kalır ve bu sanatın Adada henüz başlangıç safhasında bulunduğunu gösterir. (Resim : 6).

Orta-Anadolu'nun Bakır Çağını temsil eden Alaca-Höyük kiral mezarlarının Mezopotamya'nın Akkad sülâlesiyle çağdaş olduğu anlaşılmıştır. Hattâ belki de bu mezarlardan biri, Naram-Sin'e karşı 17 kiralı birlikte savaşan Hattus kiralı Pampa'ya ait idi. Çünkü ilk

²⁰ F. Cl. Schäffer, Mission de Ras Şamra P. 36.

²¹ H. Goldmann - J. Garstang, AJA LI/4 (1947) s. 387

²² F. Schäffer, Enkomi - Alasia s. 337; Ugaritica II, s. 63

zamanlarda tamamen efsanevî kabul edilen Akkad kırıllarının Anadolu seferlerinin Tel Bırak ve Mari'deki Akkad istihkâmlarının bulunmasından sonra, tarihî bir vakıa olduğu anlaşılmıştır.

Aynı suretle Akkad sülâlesinin Kıbrıs'la da münasebeti olduğu zannedilmişti. Çünkü bir Akkad metninde Sargon'un : "güneşin battığı denize kadar zaptettiği" yazılıdır. Bir de Kaphtor (Girit) adasının yanında adı geçen URU KUG ki (=kalay memleketi)nin Kıbrıs olabileceği şeklinde tefsirler yapılmıştır²³. Gerçekten Kıbrıs'da Er Bronz çağ mezarlarında bu tahminleri destekleyecek Akkad devrine ait silindir mühürler de bulunmuştur. Meselâ Nicosia (Lefkoşa) da bulunduğu tahmin edilen yeşim taşından bir silindir mühürün, üzerindeki lejant'dan Sargon'un kölelerinden birine ait olduğu anlaşılmıştır²⁴. Mühürün üzerindeki tasvirde, orta yerdeki bir hayat ağacının iki tarafında heraldik durumda iki aslan birbirine hücum eder vaziyette durmaktadır. Sol tarafta başı boynuzlu bir boğa adam (Enkidu), sağ tarafta ise Gilgamiş hayvanları kuyruklarından yakalamış durumdadırlar. Aynı suretle lejantında : "Tanrı Naram-Sin'in kölesi Mar-Istar oğlu Ilu-bani" yazılı bir silindir mühür daha vardır.

Aynı devre ait diğer bir silindir mühür de son Akkad kralı Şargalşarri'nin mühürüdür. Akkad sülâlesinden üç kırالا ait silindir mühürlerin Kıbrıs'da bulunmasını tesadüfle izah etmek güçtür. Bununla beraber silindir mühürlerin, sahiplerinden çok sonraki zamanlarda da Amulet gibi kullanıldığını gösteren bir çok misaller vardır. Bu itibarla Akkad kırıllarının Kıbrıs'ı da istilâ edip etmedikleri şimdilik açık kalmaktadır.

Diğer taraftan böyle bir istilânın vukuunu Kıbrıs'ın kendi kaynaklarıyla tahkik ve tevsik etmek imkânı da yoktur. Çünkü Kıbrıs kendine öz "linear" karakterdeki yazısına, ancak Geç Bronz çağında erişecektir²⁵. Bununla beraber Kıbrıs'ın Er Bronz çağındaki sosyal durumunu Vounous mezarlarında bulunan bazı kil modellerden gayet açık bir şekilde görmek mümkündür. Bu cümleden olarak Bellapais civarındaki Vounous mezarlığında bir kaya mezarın içinde bulunan kilden bir mâbet modeli, bu devrin din tarihini aydınlatma bakımından üzerinde dikkatle durulacak eserlerden biridir.

²³ S. Smith, *Early History of Assyria*, s. 89.

²⁴ Myres, *Cesnola Coll. No. 4300*. Ward, *Seals cylinders of Western Asia* No. 181.

²⁵ *Ugaritica III* (1956) s. 228

Takriben yarım metre çapında bir leğen biçiminde olan bu kil model, içinde icra edilmekte olan bir dinî âyini bize kilden insan figürleriyle tasvir etmektedir (Resim 8). Bir defa mâbedin tıpkı tholoi'lar gibi yuvarlak bir plânı olması şayanı dikkattir. Mâbedin kapısından girince sağ ve sol tarafında ikişer boğa durmakta, bunların başında da birer sığırtmaç (veya rahip) ellerini göğsüne kavuşturmuş olarak dikilmektedir. Kapının karşısına gelen duvarın dibinde bir bankın üzerinde birinin erkek, diğerinin kadın olduğu vücut nisbetlerinden anlaşılın iki şahıs, aynı şekilde ellerini göğüsleri üzerinde kavuşturmuş olarak oturmaktadırlar. Bunların karşısında üç erkek bir bank üzerinde oturmaktadır. Bunlardan ortadaki adam her iki kolye yanındakilere sarılmış durumdadır. Dikkat edilecek nokta bu şahısların boğa başlı olmaları, yani boğa maskesi giymiş bulunmalarındır. Bu grupun sağ tarafında ellerini aynı şekilde göğüsleri üzerinde birleştiren ve ayaklarını örten elbiseler giymiş olan dört kişi ayakta durmakta, önlerinde bir çocuk olduğu anlaşılın daha küçük bir figür durmaktadır. Üçlü grupla, heyete başkanlık eden tanrı ve tanrıçanın önlerinde yere diz çökmüş bir figür vardır. Bu figür de küçüktür. Bunlardan başka kapının sağ tarafındaki boğalardan itibaren başkanlara doğru duvarın dibine oturmuş merasimi seyreden dört şahıs daha görülmektedir.

Böylece 17 kişilik bir heyeti gösteren bu kil model bir insan kurbanı merasimi olarak tefsir edilmektedir²⁶. Merasimin fırtına tanrısının boğa maskeli rahipleri tarafından icra edildiği anlaşılmaktadır. Bu takdirde mevcut figürlerin hepsinden daha büyük nisbette yapılmış olan ve başkanlık mevkiinde oturan figür ile yanındaki daha küçük figürün fırtına tanrısı ile zevcesini tasvir ediyor olmalıdır ki, bu da bize Er Bronz çağında Kıbrıs tanrılarının antropomorf merhaleye eriştiklerini göstermektedir. Tanrının karşısındaki bankta oturan boğa maskeli üçlü grup, Ugarit'te bulunan ve Schäffer tarafından Hitit Triadi olarak tefsir edilen bronz pandantifi hatırlatmaktadır²⁷. Çünkü Ugarit eserinde uzun külâhlı iki rahibin ortasında boğa maskeli bir şahıs tasvir edilir. Bu Hitit Triad'dındaki figürlerin ellerinde Schäffer'in kanaatimizce yanlış olarak Lootus diye tefsir ettiği ucu kıvrık bir cisim vardır. Kıbrıs mâbet modelinde bankta oturan üçlü gruptan bir şahıs ise elinde yılan tutmaktadır.

²⁶ P. Dikaios, A. Guide to the Cyprus Museum. s. 20

²⁷ F. Cl. Schäffer, Ugaritica III, s. 94 v.d.

Demek ki Kıbrıs'ın Bakır Çağ sakinlerinin dinî inançlarının esasını da, bütün eski şark kavimlerinde ve bilhassa Anadolu'da olduğu gibi, fırtına tanrısı kültü teşkil etmekte idi. Diğer taraftan bu kil model eski Bronz çağ mimarisi hakkında da bizi aydınlatmaktadır. Demek ki bu devirde hâlâ yuvarlak yapılar, Tholoi'lar bir mâbet olarak kullanılıyordu. Bu yapıların çatısı hakkında da Ugarit'te bulunan bir kandil veya âyin kabı olarak kullanılan kulübe şeklinde bir kap fikir verir kanaatindeyiz. Bununla beraber kap Ugarit yeni I (1600-1450) tabakasında bulunmuştur²⁸.

Diğer taraftan yine Vounous mezarlarında bulunan bir başka kil model vasıtasıyla da Kıbrıs'ın Bakır Çağ sakinlerinin ziraat ekonomisine dayanan bir cemiyette yaşadıklarını öğreniyoruz (Resim 9). Dik dörtgen şeklinde beş ayaklı bir sehpanın üzerinde kilden yapılmış figürlerle insanların ikişer öküz koşulu sapanlarla çift sürdükleri gösterilmiştir. Öyle ki sapanı süren şahıslar hayvanlara doğru hafif bir eğilme ile toprağın mukavemeti karşısında direnen insan gücünü canlandırmaktadır. Böylece bu devirde Kıbrıslıların daha ziyade ziraatle uğraştıklarını anlamaktayız. Er Bronz çağı sapanı ağaçtan, yalnız keski madenden olmalıdır. Çünkü bu devirde maden böyle büyük eşyalarda henüz kullanılmıyacak kadar kıymetli idi. Kıbrıs sapan modeli Mısır'da XII. sülâle zamanına ait mezarlarda bulunan tahta sapan modellerine ve Ur'da bulunan modellere benzemektedir ki, bu da bu devirde Kıbrıs'ın eski şark memleketleri kültür çevresine dahil olduğunu göstermektedir.

Hulâsa Kıbrıs'da muhtelif mezar buluntularıyla tesbit edilen Er Bronz çağ (Bakır Çağ) kültürü adaya dışarıdan, çok büyük bir ihtimalle batı Anadolu'dan gelmiştir. Mezarlarda bulunan Anadolu Suriye, Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerine ait eserler Kıbrıs'ın eski Şark dünyasıyla münasebetlerinin delilleridir. Bu devirde Bronz yalnız silâh imalinde kullanılmış, diğer ihtiyaçlar için bakır tercih edilmiştir.

b) Orta Bronz Devri :

Kıbrıs'da eski bronz III safhasını Orta Bronz devri takip eder ve bu devir de tekrar üçe ayrılır²⁹.

²⁸ Ugaritica II s. 194.

²⁹ Hill, A. History of Cyprus s. 22

- Orta Bronz I (2100 - 1900)
 Orta Bronz II (1900 - 1750)
 Orta Bronz III (1750 - 1600)

Eski bronz III'den orta bronza geçiş devri Ambeliku kazıları ile temsil edilir. Bu devrin mimarisini ise Alambra ve Kalopsida yerleşmelerindeki mimarî bakiyelerle tanımaktayız. Gerçekten eski Bronz çağın yuvarlak evleri yerine, bu devirde Pseudo-megaron denilen yeni bir ev tipi ortaya çıkar³⁰. Bu evler Megiddu'da görülen avlulu ev (Hofhaus) tipinde idiler. Bir veya iki oda ile çok defa L şeklinde bir salondan ibaret olan bu evlerin önünde megaron'a benzeyen önü açık, fakat üstü kapalı bir veranda vardı. Kalopsida'daki evin önündeki bu verandanın derinliği genişliğinden fazla idi. Bundan dolayıdır ki, bu yapı tipine Pseudo-megaron denilmişti. Her ne olursa olsun bu evler eski Bronz Çağına nisbetle, halkın daha rahat ve daha müreffeh bir hayat içinde bulduklarını gösteriyordu.

Esasen bu durumu mezarlardaki zengin hediyelerde de müşahede etmek kabildir. Gerçi bunlar eski bronz devri mezarları şeklinde ya toprak mezar veya dromos'lu mezar idiler. Fakat mezarların muhtevası eski devre nazaran çok zengindi. Zira Kıbrıs bu devirde topraklarında bol miktarda malik olduğu bakırı komşu memleketlere ihraç etmeye başlamış ve bu ticaret sayesinde hayat seviyesini yükseltmişti. Bunu bize mezarlarda bulunan altın, gümüş eserler ile Mısır ve Mezopotamya kültür çevrelerine ait eserler göstermektedir.

Diğer taraftan Orta Bronz devri mezarlarında önceki devrin mutak kırmızı cilâli seramikleri yanında, mat beyaz bir boya astarı üzerine canlı siyah veya kırmızı boyalı bir seramik ile beyaz boyalı kaplar ortaya çıkmıştı. Bunların II. grubu Kültepe'de ve Ras Şamra'da bulunan bazı parçalarla mukayese edilmektedir³¹. Kap formları eski Bronz çağın su kabağı veya kırba biçimli kaplarının devamı olmakla beraber, şimdi bunlara kulp ve emzik takılmak suretiyle yeni şekiller verilmek isteniyordu. Yeni seramik formları olarak da çanak ve maşrapalar ortaya çıkmıştı (Resim 10). Kıbrıs'ın Orta Bronz devri seramikleri Truva, Yortan gibi batı Anadolu seramikleriyle çok yakın bir benzerlik göstermektedir. Yalnız Orta Bronz çağı seramiklerinin

³⁰ Paul Astrom, the Middle Cypriote Bronze Age (Lund 1957) s. 205

³¹ Paul Astrom, s. 208 n.l.

nakışları değişmişti. Eski devrin incrustation tezyinatı yerine, şimdi boya ile hemen münhasıran natüralistik motifler çiziliyordu. Bu motifler konularını vahşi hayvanlar âleminden almakta idi. Fakat bütün bu yeniliklere rağmen orta bronz devri seramiklerinin eski bronzun devamı olduğu ilk bakışta anlaşılıyordu. Yani herhangi bir kültür inkıtai olmaksızın, eski Bronz çağ kültürü mahallî bir tekâmül ile bu seviyeye erişmişti.

Orta Bronz çağı mezarlarında bu seramiklerle beraber bulunan Mısır'ın XII. sülâlesine ait skarabeler veya eski Babil ve Suriye-Kapadokya üslûbunda silindir mühürler mezarların tarihlenmesini sağlamıştır. Gerçekten bu devirlerde Mısır'da XII. sülâle hâkim idi. Bu sülâle Firavunlarının Kuzey Suriye'de Ras Şamra'ya kadar hâkim oldukları, Ras Şamra'nın III. tabakasında bulunan Firavun III. Amenemhet'in vezirinin statüsü ve skarabeleri ile zaten malûmdur³². Böylece Kıbrıs'da Orta Bronz çağı mezarlarında bulunan Mısır skarabelerinin doğrudan doğruya Mısır'dan değil, kuzey Suriye yoluyla Kıbrıs'a geldiği anlaşılmaktadır³³. Aynı suretle Mısır'da bu devre ait Kıbrıs seramiklerinden bulunmuştur. Hattâ bunlar Libya'ya kadar yayılmış idiler.

Mezopotamya menşeli silindir mühürlere gelince : 1884 senesinde Hagia Pareskevi'deki bir kaya mezarında bulunmuş olan bir silindirin üzerindeki sahnede, ayağa kalkmış iki aslanın ortasında Tanrıça İştâr durmakta, orta yerde bir elinde eğri bir kılıç tutan bir Tanrı, (belki Tammuz = Dumuzi) sol tarafta ise 6 katlı bir Kaunakes giymiş olan bir şahıs tapınır durumunda tasvir edilmektedir. Mühürün sahibinin adı ise iki satır halinde bir kartuş içinde sol köşede yazılıdır.

Bundan başka Kıbrıs'da Hagia Paraskevi'de bulunan 11 numaralı mühürde ise boğası üzerine binmiş, bir bacağı açık, yani tipik İştâr ikonografisi ile tasvir edilmiş bir sahne vardır. Mühürün sahnesinde boş kalan yerler muhtelif hayvan figürleriyle doldurulmuştur.

Myres'in Hitit mühürleri dediği, fakat resimlerini vermediği 4307-4309 numaralı mühürler de Kıbrıs'da bulunmuştur. Bunlar Önasya glyptik sanatında Kapadosiyen denilen üslûpta silindir mühürlerdir. Yeni tetkikler bu üslûbun eski Asur devrine mahsus oldu-

³² F. Cl. Schäffer, Ugaritica I. s. 15

³³ Hill, L.c. s. 29

ğunu göstermiştir.³⁴ Kıbrıs'da bulunan bu Suriye-Kapadosyen mühürler Kaniş Karumunda bulunan silindirlerle aynı ekolün mahsulü gibi görünmektedir. Bu takdirde koloni çağında Kıbrıs ile Anadolu arasında da ticarî münasebetlerin varlığı tahmin edilebilir. Zira Mersin Yümektepe kazılarında Orta Bronz devrine ait olan VIII-IX tabakalarda Suriye kadar olmamakla beraber, Kıbrıs ile münasebeti gösteren deliller bulunmuştur³⁵. Ohnefalsch-Richter CXVI 6-7'deki silindirlerin de bu gruba ithal edilmesi lâzımdır. Bunlardan 6 numaralı mühürün yüzünde karşılıklı duran bir çift sfenks yanında ayakta duran üç şahıs vardır. 7 numaralı mühürün sathı ise arzani olarak iki bölgeye ayrılmıştır. Yukarı bölüm bir friz bandı şeklinde karşılıklı yatmış sfenksler, altta ise bir Hieros Gamos sahnesi yanında muntazam adımlarla yürüyen üç küçük şahıs görülmektedir (Resim 11). Bu mühür de Ward 930 ile mukayese edilebilir. Aynı gruba konulması gereken Ohnefalsch-Richter XXX 9-10 numaralı silindir mühürler de bugün Berlin Müzesinde olup Kıbrıs'da bulunduğu kayıtlıdır.

Kıbrıs'da bulunmuş olan yabancı menşeli bu silindir mühürler yanında Salamin'de bulunan bir silindir mühür de çok ilgi çekicidir. Ohnefalsch-Richter XXXI 7 de yayınlanmış olan bu mühürün yüzünde bir kurban merasimi tasvir edilmiştir (Resim: 12). Fakat merasimin üç muhtelif sahnesi, mühürün sathını üç bölgeye ayırarak bir sinematograf gibi gösterilmektedir. En üstteki sahnede dört ayaklı bir hayvan ile iki insan ve dört nokta ile başaşağı bir ok işareti vardır. Ortadaki sahnede uzun boynuzlu bir hayvan iki insan arasında durmaktadır. En alttaki sahnede ise sağda bir iskemleye oturmuş olan şahıs ile sol tarafta ayakta duran şahıs arasında bir boğa başı ile başka bir işaret vardır. Bu mühürün üslûbu da ithal malı Babil mühürlerine benzemediğinden, bunun yerli olduğunu zannetmekteyiz. Bu suretle Orta Bronz çağında yine boğaya yani fırtına tanrısına tapılmakta devam edildiğini anlamış oluyoruz.

Cesnola Col. 4311 numaralı mühürün yerli Kıbrıs silindiri olduğuna şüphe yoktur. Çünkü üzerinde Kıbrıs yazısının linear karakterdeki işaretlerinden bir lejant vardır. Buna göre Geç Bronz devrine ait olmalıdır.

³⁴ N. Özgüç, KKR (1948) s. 103.

³⁵ J. Garstang, Ar Or XVII s. 271

Kıbrıs'da imâl edilen bu silindir mühürlerden bazıları Babil tesirini gösterdiği halde, bazıları Mısır tesiri aksettirmektedirler. Meselâ Ohnefalsch-Rictor XXXI'de çıplak tanrıça motifi tamamen yerli bir üslûpla yapılmıştır (Resim 13). Mühürün sathı arzani olarak iki kısma ayrılmış, yukarıda birbirleriyle mücadele eden iki hayvan, aşağıda ise başında yüksek bir boynuzlu taç bulunan tanrıça yatar vaziyette ve linear bir üslûpla tasvir edilmiştir.

Görülüyor ki, Kıbrıs adası yalnız Mezopotamya kültürüne mahsus olan silindir mühür kullanmakla değil, fakat Mezopotamya kültürünün çivi yazısı sistemini de kabul etmek suretiyle eski Şark kültür çevresine dahil oluyordu. Kıbrıs'ın Şark dünyasıyla olan bu ilgi ve münasebetleri mütaakip Geç Bronz çağında daha da artacak idi. Ancak bu devirde Minos krallığının gemileri de Kıbrıs'a uğramıya başlayacaklardı.

II. — GEÇ BRONZ DEVRİNDE ÖNASYA MEMLEKETLERİ :

Bu devir Kıbrıs'da da üçe ayrılarak tetkik edilmektedir :

Geç bronz I (M. ö. 1600 - 1400)

Geç bronz II (M. ö. 1400 - 1200)

Geç bronz III (M. ö. 1200 - 1000)

Bunlardan birinci safha “Şarkın karanlık çağ” veya “Orta çağ” denilen asırlarına rastlamaktadır. Bu karanlık çağın âmili, muhtemelen Hind-Ari menşeli Mitanni kavimlerinin Önasya memleketlerini istilâ etmeleridir. Doğudan batıya yönelen bu kavimler hareketi neticesinde yalnız Mezopotamya ve Anadolu'da değil, Mısır'da dahi bütün yazılı kaynaklar susar ve Önasya tarihi karanlıklara gömülür. Mitanni'lerin sıklet merkezini Habur nehri kollarının meydana getirdiği münbit Hilâl bölgesi teşkil ettiği için, buralarda M. ö. III. bin yıldan beri Subarru ismiyle oturan halk -ki aralarında Hurri-ler ve Samiler de vardı - güneye inmek zorunda kalmıştı. Manethon'un Hiksos'lar (çoban krallar) dediği bu göçebe kültürsüz kabileler Mısır'ı da işgal ettikleri için, Mısır vesikaları da susmuş bulunuyordu.

İşte bu karanlık devirde, Mitanni devleti batıya doğru yayılarak, bütün kuzey Suriye'yi hâkimiyeti altına almıştı. Nitekim Alalah kazılarında IV. tabakada, tıpkı Kerkük civarında Nuzi (bugünkü Yorgantepe) ve Tel Bırak'da olduğu gibi, Mitanni kültürüne mah-

sus olan Nuzi kaplarından bulunmuştu. Küçük ayaklı çok zarif natüralistik motiflerle nakışlı olan Nuzi kapları Alalah'da M. ö. 1450-1350 arasındaki asra ait tabletlerle birlikte bulunmuştu³⁶. Bu tabletler Alalah kralı Niqmepa'nın Mitanni kralı Sauşatar'ın vassalı olduğunu bildiriyordu.

Bu sırada Mısır'da da Ahmose isminde bir kumandan Hiksosları Mısır'dan çıkarmaya muvaffak olmuş ve 18 inci Mısır sülâlesini kurmuştu. Bu sülâlenin Firavunları Mısır'ı bu çeşit istilâlardan korumak amacıyla, Filistin ve Suriye'nin de Mısır'ın hâkimiyeti altında bulunması gerektiğini anlamış ve dış politikalarına buna uygun bir veçhe vermişlerdi. Bilhassa III. Tutmosis, zevcesi Haçepsut'un ölümünden sonra, Kuzey Suriye'ye 18 sefer yapmış ve burada eski Mısır prestijini yeniden kurmaya muvaffak olmuştu. Nitekim Ras Şamra kazıları da II. Binyılın ikinci yarısında Ugarit'te bir Kıbrıs kolonisi bulunduğunu göstermiştir³⁷. İşte Mısır'lılar, Naharina dedikleri Fırat ile Asi (Oronthos) nehirleri arasındaki bölgeye hâkim oldukları sırada Kıbrıs da ele geçirmiş olabilirler, III. Tutmosise ait haraç listelerinde geçen ve haraç olarak bakır gönderen Alaşya (= Kıbrıs) adının geçmesi, III. Tutmosis zamanındaki Mısır hâkimiyetinin delilidir³⁸.

Karanlık çağda Anadolu'ya bakacak olursak; Mitanni kralı Sauşatar'ın kuzey Suriye şehirlerini zaptettiği senelerde Anadolu'da Hitit devleti dahili bir buhranın acıklı günlerini yaşamakta, kral sülâlesi içinde cinayetler birbirini takip etmekte idi. Öyle ki, bu karışıklıklardan istifade eden Kizzuvatna (Kilikya) memleketi istiklâlini ilân etmişti. Karanlık çağ Hitit krallarından Zidanta ve Ammunas Kizzuvatna krallarından Palia ve I. Şunaşşura ile muahede akdine mecbur kalmışlardı. Böyle buhranlı bir zamanda Hitit devletinin deniz aşırı bir fütuhatta bulunmasına tabii ki imkân yoktu. Az sonra da III. Tutmosis kuzey Suriye şehirlerine hâkim olmuştu. Fakat III. Tutmosis'in ölümünden sonra, Hitit devleti yeniden canlanmıştı. II. Tuthalya, Mitanni kralından Hitit devletinin kuzey Suriye'deki tarihî haklarını talebediyordu. Bunun üzerinedir ki Mitanni kralı I. Artatama ile Firavun IV. Tutmosis arasında bir Amarna mektubunda (EA 29) bildirilen muahede imzalanmıştı. Önasya memleketlerini saran bu karanlık asırlar içinde acaba Kıbrıs ne durumda idi?

³⁶ Sir L. Wolley, A. Forgotten Kingdom (London 1953) s. 132.

³⁷ Schäffer, Ugaritica 1 s.99

³⁸ III. Tutmosis listelerinde geçen İsj = Asya için s. 20 bak.

Şayanı dikkattir ki Kıbrıs adası bu devirde orta bronz devrine nazaran, gittikçe artan bir refah içinde bulunuyordu. Bunu biz Geç Bronz devrine ait olan Enkomi kazıları ile anlıyoruz.

Enkomi kazıları :

Burada ilk defa 1913 senesinde İngiliz Myres, sonra 1930-36 seneleri arasında bir İsveç ilim heyeti kazılar yapmıştır. Fakat Enkomi şehrini surlarıyla beraber meydana çıkaran ilk sistemli kazılar meşhur Fransız Arkeologu Schäffer tarafından yapılmıştır. Şehir o kadar büyüktür ki, hâlâ devam eden Fransız kazıları yanında Dikaïos idaresinde bir Kıbrıs heyeti de şehrin başka bir bölgesini kazmaktadır.

Ekonomi'nin bu devre ait mezarlarında Suriye ile münasebeti gösteren iki renkli bir seramik vardı. Deve tüyü rengi bir boya astarı üzerine kırmızı, siyah veya kahverengi ile münhasıran natüralistik motifler sivilize edilerek boyanmıştı. Bu kaplar çarkta imal edilmiştiler, halbuki Kıbrıs'ın bu devre ait yerli seramikleri hâlâ el ile imal ediliyordu. Çarkta yapılmış olan bu seramiklerin Suriye veya Filistin'den ithal edildiği zannedilmektedir³⁹. Ekomi'de bu devre ait mezarlarda bu yabancı menşeli seramiğin yanında halka dipli, beyaz boya astarlı bir seramik daha vardı ki, genel olarak "süt kapları" denilen bu beyaz seramiğin şimdiye kadar Kıbrıs'a mahsus olduğu zannediliyordu⁴⁰.

Beyaz boya astarlı bu seramiğe Mısır'dan, kuzeyde Anadolu'ya kadar hemen bütün Akdeniz memleketlerinde rastlanıyor ve nerede görülürse, Kıbrıs'dan ithal edilmiş göziyle bakılıyordu⁴¹.

Fakat 1936-1949 seneleri arasında Sir L. Woolley bu halka dipli, beyaz boya astarlı kaplardan Alalah (Açana) ın IV. - V. tabakalarında bol miktarda bulmuş ve böylece bu seramiğin de Kıbrıs menşeli olmadığı anlaşılmıştır. Çünkü bu tabakalar, Kıbrıs'da halka dipli beyaz boya astarlı seramiklerin ortaya çıkmasından 150 sene daha eskiye ait idiler. Bu seramik Woolley'e göre Alalah'da da yerli değildi. Çünkü burada çok daha eski devirlerden beri çarkta imal edilmiş kaplar kullanılıyordu. Beyaz boya astarlı bu seramik ise el ile yapılmış idi. Woolley bu seramiğin menşeinin kuzey veya doğu

³⁹ F. Cl. Schäffer, Syria XIX (1938) s. 238

⁴⁰ Stanlay Casson, Chypre dans l'antiqité s. 57

⁴¹ Hill, A History of Cyprus. s. 31

Anadolu'da herhangi bir yer olduğu kanaatindedir⁴². Bununla beraber Alalah kazıları Kıbrıs adasındaki beyaz astarlı kapların kronolojisini bozmuyor, yalnız adanın dışında bu tarihlenmenin tatbik edilemeyeceğini göstermiş oluyordu. Fakat beyaz boya astarlı seramiklerin menşei neresi olursa olsun, Tel el Amarna kazılarında ve Sakkara'da bulunan bu çeşit seramikler, Amarna mektuplarının da ortaya koyduğu gibi, ancak müteakip Geç Bronz çağının ikinci safhasında (M.ö. 1400-1200) Kıbrıs ile Mısır arasında canlı bir ticaretin varlığını göstermektedirler⁴³.

Neticede Geç Bronz devrinin ilk safhasına rastlayan XVI-XIV ncü yüzyıllar arasındaki Önasya tarihi hakkında burada ana hatlarıyla verilen izahat gösteriyor ki, bu iki asır içinde Önasya'da kuvvetlenen her devlet, o zamanın bütün dünyasını teşkil eden Anadolu, Mezopotamya ve Mısır memleketleri arasındaki kervan yollarının düğümlendiği Kuzey Suriye'yi ele geçirmeye çalışıyordu. Hitit, Mitanni ve Mısır büyük devletleri arasında cereyan eden bu mücadelelerde Kıbrıs'ın adı geçmemektedir. Bunun birinci sebebi, bu devirde deniz yollarının henüz işlek bir halde olmaması ise de, ikinci bir sebebi de, şüphe yok ki, Kıbrıs'ın politik ve ekonomik durumunun bu büyük devletlerle boy ölçüşecek kudrette olmamasıdır. Çünkü bir asır sonraya ait vesikalarla öğreniyoruz ki, Kıbrıs'da tek bir merkezî devlet değil, bir çok küçük şehir devletleri vardı. İşte bu şehir devletlerinin en mühimlerinden biri de Alaşya Kırallığı idi. Fakat acaba Alaşya = Kıbrıs mıdır?

III - ALAŞYA = KIBRIS MESELESİ

Eski zamanlara ait muhtelif menşeli vesikalarda geçen Alaşya'nın, Kıbrıs'ın adı olduğu hakkındaki ilk hipotez Ohnefalsch-Richter'in 1885'de Tamassus civarında bulduğu Apollon Alasiotas (Alaşya'nın Apollon'una) vakfedilmiş Yunanca ve Fenikece yazılı bir "bilingue" e dayanıyordu⁴⁴. Daha sonra XI. asra ait olan Golenişef papirüsü ile Mısır'lıların Kıbrıs'a Alaşya dedikleri anlaşılmıştı. Fakat halâ bunu kabul etmek istemiyenler vardır. Meselâ son senelerde

⁴² L. Woolley, A Forgotten Kingdom. s. 91

⁴³ Casson, L. c. s. 58

⁴⁴ Max Müller, AZ (1895) s. 254

mükemmel bir Kıbrıs tarihi yazmış olan İngiliz tarihçisi Hill bu identification'a karşı şu delilleri ileri sürmektedir⁴⁵.

a) Kıbrıs'ın adı olarak teklif edilen Alaşya ve Asy isimleri Mısır vesikalarında yanyana geçmektedir.

b) Alaşya adının geçtiği çivi yazılı vesikalarda ise deniz aşırı ülkelerden bahsedilirken âdet olduğu üzere "deniz memleketi" veya "denizin ortasındaki memleket" tarzında bir ifade yaktur.

c) Bir Mısır papirüsünde lufirus olarak geçen adanın ismi yanlış yazılmıştır. Baştaki harf K olarak düzeltilirse, kufirus = Kyprus olmalıdır. Kanaatimizce Hill'in Mısır papirüsünde yapılacak bir "emanation" teklifi doğru olabilir. Fakat Kufirus ismi her halde Girit adasının ismi olan Kaphtor'u göstermiş olmalıdır. Çünkü III. Tutmosis'in vergi listelerinde geçen ve daima haraç olarak bakır gönderen Isj. j = Asya anlamına geldiği artık ispat edilmiştir⁴⁶. Bu kabul edilmediği takdirde, Asy ve Alaşya isimleri bir metinde yanyana geçebilir ve her ikisi de Kıbrıs adasında bulunabilir. Çünkü bu devirlerde Adada bir çok şehir devletleri vardı ve bunlardan en mühimleri olan Asy ve Alaşya daima bir bakır memleketi olarak şöhret yapmışlardı. Deniz meselesine gelince; meselâ Hitit kralı III. Hattuşili meşhur apologyasında yeğeni ile yaptığı mücadeleleri anlatırken : "darbeyi öğrenir öğrenmez, onu yakaladım ve denizde bir tarafa sürdüm" demektedir. Aynı hâdiseyi anlatan paralel bir nüshada ise "Urhi-Tesub'u Alaşya memleketine sürdüm" demektedir⁴⁷. Demek ki iki metin karşılaştırılırsa, Alaşya'nın denizle ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır. Bundan başka ileride (s. 28) göreceğimiz üzere, yeni bulunan bir Boğazköy vesikasıyla Hitit kralı II. Şuppiluliuma'nın Alaşya kralına karşı bir deniz savaşı yaptığı ve galip geldiği anlaşılmıştır. Bu vesika da Hatti (Anadolu) dan Alaşya'ya deniz yoluyla gidildiğini açıkça göstermektedir. Esasen yeni dil tetkikleri de her zaman bir bakır memleketi olan Kıbrıs adanın bakır anlamına gelen Akkadca ZABAR kelimesinden çıktığını göstermiştir. Gerçekten Fransız bilgini G. Dossin, Nuzi'de bulunmuş olan bir vokabüler metninde görülen UD - a - la - as = si-ni si-pi-ri şeklindeki

⁴⁵ Hill, A History of Cyprus s. 36

⁴⁶ H. Th. Bossert, Asia (İstanbul 1946) s. 3 - 4 de.

⁴⁷ K. Otten, MDOG 94 (1963) s. 14

kaydın tefsirinde UD kelimesi Sumerce bakır demek olduğuna göre, UD - a - la - as = Alaşya bakırı anlamına geldiğini, karşısındaki Akkadca tercümenin de Akkadca bakır mânasına gelen ZABARU'dan muharref olan ve Alaşya'nın karşılığı si-pi-ri kelimesinin yazılmış olacağını âlimane bir tarzda ispat etmiştir ki⁴⁸, bunun doğruluğuna şüphe yoktur. Çünkü bütün Sami dillerde sessiz harflerin hiçbir zaman kaybolmadığı veya değişmediği bir mütearifedir. Sadece vokaller lehçelere göre değişir. Meselâ meşhur Sumer sitesi Uruk'un Tevrat'taki adı Erek olduğu halde, bugünkü adı Varka'dır. Demek ki aradan geçen binlerce seneye rağmen (r k) konsonları yerinde kalmıştır. Bu hususta misaller çoğaltılabilir :

akkadca šamšu = arabca şems = güneş

akkadca katanu = arabca Keten = keten.

Buna uygun olarak akkadca Zabarü kelimesinin içindeki konsonlar ile Kıbrıs adının sessiz harfleri karşılaştırıldığında :

zabar —s b r cypr [us]—c p r harflerini buluruz. Cyprus kelimesinin sonunda (us) eki yunancadır. Böylece İngilizce ve Almancada bakır anlamına gelen Copper ve Kupfer isimlerinin de akkadca bakır kelimesinden batı dillerine geçtiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'nun muhtelif devirlerine ait yazılı vesikalarda Kıbrıs daima bir bakır memleketi olarak zikredilmektedir. Meselâ eski Babil devrine ait olan Mari mektuplarından birinde "Alaşya bakırından" bahsedilmektedir⁴⁹. III. Tutmosis ve Sethos'un vergi listelerinde Kıbrıs'dan daima bakır gelmektedir⁵⁰. Bundan başka III. Tutmosis'in bir vezirinin mezarında omuzları üzerinde taşıdıkları öküz derisi biçimindeki şeylerin de, işlenmiye hazırlanmış ve kolay taşınması için dört ucu sivri bırakılmış bakır levhalar (Ingot'lar) olduğu, hafriyatlarda bu levhalardan bulunduktan sonra anlaşılmıştır.

Gerçekten ilk defa Muray bu levhalardan bulmuştu. 65 × 35 çapında ve 32,10 kilogram ağırlığında olan bu ingot bugün British Museum'da korunmaktadır. Lefkoşe Müzesinde bulunan levha ise 69 × 40 çapında ve 38,70 kilogram ağırlığındadır. Son zamanlarda Antalya'nın güneyindeki Gelidonia burnunda yapılan denizaltı

⁴⁸ G. Dossin, RA 42 (1948) s. 29

⁴⁹ G. Dossin, Syria XX (1940) s. 111

⁵⁰ H. Th. Bossert, Asia (İstanbul 1946) s. 6 - 12

hafriyatında meydana çıkarılan batık gemi içinde bu ingot'lardan yüzlerce bulunmuştur. Bunlar halen Bodrum Müzesinde korunmaktadır.

Enkomi kazılarında Geç Bronz devrinin son safhasına ve Schäffer'e göre demir I devrine ait bir dökümhanede bu bakır ve kalay levhalarından bulunmuştur⁵¹.

Alaşıya'nın bir bakır memleketi olduğu Hititlerce de malûm idi. Bir Hitit vesikasına göre bakır Taggata dağından gelmekte idi⁵². IV. Tuthalia da Alaşıya kraliyle yaptığı muahedede vergi olarak altın ve gümüşten başka bakır da almaktadır. (Bak. s. 27)

Görülüyor ki arkeolojik ve epigrafik delillerle Alaşıya'nın Kıbrıs'da bir şehir devleti olduğuna şüphe kalmamıştır. Enkomi kazılarıyla da Alaşıya'nın bugünkü Enkomi olduğu ispat edilmiştir. Amarna arşivinde bulunan mektuplardan birinin (EA 39) arka yüzünde Mısırlı kâtip tarafından siyah mürekkeple ve hieratik yazı ile "Alaşıya Prensinin mektubu" kaydı artık buna şüphe bırakmamaktadır.

IV. AMARNA ÇAĞINDA KIBRIS

a) *Alaşıya - Mısır münasebetleri :*

Geç Bronz devrinin ikinci safhasının başladığı M. ö. XIV. yüzyıl, Kıbrıs tarihinin en hareketli devirlerinden biridir. Buna rağmen bu asrın ilk yarısında Önasya memleketlerinde cereyan eden hâdiseleri oldukça iyi bilmekteyiz. Çünkü Mısır'daki Tel el Amarna'da III. ve IV. Amenofis'lerin çağdaş oldukları komşu kırallarla yaptıkları muhaberat bulunmuştur. Bundan dolayı bu yarım asırlık (M. ö. 1400-1350) zamana eski Önasya tarihinde "Amarna Çağı" denilir.

Amarna arşivi vesikaları arasında ismi mektuplarda yazılı olmayan bir Alaşıya kralından gelmiş sekiz adet mektup bulunmuştur. Aynı şekilde mektuplarda hitabedilen Firavunun adı da yazılmamıştır. Fakat bunlardan EA 33 numaralı mektupta : "Babanın tahtına oturduğumu işittim" şeklinde bu mektubun gönderildiği Firavunun tahta yeni çıktığına dair bir iyma bulunduğu için, Alaşıya mektuplarının III. Amenofis'in oğlu IV. Amenofise gönderildikleri kabul edilmektedir ki,⁵³ bu tarihleme tamamen doğrudur. Zira Alaşıya

⁵¹ F. Cl. Schäffer, Enkomi. Alasia s. 30 - 33.

⁵² KBo IV I Öy. 39.

⁵³ J. Knudtzon, Die El Amarna Tafeln No. 33 - 40

kıralı bir mektubunda (EA 35) : “Memleketinde Nergal’in eli bulunduğu için bakır istihsal edilemediğini, şimdilik 500 Talent kadar gönderildiğini” yazmaktadır. Burada adı geçen tanrı Nergal, Mezopotamyanın ölüm ve cehennem tanrısı olduğuna göre, Kıbrıs’ta bir salgın hastalığın mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Hitit kralı II. Murşili de Veba duaları denilen tabletlerde bir salgın hastalığın memleketi 20 seneden beri mahvettiğini, hattâ babası Şuppiluliuma ile ağabeyi Arnuvanda’nın bu salgın hastalıktan öldüklerini anlatmaktadır. Böylece bu iki ayrı menseli vesikanın aynı hâdiseden bahsettiği anlaşılmaktadır. Ohalde Amarna arşivindeki Alaşya mektupları Mısır’da IV. Amenofis; Hatti (Anadolu) de II. Murşili’nin ilk yıllarında, yani Amarna çağının sonlarına doğru yazılmıştı.

Fakat, bu mektupların IV. Amenofis’e gönderilmesi⁵⁴ hiç bir zaman Alaşya’nın bu devirde Mısır’a tâbi olması demek değildir. Çünkü Alaşya kralı mektuplarında Firavun’a daima “Biraderim” diye hitabetmektedir. Amarna çağının protokol âdetlerince ancak birbirleriyle eşit seviyede olan Büyük Devlet başkanları bu tarz bir hitap kullanırlardı. Mısır’ın tâbii olan küçük şebir kırılları ise Firavun’a “Güneşim, Beyim” derler ve önünde yedi kere yedi defa ayaklarına kapandıklarını yazarlar. Bundan başka Alaşya kralı EA 35’de Firavun’a Hitit kralı ile ittifak yapmamasını tavsiye etmektedir. Vassal bir kiral matbuuna böyle bir tavsiyede asla bulunamazdı.

Alaşya mektupları, Amarna çağında Kıbrıs ile Mısır arasındaki münasebetlerin gayet dostane olduğunu ve bu dostluğa dayanan canlı bir ticaretin varlığını göstermektedir. Öyle ki, iki memleket arasında elçiler gidip gelmekte, kırıllar birbirlerine elçileri vasıtasıyla hediyeler göndermekte idiler. Alaşya kralı : “Seninle konuşan elçimi hemen geri gönder, senin elçin her sene gelsin, benim elçim de her sene gelsin” diye yazıyordu.

Alaşya kralının mektuplarından, Firavun’un Alaşya’dan münhasıran bakır istediği anlaşılmaktadır. Alaşya kralı 8 mektubunda Mısır’a cem’an 695 talent bakır göndermiş durumdadır. Bu miktar her halde hediye olamazdı. Bu bakırın karşılığında kendisi de Mısır’dan gönderilmesini arzu ettiği malların uzun listesini mektubunun sonuna ilâve ediyordu. Listede şu eşyalar sayılmaktadır :

⁵⁴ E. Cavaignac, Suppiluliuma et son Temps s. 8 ise bu mektupların III. Amenofis’e gönderildiğini kabul eder.

Kenarı altın çerçevesi abanoz ağacından bir karyola
 Altın yıldızlı bir araba
 42 parça keten
 50 parça.....keteni
 2 adet kadın elbisesi
 14 parça abanoz kerestesi
 17 habanatu taşı
 İyi cins krem
 4 parça kıral keteni

Bir mektupta Firavun'un bol miktarda gümüş gönderdiği anlaşılmakta, fakat Alaşya kralı da (Tanrılar gümüşünden) istemektedir. Bunlardan başka Mısır'dan öküz, at, hattâ kuşla fala bakan bir bakıcı da istemektedir. Görülüyor ki Amarna çağında Kıbrıs'ın Mısır'la canlı bir ticarî münasebeti vardı. Bunu biz mektuplarda bahsedilen gemilerden ve tüccarlardan da anlamaktayız. Meselâ EA 35, 30'da Mısır'da ölen Alaşyalı bir tüccarın terekesinin Kıbrıs'daki karısı ve çocuklarına gönderilmesi yazılmaktadır.

Neticede Alaşya mektupları, Amarna çağında Alaşya'nın Mısır'a tâbi olmadığını, fakat iki memleket münasebetlerinin dostane olduğunu ve bu mektupların ticarî maksatlarla yazıldığını göstermektedir.

Amarna mektuplarında Kıbrıs - Mısır münasebetlerinin çok eski devirlere kadar çıktığını gösteren kayıtlar vardır. Alaşya kralı Firavun IV. Amenofis'e : "Senin ataların benim atalarımın eski zamanlarda böyle bir şey yapmış mıdır" diyerek iki memleket arasındaki dostluğun eskiliğine işaret etmektedir (EA 38, 27).

Kıbrıs mezarlarında bu Mısır dostluğunun delilleri de bulunmuştur. Bu cümleden olarak III. Amenofis'in zevcesi Teje'nin bir skarabesi ile IV. Amenofis'in gümüşten bir yüzüğü Enkomi'de bulunmuştur. Yine Geç Bronz II (1400-1200) devrine ait bir mezarda biri beyzi, diğeri müstatil şekilde altından iki göğüslük bulunmuştur. Aynı mezarda üç mermer vazo, üzeri Mısır hiyeroglif yazılı gümüşten bir çocuk heykeli de bulunmuştur.

Yine Enkomi'de daha sonraki demir I devrine (1200-1000) ait tabakalarda 84 milimetre boyunda bir Mısır figürünü bulunmuştur ki, heykelin başındaki çifte Mısır tacının arkasına gizlenmiş olan bir halkacık, boyuna asıldığı göstermektedir. Schäffer'e göre bu figürün

Heliopolis tanrısı Aton'u göstermekten ziyade, bu asırda deniz kavimlerine karşı büyük zaferler kazanan III. Ramses'i tasvir etmektedir⁵⁵.

b) *Alaşıya - Hitit münasebetleri* :

M. ö. 14-12 inci asırlara ait Hitit vesikalarında Alaşıya'dan daima Hitit kırıallarının düşmanı olan şahısların sürgün yeri olarak bahsedilir. Bu durum Alaşıya'nın daima Hitit devletinin vassali olduğunu gösterir. Meselâ veba dualarında, Şuppiluliuma'nın tahta geçtiği sırada vuku bulan suikast hâdisesi anlatılırken, öldürülen tahtın meşru varisi genç Tuthalya'nın düşmanlarının Alaşıya'ya sürgün edildiği bildirilmektedir⁵⁶. Demek ki daha Şuppiluliuma'nın babası III. Tuthalya zamanında Alaşıya Hitit hâkimiyeti altında idi.

Fakat dikkate değer ki, Hitit devletinin en kudretli zamanı olan Şuppiluliuma ve oğlu II. Murşili'ye ait vesikalarda Alaşıya hakkında herhangi bir kayda rastlamıyoruz. Yalnız bu devre ait vesikalardan baba-oğul bu iki kıralın batı Anadolu'ya ehemmiyet verdiklerini ve bugünkü Antalya havalisine düşen Arzava memleketlerine karşı bir çok seferler yaptıklarını görüyoruz. Fakat bütün bu gayretlere rağmen II. Murşili zamanına ait bir vesikada bir "Lukka'lar memleketinden" bahsedilmektedir⁵⁷. Diğer taraftan bir Alaşıya mektubunda da adları geçen bu Lukka'ların, klâsik çağlardaki Lykia'lılar olduğu ve güney - batı Anadolu'nun tam köşesine kendi adlarını vererek yurtlandıkları herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir.

Bu suretle Ege kavimlerinden olan Lukka'ların Amarna çağının sonunda harekete geçtiklerini anlıyoruz. Zira Alaşıya kralı IV. Amenifis'e yolladığı bir mektubunda (EA 38) : "Lukka memleketli adamlar benim memleketimde her sene bir şehir aldıkları halde, ben onlara hiç bir şey yapamadım" demektedir. Firavun Alaşıya kralına her halde "senin memleketinin adamları da onlarla birliktir" diye yazmış olmalı ki, Alaşıya kralı : "Eğer benim memleketimin adamları onlarla birlik ise, bana yaz, ben onlara istediğim cezayı veririm, onları canımın istediği gibi öldürürüm" diyordu.

Bu suretle Ege göçleri için bir terminus anti quem olan bu haberle, Kıbrıs adasına *Egeli* kavimlerin ayak bastığını öğrenmiş olu-

⁵⁵ Enkomi - Alasia s. 111 - 132.

⁵⁶ A. Götze, KIF I s. not. 165 2.

⁵⁷ E. Forrer, Forschungen 11 s. 36

yoruz⁵⁸. Lukka'ların bu büyük harekâta yalnız olmadıklarını, Danuna'lar denilen Ege kavimlerinden de aynı suretle bir Amarna mektubunda (EA 151) bahsedilmesinden anlamaktayız. Yeni Karatepe kazıları ile Danuna'ların Kilikya'da bir kiralık kurmuş oldukları anlaşılmıştır⁵⁹. Danuna'ların Kıbrıs adasını istilâ hareketine iştirak edip etmedikleri şüpheli olmakla beraber, Lukka'larla beraber Danuna'ların Ege göçlerinin öncüleri oldukları kesindir. Ancak bu iki kavimden ilk defa Amarna mektuplarında bahsedildiği, halbuki bu devrin Hitit devletinin altın çağı olduğu gözönünde tutulursa, Ege'li bu kavimler Kıbrıs adasında üslenedikten sonra, Anadolu'nun güney sahillerine geçmiş olmalıdırlar⁶⁰.

Diğer taraftan yeni bulunan bir Ugarit vesikası da Lukka'lardan bahsetmektedir. Bir Ugarit kralı, kime gönderildiği belli olmayan mektubunda⁶¹: "7 düşman gemisinin yüklenmesinden, müstevlilerin yanmış hazinelerin bakiyesini memlekete getirmelerinden" bahsetmekte ve "babam bütün gemilerimin Hatti memleketinde alkonulduğunu, bütün gemilerimin Lukka memleketinde bulunduğunu bilmiyor mu?" demektedir.

Bu vesikayı tarihlemeye çalışırken, Hitit devletinin henüz ayakta olduğunu gözönünde tutmak lâzımdır. II. Murşili zamanına ait olduğunu kesin olarak söylememekle beraber, neticede Alaşya'ya ait bir kaydın mevcut olmadığı II. Murşili zamanında Alaşya'nın istiklâlini ilân ettiğini tahmin edebiliriz. Çünkü onun oğlu Muvatalli'nin aşağı memlekete (Çukur Ova'ya) yaptığı bir seferde Alaşya'yı da zaptettiğini bildirmesi⁶², bu durumu destekler mahiyettedir. Fakat Muvatalli'nin bu zaferine rağmen, Kadeş muharebesinde (M. ö. 1296) Hititler tarafında savaşan müttefik kuvvetler arasında Alaşya'nın adı yoktur, buna karşı bu savaşlara Lukka'lar iştirak etmişlerdir⁶³.

Muvatalli'nin ölümünden sonra tahta evvelâ oğlu Urhi-Teşup geçmiş ve 7 sene memleketi idare etmişti. Fakat amcası III. Hattuşili

⁵⁸ Nitekim Geç Bronz II (1400 - 1200) devrine ait bir mezarda Miken Hydria ve Crater'leri bulunmuştur. Bak. Schäffer, Enkomi - Alasia S.111 - 112.

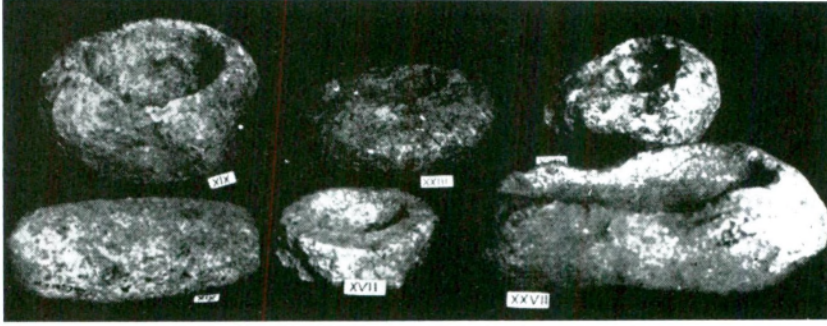
⁵⁹ H. Th. Bossert, Belleten 47(1948) S. 521

⁶⁰ H. Th. Bossert, MAOG IV s. 281

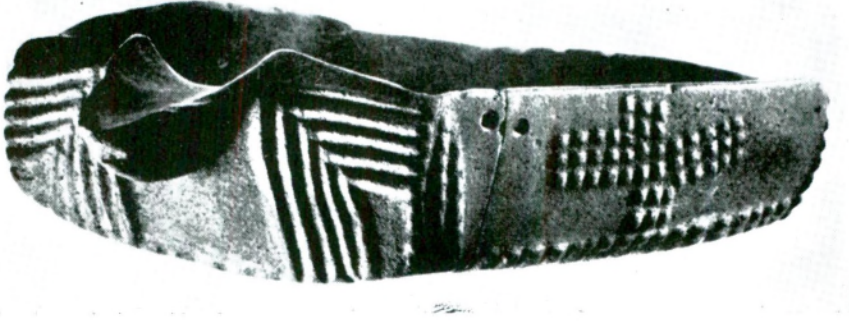
⁶¹ H. Otten, MDOG 94 s. 10. Bu mektubun Alaşya kralına gönderildiğini ve III. Hattuşili zamanında Alaşya'nın Hititlere ait olmadığını söylüyor. Hakikatte mektubun gönderildiği şahıs meçhuldür.

⁶² E. Forrer, MDOG 61 s. 32.

⁶³ Albright, AJA (1950) s. 169.

Res. 1^a — Mersin taş kapları.

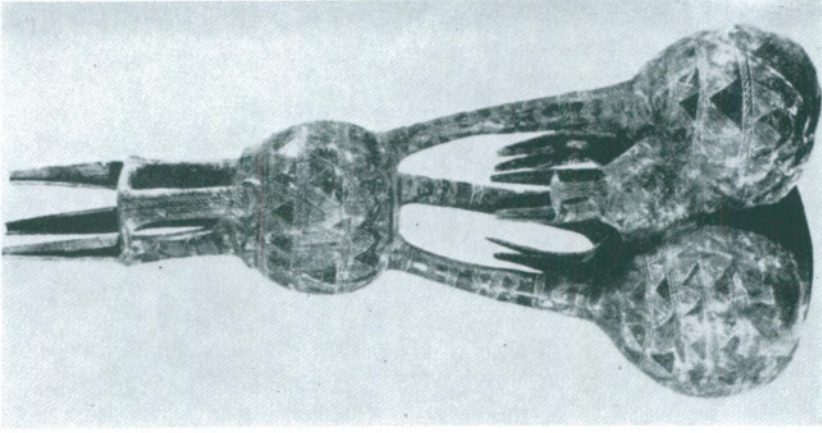

Res. 1^b — Khirokitia taş kaplarından.

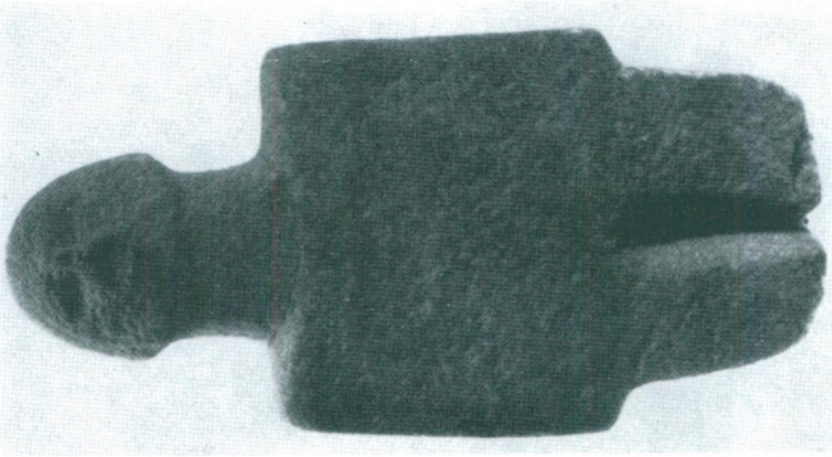
F. Kinal

Res. 2 — Khirokitia neolitik seramikleri.

Kes. 4 — Vounous (Bakırçay) seramikleri.

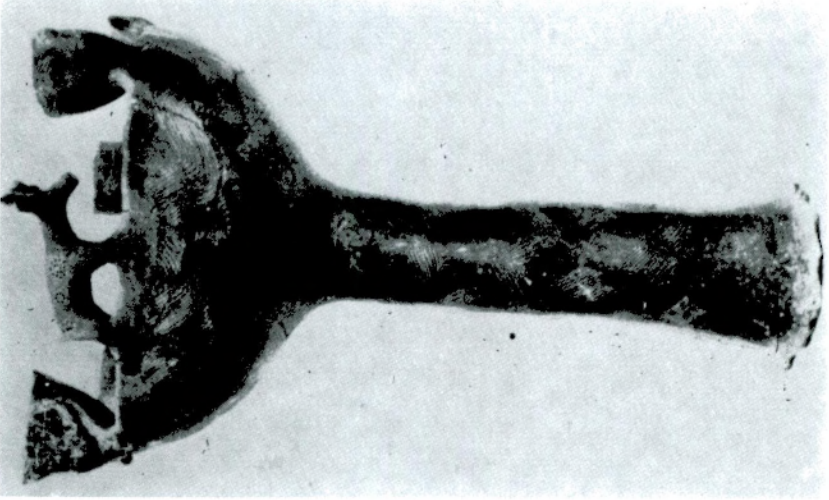

Res. 3 — Khirokitia idolu.

F. Kınal

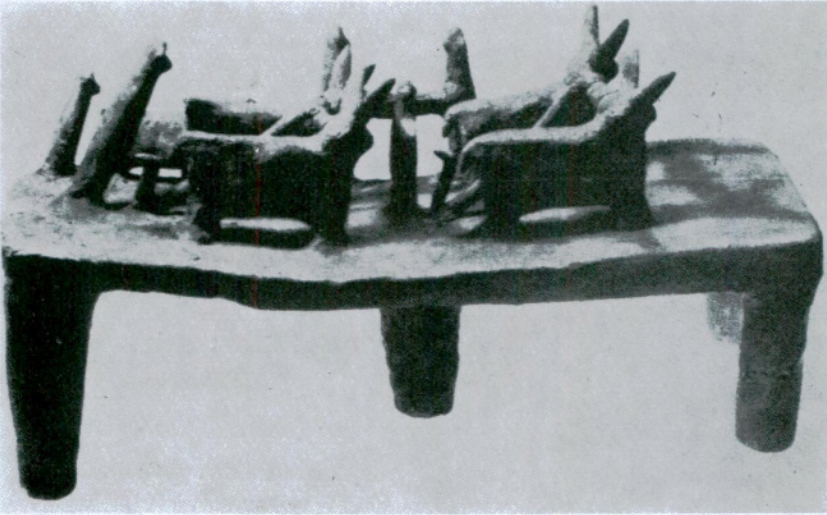
Res. 6 — Anadolu maden işçiliğinde
incrustation.

Res. 5 — Vounous Kültürü; incrustasyonlu
kaplar.

Res. 8 — Kilden bir "Tholoi,, modeli.

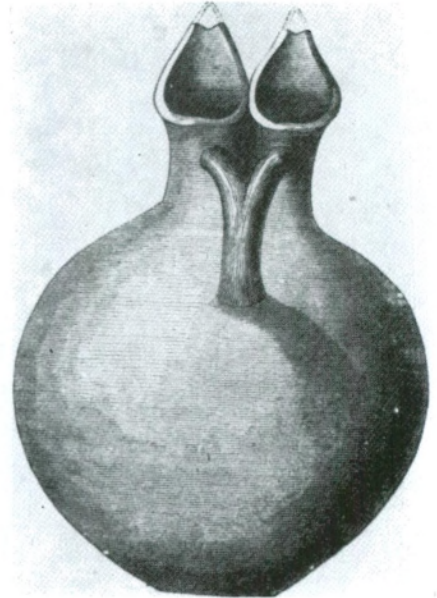

Res. 9 — Kıbrıs Bakırçağ çiftçileri.

F. Kinal

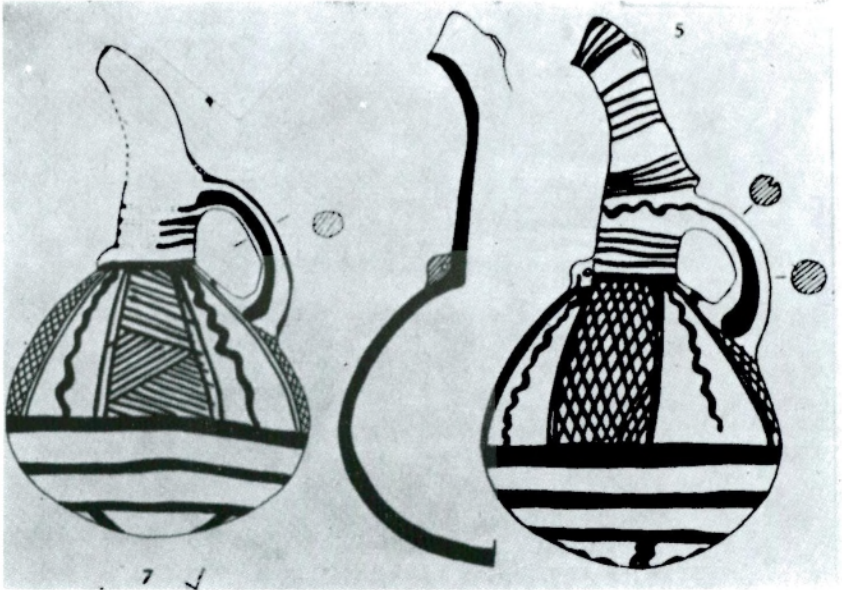

a.

b.

Res. 10 — Trina kapları.

Res. 10^c — Kıbrıs Orta Bronz kapları.

a.

b.

c.

Res. 11 — Kıbrısta bulunan ithal malı silindir mühürler.

F. Kinal

d.

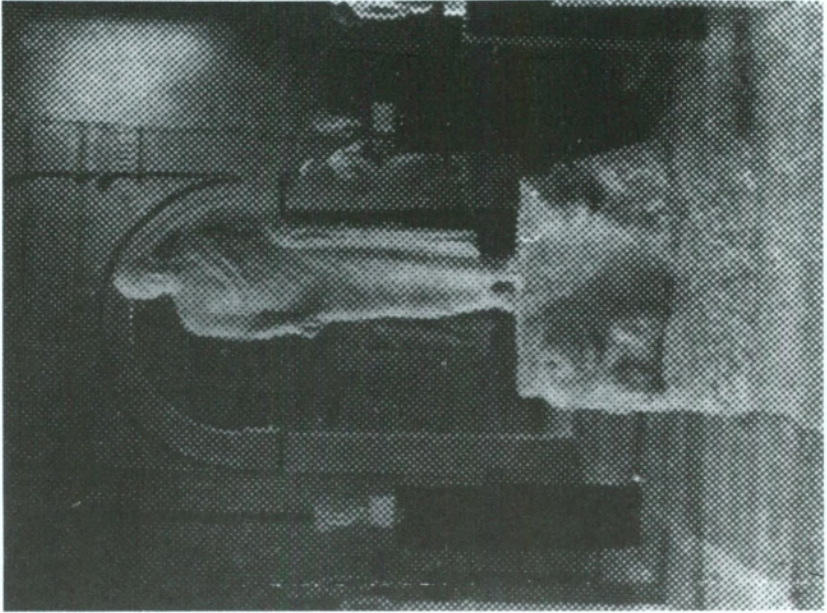

e.

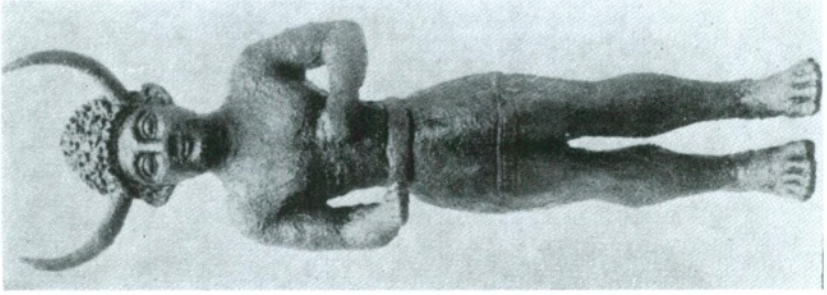
Res. 11 — Kıbrısta bulunan ithal malı silindir mührler.

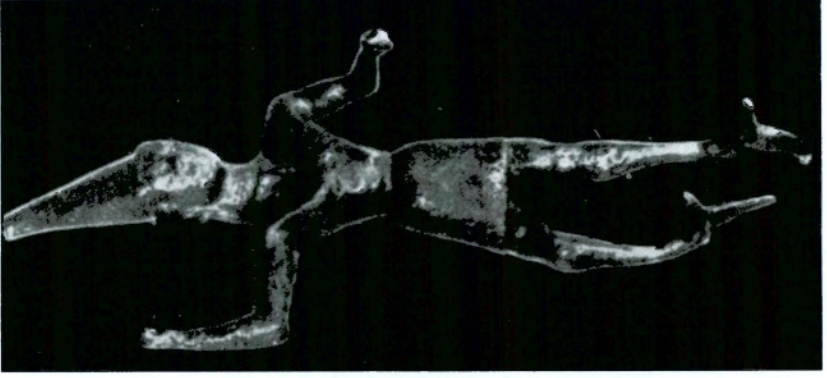
Res. 12, 13 — Yerli Kıbrıs silindir mühürleri.

Res. 14 — Kıbrıs müzesinde bir heykel kaidesi

Res. 15^a — Boyuzlu Firtına tanrısı heykelciği.

Res. 15^b — Amasya Teşubu.

Res. 16 — Fildişi ayna sapı.

Res. 17 — Altın damga mühür. (Tamassun).

Res. 18 — Damga mühür. (Larnaka).

onun kirallığını meşru saymıyordu. Bu yüzden patlak veren bir iç savaş sonunda III. Hattuşili galip geldi ve yeğenini evvelâ Nuhaşse memleketlerinden birine, sonra Urhi-Teşup'un Babil'e firar edeceğini haber alması üzerine, Alaşya'ya sürgün etmişti⁶⁴. Demek ki III. Hattuşili zamanında Alaşya yine Hitit kiralılarının vassali idi. Bunun en kuvvetli delili III. Hattuşili'nin zevcesi kraliçe Pudu-Hepa'nın Kıbrıs kiralına göndermiş olduğu mektuptur⁶⁵.

Gerçi son zamanlarda Boğazköy'de bulunan yeni bir vesikada III. Hattuşili'nin oğlu ve halefi IV. Tuthalia'nın Alaşya'yı zaptı ve vergiye bağladığı bildirilmektedir. Bu olay Otten'in zannettiği gibi, hiç bir zaman Alaşya'nın III. Hattuşili zamanında Hitit boyunduruğundan kurtulmuş olması demek değildir⁶⁶. Çünkü o zamanlarda ölen her kralın arkasından derhal bütün vassallar isyan ederlerdi. Bunun bir çok misalleri vardır. Burada da aynı şekilde bir isyan mevzuu bahistir. Binaenaleyh IV. Tuthalia'nın yeni bulunan muahedesinde anlatılan Alaşya seferi bir tenkil harekâtı olarak kabul edilmelidir.

IV. Tuthalia'nın bu Kıbrıs seferinden sonra Alaşya kralı ile yapmış olduğu bu anlaşmada (KBo XII 38 Öy I) şöyle denilmektedir⁶⁷:

Sonra onun karılarını, oğullarını

- 4 — kölelerini aldım, malları ile beraber
gümüş, altın, bakır ve NAMRA'larını
- 6 — toplatıp, onları Hattuşaşa
sevkettim. Böylece Alaşya memleketini
- 8 — yine tab'a yaptım ve ona
vergi katettim.
-
- 10 — Alaşya memleketinin kiralına, Pidduriye olduğu gibi
Arinna Güneş tanrıçası için Tabarna, Büyük Kiral
- 12 — Arinna Güneş tanrıçasının rahibi için
şu vergi katolunmalıdır:
-

⁶⁴ A. Götze, MVAG 29/3 (1924) s. 280

⁶⁵ S. Alp, Belleten 50 (1949) s. 252.

⁶⁶ H. Otten, aynı yer, s. 12

⁶⁷ H. Otten, L. C. S. 14.

- 14 — altın: 1 Talent Bakır, 3.....
 Arinna Güneş tanrıçası için
-
- 16 — altın, 1 Telent Bakır, 3.....
 Zippalanda'nın Fırtına tanrısı için
-

IV. Tuthalia öldükten sonra yerine geçen oğlu III. Arnuvanda zamanında, Alaşya kralının vergisini muntazaman gönderdiğini yine bir Hitit vesikasıyla biliyoruz. Ancak gönderilen bu vergiyi Arzava memleketlerinden biri olan Hariati beyi Madduvattas yolda gasbetmişti⁶⁸. Bunun üzerine Hitit kralı III. Arnuvanda : "Alaşya memleketi haşmetmeabıma aittir, onun vergisini sen nasıl alabilirsin?" diye sormakta, o da : "Alaşya memleketine Attarisias ile Piggaia'lı adam yerleştiler. Fakat Haşmetmeab Alaşya'lı NAMRA'ları (deporte edilen halk) istiyorsa, onları geri göndereceğim" diye cevap vermektedir.

Demek ki Kıbrıs III. Arnuvanda'ya tâbi bir kiralık olduğu sırada yeni bir istilâya uğramıştı. Bu yeni müstevliler Aka'lardı. Çünkü Maduvattaş'ın bahsettiği Attarisias'ın Ahhiyava kralı olduğunu başka bir vesika ile bilmekteyiz⁶⁹.

Nitekim yeni bulunan bir Boğazköy tableti, son Hitit kralı II. Suppiluliuma'nın da Alaşya'ya tekrardan sefer etmek zorunda kaldığını göstermektedir. Tarihin en eski deniz savaşlarından biri olan bu sefer, hititce metinde şöyle anlatılmaktadır :⁷⁰

KBo XII 38 Ay^{III} ;

2 — Ben

ve süratle denize ulaştım

4 — ben Suppiluliuma, Büyük Kiral

Alaşya gemileri bana karşı çıktılar

6 — Denizin ortasında üç defa savaş oldu

Ben onları mağlup ettim ve gemileri

8 — yakaladım ve onları denizin ortasında yaktım.

10 — Sonra, vaktaki

[Ada] ya vasıl oldum

⁶⁸ A. Götze, MVAG 32 (1927).

⁶⁹ F. Sommer. AU s. 331.

⁷⁰ Otten, MDOG 94 (1963) s. 9

12 — Alaşya'lı düşmanlar bana karşı geldiler
kıtalar halinde mücadeleye geçtiler.

Fakat II. Suppiliumanın yazdırmak fırsatını bulduğu bu parlak Kıbrıs zaferinden az sonra Hitit devleti çökmüştü. Öyle anlaşılıyor ki, Eğeli kavimler bu defa doğrudan doğruya hitit merkezine karşı birleşik olarak taarruz etmişlerdi.

Diğer taraftan Ege göçlerini yeni bulunan bir Ugarit mektubu da teyit etmektedir. Bir Alaşya kralı tarafından dostu Ugarit kralına gönderilen bu mektupta : “7 düşman gemisinin görüldüğü, Ammuri'nin müdafaa hazırlıkları yapması, şehrin kalelerini tamir ve ıslâh etmesi, ordularını ve harb arabalarını hazırlaması” bildirilmektedir. Demekki M. ö. XIII. asrın sonunda Ege göçleri gittikçe şiddetini arttırmakta idi. Buradaki düşmanın Mısır metinlerinde deniz kavimleri denilen Egeli kavimler olduğuna şüphe yoktur. Çünkü gerek Ras Şamra'da gerekse Enkomi kazılarında demir I devrine rastlayan XII. asır tabakalarında birdenbire araba tasvirli Miken kapları ve demir silâhları çoğalır⁷¹ ve bu tabakalarda büyük bir yangın izleri müşahade edilir. Hattâ Ras Şamra'da bir Miken kolonisi kurulur⁷².

Görülüyor ki Kıbrıs adası, daha doğrusu Alaşya şehir devleti zaman zaman isyan etmekle beraber yeni Hitit devletinin kuruluşundan Ege göçleriyle yıkılmasına kadar Hitit hâkimiyeti altında kalmıştı. Aceba Adada bu uzun hâkimiyetin izleri kalmış mıdır? Başka bir deyimle Adadaki Hitit hâkimiyetinin maddî delilleri var mıdır, varsa nelerdir?

Derhal belirtmek lâzımdır ki, Adada bulunmuş olan Hitit eserleri iki elin parmakları kadar bile sayılamaz. Bunun sebebi, Hititlerin umumiyetle zaptettikleri ülkelerde yerleşmemeleri, sadece muahede ile vergiye bağladıktan sonra, yükte hafif, bahada ağır kıymetli eşyaları, insanları ve hayvanları alarak Hattuşuş'a getirmeleridir. Onlar yalnız zaptettikleri ülkelere tarholunan vergilerin ödenip ödenmemesiyle ilgili idiler. Ödemede yapılan bir ihmal üzerine tekrar sefer ederlerdi. Binaenaleyh zaptedilen ülkelere kültürlerini yaymak için veya

⁷¹ F. Cld. Schäffer, Enkomi-Alaşya s. 27-31

⁷² Hrozny, Ar Or. IV s. 169

onları Hititleştirmek gibi bir idealleri yoktu. Öyle ki Kıbrıs Müzesini gezen bir kimse, Hitit eseri olarak hiç bir şey göremez.

Fakat V numaralı salonun orta yerinde duran arkaik bir keykelin altında iki aslanın teşkil ettiği bir kaide vardır ki, bu kaidenin, üzerinde duran heykel ile hiçbir ilgisi yoktur. Bu kaide Kargamış; Sakça-gözü ve sair geç Hitit şehir devletleri zamanındaki heykel kaidelerine çok benzemektedir (Res 14).

Enkomi kazılarında Geç Bronz III (1200-1000) devrine ait tabakalarda bulunan ve Schäffer'in "Alaşa Apollonu" dediği boynuzlu tanrı heykelciği, Hitit eseri olmamakla beraber, Hitit kültür tesiri altında yapıldığına şüphe yoktur. Çünkü bu heykel Tokat'ta bulunan tipik Hitit Fırtına tanrısı heykeli ile karşılaştırıldığında, aradaki benzerlik ilk bakışta farkedilir. Amasya heykelini Anadolu'daki bütün tanrı bronz heykelcikleriyle mukayese eden Profesör Sedat Alp bunu 1400-1200 arasına koymaktadır⁷³. Aynı tip bir heykel de Beyrut'ta bulunmuştur⁷⁴. Hititlerin her şehrinde bir Fırtına tanrısı vardı. Bütün bu Hitit Fırtına tanrı heykellerinin Boğazköy'de Kırıl kapısındaki büyük kabartmayı örnek tuttuğuna şüphe yoktur. Gerek Alaşa, gerek Amasya figürinlerinde boynuzlar, tanrı başlığına yapışık olarak değil, mücessem olarak gösterilmiştir, fakat mahiyeti Fırtına tanrısıdır. Çünkü boğa Fırtına Tanrısının mukaddes hayvanıdır (Resim : 15).

Kıbrıs'da Kouklia (Palaipaphos) da Geç Bronz devrine ait bir mezarda bulunan fildişi ayna sapı üzerindeki muharibin de Hitit sanat tesirini aksettirdiği kabul edilmektedir⁷⁵. Gerçekten kısa eteklik üzerindeki nakışlar, Hitit Fırtına Tanrısının elbisesine benzemektedir, fakat bir aslanla mücadele eden şahsın ayaklarının çıplak olması, Hitit geleneklerine aykırı düşmektedir (Resim 16).

Bir de Enkomi'de bulunmuş olup, halen British Museum'da korunan bir fildişi çekmece üzerindeki, koşmakta olan bir arabayı süren okçuyu gösteren tasvir de Hititli olarak kabul edilmekte ise de⁷⁶, ileride göreceğimiz üzere, aynı kabartmada eli baltalı bir Filist de bulunduğuna için, bu kabartma Ege göçleriyle ilgili olmalıdır.

⁷³ Sedat Alp, *Anatolia VI* s. 214

⁷⁴ Dussaud, *Syria VII* (1926) s. 336 pl. LXX

⁷⁵ Vassos Karageorgis. *Treasures in the Cyprus Museum* s. 25 de: That is the mixture of Aegean and oriental element "demesine karşı Casson, *Chypre dans l'antiquité* s. 125 de açıkca hitit eseri olarak gösterir.

⁷⁶ Stanley Casson, *L. C. S.* 125

Tamassus'da bulunmuş olan, üzeri Hitit hiyeroglif yazılı mühüre (Resim : 17) gelince : kenarında yapraklardan mürekkep bir frizin çevrelediği bu altın damga mühürün üstünde 6 işaretli bir lejant vardır. Bu işaretlerin Hitit hiyeroglif yazısı olduğu kabul edilmektedir⁷⁷. Bundan başka Larnaka civarında bulunduğu söylenen ve Says tarafından elde edilerek Ashmolean Müzesine hediye edilen bir damga mühür daha vardır ki, bunun üzerinde de Hitit hiyerogliflerinden mürekkep bir lejant bulunmaktadır (Resim : 18).

Sanat alanındaki bu maddî kültür delillerinden başka din alanında da Kıbrıs'ın Anadolu gibi Mezopotamya kültürünün tesirinde kaldığını gösteren deliller vardır. Alaşya kıralının memleketinde Nergal'in elinin bulunduğunu söylemesi, boynuzlu Fırtına Tanrısı, mühürler üzerindeki tanrıça İstar tasvirleri buna şüphe bırakmamaktadır. Netekim bir Ugarit vesikasında "Kargamış Prensinin Alaşya İstar'ı önünde yemin etmeye mecbur olduğu" yazılıdır⁷⁸. Fakat Kıbrıs'ın eski Şark kültür çevresine dahil bulunduğunu gösteren bütün bu delillere rağmen, XII. asırda buku vulan Ege göçlerinden sonra Kıbrıs eski Batı çevresine girmiş idi.

V - EGE GÖÇLERİNDEN SONRA KIBRIS

M. ö. XIII. yüzyıl sonlarında ve XII. yüzyıl başlarında eski Şark dünyası yeni bir kavimler hareketine maruz kalmıştı. Fakat bu hareket bu defa Batıdan Doğuya doğru yapılmış idi. Daha Amarna çağında Lukka'ların ve Danuna'ların Kıbrıs ve güney-batı Anadolu sahillerini istilâya başladıklarını görmüştük. İşte bu hareket şimdi şiddetini daha da arttırmıştı. Öyle ki büyük Hitit devleti bile bu göçlerin karşısında dayanamıyarak yıkıldı (takriben 1200 lerde).

Tarihte Ege göçleri denilen bu kavimler hareketi hakkında bize XIII. yüzyıl sonlarına ait Mısır vesikaları bilgi vermektedir. Mısır'ın XIX uncu sülâlesinden Merneptah (M. ö. 1229-1220) Mısır'lıların deniz kavimleri dedikleri bu kavimler arasında Aqaivaşa'lar, Lukka'lar, Şardana'lar ve Turşa'ları saymaktadır ki, bunların sırasıyla Aka'lar, Lykia'lılar, Sardunya'lılar ve Etrusk'ler oldukları kabul edilmektedir. Daha sonra III. Ramses (M. ö. 1180-1150) de Medinet Habu'daki mezarının duvarlarındaki kitabelerde : "Adalar üzerindeki

⁷⁷ Hogart, Hittites Seals s. 37

⁷⁸ H. Otten, MDOG 94 (1963) s. 13

kavimler göç ediyorlardı. Bunların ordularından hiç bir memleket kurtulamadı. Hitit memleketlerinden olan Kode (Kadeş), Kargamış (Cerablus) Arwad (Amurru) ve Alasia (Kıbrıs) tahrip edildi" diye bahsetmekte ve kendisinin bu kavimlere karşı yapmış olduğu mücadeleyi hem yazılarla hem de deniz savaşları tasvirleriyle anlatmaktadır⁷⁹.

Nitekim Kıbrıs'da Enkomi kazılarında Demir I devrine (M. ö. XII - XI. yüzyıl) raslayan tabakalarda büyük bir yangın tabakasından sonraki kültürde birdenbire Miken kültürüne has olan araba tasvirli kaplar ve demirden silâhlar çoğalmaktadır⁸⁰. Aynı devre raslayan Ras Şamra tabakalarında ise bir Miken kolonisi tesbit edilmiş ve bu durum yazılı vesikalarla da teyit edilmiştir. XIII cü asra ait olan ve Fenike dilinde çivi yazılı bir metinde Ugarit (Ras Şamra) daki bütün yabancıların koğulduğu anlatılmakta ve bu koğulan yabancılar arasında Hitit'ler, Hurri'ler, Subarru'lar ve Alaşya'hılar da sayılmaktadır⁸¹.

Ege göçlerinin vukubulduğu XIII cü yüzyıldan sonraki üç asır tamamen karanlıktır. Ege göçlerinin meydana getirdiği toz bulutları yatıştığı zaman, Alaşya şehri (= Enkomi) II inci Binyıldaki parlak devrini ebediyen kaybetmiş ve sönük bir köy haline gelmişti. Öyle ki M. ö. I inci Binyıla ait hâdiselerin tarihini tek taraflı bir görüşle anlatan Tevrat'ta, artık Kıbrıs'daki Kittim ve Tarşış şehirlerinden bahsedilmekte (İşaya XXIII, 1) ve Alaşya'nın adı geçmemektedir. Yahudi peygamberlerin sözlerinde aksini bulan bu devirdeki korkunç Asur istilasından, Kıbrıs da, bir Önasya memleketi olarak, masun kalamamıştı.

Gerçekten Ege göçlerinden üç asır sonra, göçlerle gelen kavimlerin yeni yurdlarında yerlilerle birlikte yaşamağa yeni alıştıkları bir sırada, bilhassa Büyük Hitit devletinin çökmesiyle Asur devleti gittikçe kuvvetlenmekte ve bütün Önasya memleketlerine yayılma istidadı göstermekte idi. Asur devletinin iktisadî gelişmesinin Akdeniz sahillerinin zaptı ile mümkün olacağını III. Salmanassar, III. Tiglatpileser ve III. Tukulti-Ninurta gibi kırallar anlamakta gecikmemişler ve Asur devletinin dış siyasetine buna göre bir yön vermiştiler. III.

⁷⁹ F. Kinal, Eski Anadolu tarihi (Ankara 1962) s. 227

⁸⁰ F. Claude Schäffer, Enkomi-Alasia s. 27 - 31

⁸¹ B. Hrozny, Ar. Or IV s. 169

Tukulti - Ninurta öldüğü zaman, bir Asur imparatorluğu için gerekli bütün şartlar hazırlanmıştı. Onun oğlu II inci Sargon (M. ö. 722 - 705) ve halefleri olan Sargonitler zamanında ise Asur devleti için hedef Mısır olmuştu. Çünkü Önasya'nın eski hâkimi olan Mısır devleti de mağlup edilirse, Asur'un imparatorluğunu dünya tarihi tasdik edecekti. Fakat kara yoluyla Mısır'a gitmek çok zor oluyordu. Asur, bir kara devleti olarak yeter derecede deniz kuvvetlerine sahip değildi. Bundan dolayı Sayda, Sidon ve Tyr gibi Fenike liman şehirleri yanında deniz kuvvetlerine sahip olmak mecburiyetinde bulunan Kıbrıs'ın da ele geçirilmesi gerekiyordu. Nitekim bugün Berlin Müzesinde korunmakta olan ve üzerinde Kral Sargon'un bir kabartması ile 74 satırlık uzun bir kitabesi bulunan stel Kıbrıs'da eski adı Kition olan Larnaka'da bulunmuştur. Kitabenin Kıbrıs'la ilgili olan kısmı 28 inci satırda başlamakta ve şöyle devam etmektedir :

- 28 — Atnana'nın Ja memleketinin yedi kralı da,
 29 — ki onlar yedi günlük bir yolda
 30 — güneşin battığı denizin ortasında
 31 — kâindir, ki onların oturdukları yer uzaktır,
 32 — Bu memleketlerden çok eski zamanlardan beri,
 33 — ecdadım kırallar arasında
 34 — ki onlar benden önce hükümet ettiler, hiç biri
 35 — bunların ismini duymamıştı,
 36 — Benim Kalde ve Hattiler arasında yapmış olduğum icraatı

duydular.

- 37 — Denizin ortasında
 38 — uzaklarda ve cesaretlerini kaybettiler
 39 — Korkuya kapıldılar, altın, gümüş
 40 — Usu ve urkarını ağaçlarından eşyaları, memleketlerinin mahsullerini
 41 — Babile huzuruma getirdiler,
 42 — Ve ayaklarıma kapandılar.
 43 — Bunun üzerine bir kitabe hazırlattım,
 44 — Ve efendilerim büyük tanrıların şanını
 45 — buna yazdım, kraliyet resmimi
 45 — yaptırdım ve bunu onların önüne kendi adıma diktim.

Metinde de görüleceği üzere, burada "güneşin battığı denizin ortasında, 7 günlük mesafedeki Ia memleketi" denildiği için, bu

İatna memleketinin Kıbrıs olduğu kabul edilmiş ve bu kelimenin Yunan kelimesinden bozma olduğu sanılmıştı⁸². Çünkü Sargon annallerinde İatna ve İamani kelimeleri eş anlamda (synonime) olarak kullanılmıştı. Sargon, silindir kitabesinde ve onun paraleli olan Korsabat sarayının XIV numaralı salonundaki kitabede (Prunkinschrift) “İa - am - na - ai’leri denizden bir balık gibi çıkardım” demektedir.

Diğer taraftan Mısır vesikalarında deniz kavimleri arasında sayılan D’ -y-n-yw = Danuna’ların Yunan kabilelerinden Danaoi’lar olduğu kabul edilmiştir. Mısır dilinde yw = ada mânasına geldiğine göre, D’ -y-nyw = Danuna’ların adası demektir. Asurluların ada için özel bir kelimesi yoktu, bundan dolayı Mısırlıların Kıbrıs için kullandıkları Danuna’ların adası mânasına İa-d-na-na ismini aynen aldıkları şeklinde izah ediliyordu⁸³.

Bu tefsirin doğru olduğu 1948 senesinde Adana’nın Kadirli kazasındaki Karatepe’de müteveffa H. Th. Bossert tarafından keşfedilen iki dilli (Fenike ve Hitit hiyeroglif dil ve yazısıyla) vesikalarla ortaya çıkmıştır. Zira bu vesikalarla Danuna’ların Kilikya’da bir kiralık kurmuş oldukları anlaşılmıştır. Tarihin her devrinde Kilikya’ya hâkim olan bir devletin Kıbrıs’ı da kolaylıkla ele geçirdiği sabit olduğuna göre, Danuna’ların aynı zamanda Kıbrıs’a da hâkim olmaları ve bundan dolayı Mısır’lıların Ada’ya Danuna’ların adası demesi uzak bir ihtimal değildir. Bu itibarla Asurlular zamanında Kıbrıs adasına Yadnana denilmesi, Yunan isminden ziyade M. ö. XIV. yüzyıldan beri varlıkları bilinen Danuna’ların ismiyle münasebettardır⁸⁴.

Bu suretle M. ö. VIII. yüzyıl sonlarına ait Asur vesikalarında Kıbrıs adasına Yadnana denildiğini anladıktan sonra, müteakip Sargonit’ler devrinde Asur’un Kıbrıs’la olan münasebetlerine bakabiliriz.

Sargon’un oğlu ve halefi Sanherib (M. ö. 705-681) altıncı seferinde : “Tyr’den denizin ortasındaki Yadnana memleketine geçtiğini” anlattığı gibi, onun oğlu Asarhaddon (681-669) da denizin ortasındaki on kiralık olarak gösterdiği şu şehirlerin Kıbrıs adasında buldukları anlaşılmıştır⁸⁵.

⁸² H. Winckler, Keilschrifttexte Sargons I s. 181 ve s. XXX n. 2

⁸³ D. D. Luckenbill, ZA XXVIII s. 92 - 99.

⁸⁴ H. Th. Bossert, MAOG IV. s. 274 - 289.

⁸⁵ R. Borger, Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien (AfO Beiheft 9) Graz 1956 s. 60

- 1 — Edi'li (Ídalion)
- 2 — Kitrusi (Chytros)
- 3 — Silua (Salamis)
- 4 — Pappa (Paphos)
- 5 — Sillu (Soloı)
- 6 — Kuri (Kourion)
- 7 — Tamesu (Tamassus)
- 8 — Karti (Kition)
- 9 — Lidir (Ledra)
- 10 — Nure (Urania)

Asarhaddon kitabelerinde sayılan bu şehirlerin adları Yunan-cariyle karşılaştırılırsa, Asur devrinde adanın artık tamamen Hellenize edildiği görülür. Aynı isimleri Asurbanipal'in (668-626) Mısır seferine gemi veren şehirler arasında da buluyoruz. Bu suretle Kıbrıs adasındaki şehir devletlerinin Asur'a vergi ödeme ve asker ve gemi verme karşılığında Asur boyunduruğu altında yaşadıkları ve müstakil ve birleşik bir devlet kuramadıkları anlaşılmaktadır.

Asur devletinin çökmesinden sonraki Kıbrıs tarihi sahamız dışında kaldığı için, bu devre temas etmiyeceğiz. Buraya kadar söylediklerimizi özetlersek : bugüne kadar Kıbrıs adasında yapılan prehistorik araştırmalarla Kıbrıs'da ilk iskânın Neolitikte başladığı ve fasılasız olarak Kalkolitik kültür safhasına geçildiği anlaşılmıştır. Bu iki büyük kültür safhasında Anadolu'daki çağdaş kültürlerle bağlantılar yoktur. İlk münasebet Bakır Çağında görülür ve Orta Bronz çağında muhtemelen sadece ticari münasebetler vukubulur.

Anadolu ile Kıbrıs arasında ilk siyasi münasebet Amarna çağından evvel başlamaktadır. Ancak Muvatalli'nin yeniden zapt ile başlayan Hitit hâkimiyeti, Hitit devletinin Ege göçleriyle yıkılmasına kadar devam eder. İki yüzyıl süren bu Hitit hâkimiyetine rağmen, Adada Hitit kültür eserleri pek azdır. Fakat kültürel tesir din ve sanat alanlarında kendini duyuruyor. Meselâ Kıbrıs'lılar da Fırtına tanrısına tapmakta, çivi yazısı kullanmakta idiler.

Fakat eski Şark kültürünün tesiri Ege göçlerinden sonra tamamen zayıflar, öyle ki Asur hâkimiyeti zamanında bütün şehirler ve şehir devletlerinin kırılları Yunanca isimler taşımaktadırlar. Bununla beraber bu devirde Fenike'lilerin ve İbrani'lerin de ada ile sıkı ticarî münasebetleri vardır.

EDİRNE'DE YILDIRIM CAMİİ

APTULLAH KURAN

Orta Doğu Teknik Üniversitesinde Yardımcı Profesör

Edirne'de halen mevcut camilerin en eskisi olan Yıldırım Camii¹ mazisi Osmanlılardan öncesine giden ve muhtelif devirlerde tadilâta uğradığından hakkında kat'iyetle hüküm yürütmek imkânı bulunmayan bir binadır. Dr. Osman Rıfat'a göre cami *Tiris İye Hares* kilisesi harabesi üzerine inşa edilmiştir². Gurlitt ise cami ile Ravenna'daki Galla Placidia mozolesi arasındaki benzerliğe işaret ederek orijinal yapının Haçlı Seferlerinden önce ve muhtemelen Galla Placidia mozolesinin inşa edildiği tarihten (440 ?) pek uzak olmayan bir tarihte yapıldığını ve bilâhare 1400 yıllarında cami haline getirildiğini kaydediyor³. Filhakika, caminin Gurlitt tarafından çizilen plânıyla Galla Placidia mozolesinin plânı arasında, iki binanın mikyası ve birincisinin Grek-haçı ikincisinin ise Lâtin-haçı şeklinde olması keyfiyeti nazarı itibara alınmamak şartıyla, bir nevi benzerlik mevcuttur (res. 1 ve 3). Ancak, Gurlitt'in neşretmiş olduğu plân ve kesit resimleri caminin bugünkü ve Gurlitt'in binayı gördüğü zamanki durumunu aynen göstermemekte, caminin ilk şekli hakkında müellifin tahminlerini aksettirmektedir. Zaten kendisi de resimlerin hatalı olabileceğini, giriş tarafındaki beşik-tonozun doğru bir şekilde çizilmiş olduğunu kat'iyetle söyleyemeyeceğini yazmıştır⁴. Hakikaten giriş sofası vazifesini gören doğu kanadı diğer kanatlardan farklı olup caminin iç mekânı dört eş kola sahip simetrik bir Grek-haçı biçiminde değil, dördüncü kolu diğer üç koldan daha dar ve daha alçak olan asimetric bir tertiptedir ki bu durumda Edirne Yıldırım Camii ilk devir Os-

¹ Caminin kitâbesi yoktur. H. 799 (1397) veya H. 802 (1400) yılında cami haline getirildiği kabul edilmektedir. Bk: Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, İstanbul, 1949. s. 2.

² Dr. Rıfat Osman, *Edirne Rehnûması*, Edirne, 1920. s. 35.

³ Von Cornelius Gurlitt, "Die Bauten Adrianoples" *Orientalisches Archiv* I, Leipzig, 1910/11. s.4

⁴ *Aynı eser.* s.4

manlı Türk cami mimarisi içerisinde gayet ilgi çekici bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır (res. 5) ⁵.

Bina bugünkü haliyle şadırvan avlusu, son cemaat yeri, minare, iki tabhane odası ve haremden mürekkeptir. Dar ve alçak bir duvarla çevrili olan şadırvan avlusu içten içe 24.30 m. × 17.65 m. eb'adında bir dikdörtgen biçimindedir. İki ön cephede ikisi yan cephelerde olmak üzere dört penceresi, yine ikisi yanlarda biri ön cephede bulunan üç adet kemerli kapısı vardır. Esas kapı binanın tulânî mihrabi üzerinde olmayıp kuzey'e doğru 1.35 m. kaçıktır. Avlunun orta yerinde bulunan şadırvanın üst örtüsü yok olmuş, sadece taş döşemede çatıyı taşıyan sekiz ahşap direğin oturduğu yuvalar kalmıştır.

Beş gözlü son cemaat yerinin çatısı da bugün yıkılmış durumdadır. Dört kolon kaidesi yerlerinde durmakla beraber kolonlardan yalnız bir tanesi başlığı ile birlikte ayakta kalmıştır. Diğer üç kolon ve bunlara ait başlıklar avlunun güney kapısının dışında yerde yatmaktadır. Minarenin petek ve külâhı mevcut değildir.

Caminin haremine gelince : 3.70 m. eninde beşik-tonozlu bir giriş sofasından üç eş eyvanlı bir namaz yerine geçilir. Eyvanların açıldığı merkezî hacim bir kenarı 8.20 m. olan üzeri kubbeyle örtülü dörtköşe bir salondur. Eyvanlar da 7.20 m. × 7.20 m. olmak üzere dörtköşe şeklindedir; fakat üstleri kubbeli olmayıp sivri beşik-tonozlarla örtülüdür. Mihrab ve minber güney eyvanı içerisinde köşelere yerleştirilmiştir. Giriş sofasının iki yanındaki tabhane odaları 8.05 m. × 6.30 m. eb'adında dikdörtgen hacimler olup bunların uzun taraflarına 1.75 m. eninde kemerler yerleştirilmiş ve elde edilen kare tabanlar üzerine birer kubbe konulmuştur. Gerek tabhane odalarının kubbelerine gerekse merkezî kubbeğe geçiş üçgenli kuşaklarla yapılmıştır. Her iki tabhane odasının aslında biri dışarıya biri son cemaat yerine açılan ikişer penceresi ve birer ocağı vardı. Ocakların firûze rengi çini kakmalı alçı tezyinatı kısmen durmaktadır. Caminin içi bakımsız olmakla beraber namaza açıktır. Tabhane odaları ise pek harap ve orijinal kapı ve pencereleri tâdil edilmiş durumdadır.

Bina dahilen sıvalı, haricen tuğla hatıllı kaba yontma taştandır. Pencere kemerlerinin içi hepsi değişik desende tuğla motiflerle tezyin

⁵ S. Eyice caminin iç mekânını doğru olarak gösteren bir plân neşretmiştir. Bk: Semavi Eyice, "Zâviyeler ve Zâviyeler-Camiler" *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XXI, No. 1 - , 1963. s. 67.

edilmiştir. Duvar üstü kirpi saçakla çevrili olup çatı ve kubbeler kurşun kaplıdır.

Bu kısa tariftten sonra akla gelen şu üç suali cevaplandırmak gerekiyor :

- 1 — Orijinal yapı Gurlitt'in ileri sürdüğü gibi kubbeli bir merkezi mekân etrafında toplanan dört eş koldan mürekkep Grek-haçı şeklinde bir bina mı idi?
- 2 — Türkler XIV. yüzyılda binayı ne durumda bulmuşlar, binada ne gibi tadilât yapmışlardır?
- 3 — Cami XIV. yüzyıldan sonra yeniden bir tadilâta uğramış mıdır?

1 — Orijinal yapının Gurlitt'in tahmin ettiği şekilde dört kolu eş olan bir Grek-haçı biçiminde olup olmadığını kat'iyetle söylemek maalesef mümkün değildir. Fakat tabhane odaları içinde yapılacak basit bir hafriyat bu sualin cevabını kolaylıkla verebilir. Diğer yandan, orijinal yapının doğu kısmının binanın diğer üç kanadından farklı bir şekilde tanzim edilmiş olduğu muhakkaktır. Yani, orijinal yapı dış hatları itibariyle Galla Placidia mozolesi gibi dört kollu, haçvari bir bina değildi. Çünkü böyle olsaydı Türkler binayı camiye tahvil ettiklerinde tabhane odalarını batı eyvanının iki yanına koyar, son cemaat yerini de bu cephede inşa ederlerdi. Yahut giriş mihrabın karşısına düşecek şekilde kuzeyden olabilirdi. Her iki daha makul tertip kullanılmamış olduğuna göre orijinal yapının, doğu kısmı tabhane odalarının bu cepheye konulmasına daha müsait bir tertipte, meselâ yanlarında iki oda bulunan bir hacim şeklinde olması kuvvetle muhtemeldir. Böyle bir tertip ise apsis vazifesini gören doğu kolunun iki yanında hücreler veya şapeller bulunan dört kollu, Grek-haçı biçiminde Bizans kilisesini akla getiriyor.

Ana kubbenin örttüğü bir kare mekânın etrafında dört kol halinde düzenlenen merkezî plânlı yapı Bizans mimarisinde VI. yüzyıldan itibaren görülmektedir⁶. Ancak gerek Bizans örneklerinde⁷ gerekse aynı tip yonca-yaprağı plânlı VII. yüzyıla ait Ermeni kiliselerinde⁸ kollar kare biçiminde olmayıp uçları yarım daire şeklindedir.

⁶ Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarsî*, İstanbul, 1963. s. 45

⁷ Bk: Eyice, *aynî eser*. res. 109 (Panaghiotissa (Moukhliotissa) kilisesi), res. 112 (Heybeliada'da Panghia kilisesi).

⁸ Bk: Josef Strzygowski, *Origin of Christian Church Art*, Oxford, 1923. res. 3 (Artik kilisesi); A. Khatchatrian, *L'Architecture Arménienne*, Paris, 1948. res. 21 (Agrak Kilisesi), res. 20 (Mastara Kilisesi), res. 26 (Bagaran Kilisesi).

Bu bakımdan binamızı yonca-yaprağı kilise grubu içerisinde mütalâa etmemek gerekir. Diğer yandan kolların kare biçiminde olmaları bunların da aslında kubbe ile örtülü olabileceğine işaret etmektedir ki bu takdirde ortaya merkezî kubbesi diğer dört kubbeninkinden yüksek bir tambur üzerine oturan beş kubbeli bir bina çıkmaktadır. Binanın doğu kolunun ucunda yarım-kubbeyle örtülü yarım-daire şeklinde bir apsis olduğu, kolun yanlarında şapellerin bulunduğu, Edirne'nin dışında şehire 1 kilometre kadar mesefede bulunduğu cihetle de binanın muhtemelen bir manastır kilisesi olduğu düşünülebilir. Bu hususta kesin hükmü Bizans mimarisiyle daha yakından meşgul olanlara bırakacağız.

2 — Yıldırım Camii Osmanlıların eline geçtiği zaman binanın harap ve üst yapısının çökmüş durumda bulunduğu caminin tetkikinden anlaşılmaktadır. Kubbelere ilk devir Osmanlı mimarisine has üçgenli kuşaklar üzerine oturmakta, kuzey, güney ve batı eyvanları sivri beşik-tonozlarla örtülü bulunmaktadır (res. 10). Osmanlılar çok daha geç devirde bile kiliseleri camiye tahvil ederlerken ancak cami mimarisi bakımından gerekli değişiklikleri yaptıkları, mevcut üst yapıya dokunmadıklarına göre bu durum, üst yapının XIV. yüzyılda mevcut olmadığını gösterir. Beden duvarlarının zeminden takriben 2.50 m. irtifadan itibaren değişik bir karakter arzemesi de görüşümüzü destekler mahiyettedir. Camiye ait dış fotoğraflarda da görüleceği üzere (res. 7 ve 8) duvarlar alt pencere ortalarına kadar gayri muntazam, kaba bir hüviyete, bunun üzerinde muntazam tuğla hatlı yontma taş sıralar halinde bir kârgir örgüye sahiptir. Pencere kemerlerinin sivri-uçlu olması da, binanın plânını ve tertibini zorlayan temel ve beden duvarlarının alt kısmı dışında caminin tamamile bir Osmanlı eseri olduğunu ortaya koymaktadır.

Binanın iç mekân tertibine gelince : İki yanında tabhane odaları bulunan giriş sofası Yıldırım Camiinin en düşündürücü tarafı olarak karşımıza çıkıyor (res. 9). Bu eyvan diğer eyvanlardan dar ve alçaktır. Ayrıca üstü sivri-uçlu tonozla örtülü olmayıp beşik-tonozla örtülüdür. Burada akla derhal şu soru geliyor : Türkler orijinal yapının beden duvarlarını zeminden takriben 2.50 m. de kesmişler ve duvarın üst tarafını yeniden örmüşlerdir. Giriş eyvanı acaba bugünkü haliyle mevcuttu da bunu aynen beşik-tonozuyla korumuşlar, diğer yüksek eyvanları ise kendi mimarî geleneklerine göre sivri beşik-tonozlarla mı örtmüşlerdir? Kanaatimizce, dar ve alçak giriş sofası orijinal yapıdan

kalmış olamaz. Çünkü orijinal bina, Gurlitt'in de işaret ettiği gibi⁹, doğu-batı mihverinde tertiplenmiş olduğu cihetle bir kilisedir. Bahis konusu beşik-tonozlu sofa ise apsisin bulunması gereken doğu yönündedir. Bir kilisenin mihrak noktası olan apsis'in tâli bir mekân olarak tertiplendiği düşünülemez. Gurlitt'in de tahmin ettiği gibi orijinal yapının doğu kanadı diğer üç kanat genişliğinde idi. Osmanlılar bu mekânı daraltıp burasını cami haremının ve tabhane odaları kapılarının açıldığı bir giriş eyvanı haline getirmişlerdir. Tabhane odalarının caminin haremî tarafındaki duvarlarıyla harice bakan duvarları kısmen orijinal yapıya ait olmak gerekir. Fakat giriş eyvanına bakan duvarların orta yerindeki ocaklar ve bunların çini kakmalı alçı tezyinatı (res. 12) XIV. yüzyıla aittir. Son cemaat yeri duvarının da XIV. yüzyılda inşa edilmiş olduğunu minarenin kübüne çıkan merdivenin bu duvar içerisine cümle kapısından itibaren boydan boya yerleştirilmiş olmasından anlıyoruz.

Giriş eyvanı ile ilgili diğer bir husus da iç mekân itibariyle diğer eyvanlardan alçak olduğu halde dış görünüş itibariyle saçak irtifai binanın diğer kısımlarıyla aynı olan eyvanın üstünde kalan boşluktur. Burası içeriye ve dışarıya kapalı (res. 9 ve 13) ve erişilmesi imkânsız bir yerdir. Diğer yandan son cemaat yerinin sıvalı ön duvarında, cümle kapısı kemerinin üstünde küçük ve kemerli bir pencerenin dış hatlarını belirten bir çatlak, tahminen 2.60 m. irtifada olabilecek bu hacmin aslında kullanılan bir yer olduğuna işaret etmektedir. Giriş eyvanı üzerindeki bu yerin Bursa'da Yeşil veya Hüdvendigâr Camilerindekine benzer bir mahfil olduğu ve buraya meselâ Bursa Yıldırım Camiinde olduğu gibi cami içerisinden bir ahşap merdiven ile çıkıldığı akla geliyor.

Spekülasyona ihtiyaç gösteren diğer bir mesele de son cemaat yerinin yan duvarlarıdır. Gurlitt tarafından neşredilen plânda binanın beden duvarlarına nispetle dar olarak gösterilen (res. 3) bu duvarlar aslında beden duvarlarıyla aynı kalınlıktadır ve caminin diğer kısımlarında görülen ikili taş örgü tekniği burada da müşahade edilmektedir. Bu husus ilk bakışta Türklerin bulduğu binanın daha evvel işaret ettiğimiz gibi merkezî plânlı bir bina olmayıp uzunlamasına tertiplenmiş bir bina olduğu intibamı uyandırmaktadır. Diğer yandan, son cemaat yeri duvarının esas yapıya iltisak ettiği noktada yukarıdan

⁹ Gurlitt, *aynı eser*. s. 4

aşağıya bir çatlağın mevcudiyeti (res. 7) son cemaat yeri duvarının orijinal yapıya ait olmayıp esas binaya XIV. yüzyılda, altta orijinal yapıya ait duvar bakiyesinin taş örgüsüne aynen sadık kalınarak kaba moloz, üstte tuğla hatıllı yontma taş şeklinde örülmek suretiyle eklendiğine işaret ediyor.

3 — Caminin XIV. yüzyıldan sonra esaslı bir tamire tâbi tutulduğu ve tamir esnasında binada bir takım değişiklikler ve ilâveler yapıldığı bariz bir şekilde görülmektedir. Son cemaat yerinin yan duvarları XIV. yüzyıla ait olmakla beraber halen ayakta duran kolon, son cemaat yerinin XIV. yüzyıldan sonra tâdil edilmiş olduğunu gösteriyor; çünkü bu kolon son cemaat yeri sekisinin üzerine doğrudan doğruya oturmayıp yüksek bir kaide üzerine konulmuştur. Diğer üç kolona ait kaideler de seki üzerinde durmaktadır (res. 13). Bu profilli kaideler XIV. yüzyıl Osmanlı mimarisine tamamen yabancı oldukları gibi, altları beslenerek yükseltilmiş olan kolonların başlık üstleriyle son cemaat yeri duvarında görülen kemer üzengileri aynı seviyede değildir. Son cemaat yerinin XIV. yüzyılda mevcut olmayıp binaya sonradan eklendiği düşünülemez. Yan duvarlar XIV. yüzyıl karakterindedir. Kolonlar ve başlıklar ise Bizans menşelidir ki günümüze kadar gelmiş olmaları XIV. yüzyılda inşa edilen binada kullanıldıklarını ispata kâfidir. İlk devir Osmanlı mimarisinde Bursa Ulu Camii gibi son cemaat yeri bulunmayan camiler mevcuttur. Fakat, Edirne Yıldırım Camii'ni de içine alan "çapraz-mihverli"¹⁰ cami tipinde beş-gözlü bir son cemaat yeri muhakkak vardır¹¹. Bu bakımdan, devrinin örneklerini göz önüne alarak Edirne Yıldırım Camii'nin ilk son cemaat yerinin : kolonları sekiye doğrudan doğruya oturan—ki bu takdirde başlık üstleriyle duvardaki kemer üzengileri aynı hizaya gelmektedir—her iki istikamette demir veya ahşap gergilerle takviye edilmiş kemerler, kapı önüne rastlayan orta bölmesinde çatının üzerine taşan yüksek bir kubbe, diğer bölmeleri aynalı çapraz-tonoz veya basık kubbelerle örtülü bulunan beş-gözlü bir yapı olabileceğini tahmin ediyoruz.

¹⁰ Bu terim için bk: Aptullah Kuran, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, Ankara, 1964.

¹¹ Bursa'da Yeşil Cami tek istisnadır. Ancak, giriş duvarında görülen kemer üzengileri beş gözlü bir son cemaat yerinin plânlandığını, fakat Çelebi Sultan Mehmed'in ölümüyle inşaat durdurulduğundan ikmâl edilemediğini gösterir.

Detaylarının karakterinden Barok devirde yapıldığı anlaşılan ikinci son cemaat yerinde bu yapının ne şekilde olduğuna işaret eden husus kolonlar altına konan kaidelerdir. Kolonlar neden kaide üzerine alınmıştır? Bunun sebebini son cemaat yeri üst yapısının ahşap olmasında arayacağız. Kolonlar altlarına konulan kaidelerle yükseltilmiş; yan duvarlar, uçları başlık üstü hizasını tutacak şekilde kesilmiş (yan duvarların sonradan kesilmiş olduğu duvarların üst kısmında tuğla hatılların gayri muntazam bir şekilde bitmesi ve kirpi saçağın meyilli satıhta biçimsiz ve acemice devam etmesinden anlaşılmaktadır. bk. res. 13); kolonlar ahşap kirişlerle bağlanmış; bu konstrüksiyonun üzerine profilli saçağın alt hattını takip eden meyilli çatı oturtulmuş ve düz tavan devrin süsleme üslûbuna göre tezyin edilmiştir. Tabhane odalarının son cemaat yerine bakan pencereleriyle giriş eyvanı üzerindeki odaya ait olması gereken ve yapılan tadilât neticesinde çatı içinde kalan pencerenin bu tamir esnasında kapatıldıkları anlaşılıyor. Mahfilin iptâl edilmesi, merdivenin kaldırılması, güney tabhane odasının kapısının daraltılması, kuzey tabhane odasının kapısının kapatılıp son cemaat yerine bir kapı açılması gibi tadilât da, çok büyük bir ihtimalle, yine XVIII. yüzyılda yapılmıştır.

Taş minare ve kapılarıyla birlikte avluyu ihata eden duvarlar da Barok devrin mahsulüdür. Çünkü çapraz-mihverli cami tipinde avlu yoktur; ve XIV. yüzyıla ait Osmanlı minareleri tuğladır. Gurlitt merkezî kubbenin de XVIII. yüzyılda yeniden yapıldığını zikrediyor¹². Biz de merkezî kubbenin orijinal olmadığı ve tamamile yeniden inşa edilmese bile XVIII. yüzyılda tadilâta uğradığı kanaatindeyiz.

Edirne Yıldırım Camiinin bir yapı olarak geçirmiş olduğu safhaları böylece tahlil ettikten ve bu hususta kanaatlerimizi açıkladıktan sonra, son olarak binanın camiye tahvil ediliş tarihi üzerindeki görüşümüzü belirtmek istiyoruz. Osmanlılar Edirne şehrini 1361 yılında almışlardır¹³. Yıldırım Camiinin inşa veya ihya ediliş tarihi ise kat'iyetle bilinmemekte, fakat 1397 (H. 799) veya 1400 (H. 802) olarak kabul edilmektedir¹⁴. Yıldırım Camii Edirne'de Osmanlılar

¹² Gurlitt, *ayni eser*. s.4.

¹³ Halil İnalçık, "Edirne'nin Fethi" *Edirne Fethinin Altıyüzcü Yıldönümü Kitabı* (basılmakta).

¹⁴ Aslanapa, *ayni eser*. s. 2; Rıfık Melül Meriç, "Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında" *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul, 1963. s. 445. Eyice, kesin bir tarih vermemekle beraber, binanın "I. Beyazid (1389 - 1403)

tarafından yapılan ilk cami olduğuna göre şehir, fethedildikten sonra 35 - 40 yıl camisiz mi kalmıştır? Osmanlı Türklerinin ele geçirdikleri şehirlerde en kısa zamanda bir kiliseyi cami haline getirdiklerini, ve dinî binalar inşa ettiklerini biliyoruz. Ele geçirdiği Assos (Behramkale) gibi Edirne'ye nispetle ikinci derecede bir şehirde derhal bir cami yaptıran¹⁵ Murad Hüdavendigâr Edirne'de niçin bir cami inşa ettirmemiştir? Elimizde herhangi müşahhas bir vesika bulunmamakla beraber bu iki suali en kısa yoldan cevaplandıracağız : Edirne Osmanlıların eline geçtikten sonra 35 - 40 yıl camisiz kalmamış, Yıldırım Camii adıyla tanınan cami Murad Hüdavendigâr (1360-1389) tarafından yaptırılmıştır.

Yukarıda işaret ettiğimiz zaman faktörünün dışında bizi bu ipoteze sevkeden hususlar şunlardır :

1 — Caminin XIV. yüzyılda inşa edilen duvarlarının taş örgü tekniğiyle Bursa Hüdavendigâr Camii (1366-1385) arasında çok yakın bir benzerlik vardır. Bursa Hüdavendigâr Camiinde taş sıralar ortalama 50 cm., üçlü tuğla sıraları ise 20 cm. yüksekliğinde olmak ve taşlar arasında şakulî tuğla bulunmamak üzere muntazam, ufki bir kârgir işçiliği görüyoruz (res. 14). Edirne Yıldırım Camii beden duvarlarının üst kısmında da şakulî tuğla yoktur ve taş sıraları ortalama 60 cm., dörtlü tuğla sıraları ise 30 cm. yüksekliğindedir (res. 8). Diğer yandan, meselâ Bursa'daki Yıldırım Medresesini (1399) ele alacak olursak (Bursa'da Yıldırım Beyazıd tarafından inşa ettirilen iki cami Yıldırım Camii (1390-1395), Ulu Cami (1396-1399) nin de taş duvarlarında tuğla hatıl kullanılmamıştır) burada taş ile tuğla sıraları arasındaki yükseklik farkının azaldığını -taş : 25 cm., tuğla : 25 cm.- ve taşlar arasında şakulî tuğlalar bulunduğunu görürüz (res. 15). Aynı teknik ve nispetleri Yıldırım Beyazıd devrine ait diğer binalarda da buluyoruz.

2 — Edirne Yıldırım Camii, daha evvel de işaret ettiğimiz gibi, "çapraz-mihverli" cami tipi içine girmektedir. Çapraz mihverli ca-

tarafından muhtemelen XIV. yüzyılın sonlarında" yapıldığını söylemektedir. Eyice, *Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler*. s. 35.

¹⁵ Behramkale'de Hüdavendigâr Camii de Edirne Yıldırım Camii gibi eski bir kilise harabesinden faydalanılmak suretiyle inşa edilmiştir. Devri için gayet büyük sayabileceğimiz 11.00 m. çapında bir kubbenin örttüğü harem ile halen harap bir halde bulunan üç gözlü bir son cemaat yerinden teşekkül eder. Çok fazla rüzgâr tutan yüksek bir yerde bulunduğu için minare yapılmamıştır.

minin belkemiği, tepesi açık bir kubbenin örttüğü ve ortasında bir havuz bulunan kapalı avlu karakterinde bir mekân ile bu mekânın orta yerinde kesişen tulâni ve arzanî mihverlerin uçlarına yerleştirilmiş dört mihrak noktasının meydana getirdiği tertiptir. Edirne Yıldırım Camiinde kubbeli merkezî mekâna dört eyvan açılır. Bunlardan biri giriş eyvanı, biri mihrab ve minberin bulunduğu esas eyvan, diğer ikisi de tâli eyvanlardır. Daha önce izah ettiğimiz sebepler yüzünden mihrablı eyvanın giriş eyvanı karşısına düşmemesi keyfiyeti bir yana bırakılacak olursa, Edirne Yıldırım Camiinin plân tertibiyle Bursa Murad Hüdavendigâr veya Bursa Yıldırım Camilerinin plân tertipleri arasında önemli bir fark yoktur. Ancak, iç mekân teşekkülü ve dış kitle tertibi bakımlarından Bursa Hüdavendigâr Camiiyle Bursa Yıldırım Camii arasında büyük bir fark vardır ki o da Bursa Yıldırım Camiinde orta avludan başka dört mihrak noktasını tesbit eden mekânların da dış mimaride kubbeliler ile belirtilmiş olması keyfiyettir. Bursa Hüdavendigâr Camiinde ise sadece orta mekân kubbeli olup eyvanlar beşik-tonozla örtülüdür. Çapraz-mihverli plân tertibi ile Osmanlı-Türk mimarisinin temel unsuru olan kubbeli-kare formun¹⁶ mecdedilmesi ilk defa Bursa Yıldırım Camiinde görülür¹⁷. Bursa Yıldırım Camiinin temeli I. Beyazıd'ın cülusunun hemen akabinde atıldığına, bu camiden sonra çapraz-mihverli cami tipinde eyvanların daima kubbeli yapıldığına ve Edirne Yıldırım Camiinde eyvanların tonozlu olduğuna nazaran Edirne Yıldırım Camiinin 1390 yılından evvel ve, Bursa Hüdavendigâr Camii ile yakın benzerliği muvacehesinde, I. Beyazıd'ın son yıllarında değil I. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında inşa edilmiş olması gerekir.

Edirne'de Murad Hüdavendigâr tarafından yaptırıldığına inandığımız "Yıldırım" Camiinin iç mekânı aslında, muhtemelen, ortasında şadırvanlı bir havuz bulunan, döşemesi taş veya mermer kaplı ve kubbesinin tepesi açık bir merkezî avlu, bu avlu ile aynı seviyede olan alçak giriş eyvanı ve avludan bir veya birkaç basamak yükseltilmiş üç münferit eyvandan teşekkül ediyordu. Mihrab, eyvanlardan birisinin içinde köşedeydi ki burası esas namaz eyvanıdır (res. 16). Avlu ile eyvanlar sonradan —büyük bir ihtimalle XVIII. yüzyıldaki tamir esnasında— aynı seviyeye getirilmiş, çapraz-mihverli camilerin ekse-

¹⁶ Kuran, *ayni eser*.

¹⁷ *Ayni eser*, s. 88.

risinde¹⁸ yapıldığı gibi, şadırvanlı havuz kaldırılmış ve kubbenin tepesindeki fonksiyonu kalmayan delik örtülmüştür. Bu yüzdendir ki cami bugünkü haliyle ters tarafından girildiği ve mihrabı, eni boyundan fazla olan bir iç mekânın köşesine iliştirilmiş muvazenesiz bir hareme sahip olduğu hissini vermektedir. Halbuki aslında, orijinal bir yapı olmamasına rağmen, ilk devir Osmanlı mimarî düşünce ve tatbikatını en iyi şekilde ortaya koyan bir yapıdır.

¹⁸ Meselâ : Bursa'da Orhan Camii, Yıldırım Camii; Edirne'de II. Murad Camii; İnegöl'de İshak Paşa Camii gibi.

THE MOSQUE OF YILDIRIM IN EDİRNE

APTULLAH KURAN

Assistant Professor of Architecture
Middle East Technical University

The Mosque of Yıldırım, the earliest of all the existing mosques in Edirne¹, is a building whose past goes beyond the Ottomans and which presents us with a number of uncertainties owing to alterations accrued at various times. According to Dr. Osman Rifat, the mosque was erected on the ruins of the Church of *Tiris İye Hares*². Gurlitt, noting the resemblance between the mosque and the Mausoleum of Galla Placidia in Ravenna, contended that the original structure was built before the Crusades, probably at a date not too distant from that of the Mausoleum of Galla Placidia (440 A. D. ?), and that it was converted into a mosque around 1400³. The plan of the mosque as drawn by Gurlitt does, in fact, exhibit a close relationship to the plan of the Mausoleum of Galla Placidia, if we disregard the scale of the two buildings and that the former is in the form of a Greek-cross and the latter of a Latin-cross (pls. 1 and 3). However, the plan and section drawings published by Gurlitt do not present an accurate picture of the mosque as it is today—or as it was when Gurlitt studied it—but rather project his opinion pertaining to the original condition of the mosque. Gurlitt himself states that the drawings may be incorrect and that he could not vouch for the accuracy of the barrel-vaulted entrance hall⁴. Indeed, the eastern arm of the cross, which serves as the vestibule, is different from the other three arms, which means that the interior space of the Mosque of Yıldırım in Edirne is not in the form of a perfect Greek-cross but of an asymmetrical cross where

¹ The mosque does not have an inscription plate. The conversion of the original building into a mosque is generally accepted to have taken place in 1397 (799 H.) or 1400 (802 H.) Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, İstanbul, 1949-p. 2.

² Dr. Osman Rifat, *Edirne Rehûması*, Edirne, 1920. p. 35.

³ Von Cornelius Gurlitt, "Die Bauten Adrianoples" *Orientalisches Archiv* I, Leipzig, 1910/11. p. 4.

⁴ *Ibid.* p. 4.

one of the arms is narrower and lower than the others : an arrangement of particular interest from the standpoint of early Ottoman-Turkish architecture (pl. 5) ⁵.

The mosque as it exists today comprises a fountain courtyard, a portico, a minaret and an interior consisting of two convent rooms and a prayer area. The fountain courtyard, which is enclosed by low, narrow walls, is rectangular in shape, measuring 24.30 m. by 17.65 m. on the inside. There are four window openings, two in front and two on either side, and three arched portals, one on each side. The main portal does not fall on the longitudinal axis of the building but is shifted toward the north by 1.35 m. . The upper structure of the fountain, located at the center of the courtyard, no longer exists; but the sockets of the eight timber posts that supported it can still be observed on the stone paving.

The roof of the five-bay portico, has also disappeared. Although all of the four column bases are intact, only one of the columns stands in place. The other three column shafts and their capitals lie on the ground against the wall outside the southern portal of the courtyard. Only the shaft up to the balcony remains of the minaret.

As for the interior of the mosque; one enters through a 3.70 m. wide, barrel-vaulted vestibule into a central space fed by three similar *eyvans*. The central space is a square, measuring 8.20 m. on the side, surmounted by a dome. The *eyvans* are also of square shape but they are covered by pointed-arch vaults. The *mihrab* and the *minber* are located at the corners of the southern *eyvan*. Although the convent rooms that flank the vestibule are rectangular volumes 1.05 m. by 6.30 m. in dimension, arches were placed on their long sides to create square bases for the domes to rest upon. The transition from the domes of the convent rooms, as well as the central dome, to the walls are carried out by belts of Turkish triangles. Each convent room originally had two windows, one opening on the side and the other onto the portico, and a fireplace of which plaster of Paris decorations, inlaid with turquoise colored tiles, still partially exist. Although neglected and in poor repair, the mosque is open to prayer. The convent

⁵ S.Eyice has published a plan which accurately shows the interior of the mosque. Semavi Eyice, "Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol. XXI, No. 1 - 4, 1963. p. 67

rooms, however, are in ruinous condition and their door and window openings have been much altered. The building is plastered on the inside; but the exterior is of alternating courses of stone and brick. Window arches are decorated with brick designs, each one having a different pattern. The walls are terminated by the saw-toothed (porcupine) cornice and the roofing is of sheet lead. After this brief description we shall venture to answer the following three questions that come to mind :

1. Was the original building in the form of a perfect Greek-cross with four similar arms around the central domed space, as Gurlitt suggests?

2. In what condition did the Turks find the building in the XIVth century, and what alterations did they make?

3. Did the mosque undergo new alterations after the XIVth century?

1. It is not possible to state with any reasonable certainty at this time whether the original building was in the form of a perfect Greek-cross as Gurlitt surmised. A simple excavation inside the convent rooms, however, might produce a satisfactory answer. On the other hand, it is our opinion that the east side of the original building was arranged differently from the others; in other words, it was not in the form of a cross like the Mausoleum of Galla Placidia. Because if it were so, the Turks, when they converted the building into a mosque, would have placed the convent rooms on either side of the western *eyvan* and built the portico on this side across from the *mihrab*. Or again, the entrance would have been from the north. Since neither more logical arrangement was exploited it can be deduced that the eastern side of the original building was a more favorable location for the convent rooms, which may mean that it was in the form of a central space flanked by two rooms. And this possibility brings to mind the Greek-cross Byzantine church whose apsidal east wing is enriched by the two small chapels on either corner.

The Greek-cross plan, which comprises four similar arms protruding from a central hall emphasized by a dome, appears in Byzantine architecture in the VIth century⁶. However, in both the Byzan-

⁶ Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, İstanbul, 1963. p. 45.

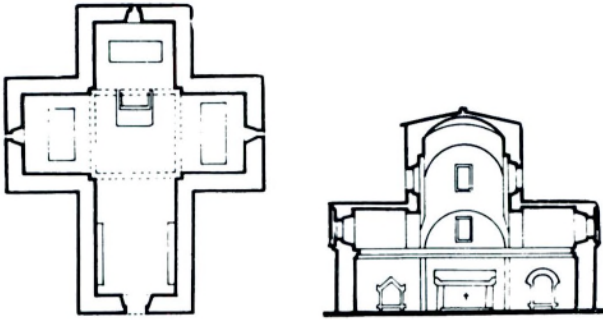
tine⁷ and in similar Greek-cross type Armenian churches of the VIIIth century⁸ the arms were not square but semi-circular. For this reason, we find it difficult to consider this building within the group of clover-leaf type centrally planned churches. On the other hand, the square shape of the arms suggests the possibility of domed-arms in which case the original building may have been a five domed edifice with the central dome rising above the others on a high drum. At the end of the eastern arm there may have been a semi-circular apse and two chapels on either side of it. And considering the location of the building, approximately 1 kilometer outside the city of Edirne, it may have been a monastery church. We shall leave the final verdict on the preceding contentions to those who specialize in Byzantine architecture.

2. A close study of the Mosque of Yıldırım will indicate that the building was in ruinous condition and without an upper structure when it was taken over by the Ottomans. The transition of the domes is effected by Turkish triangles which are typical of early Ottoman architecture and the northern, southern and western *eyvans* are covered by pointed barrel-vaults. Since the Ottomans, even in later times, in converting a church into a mosque imposed on the building the minimal number of changes required by their religion or architectural tradition, this fact indicates that the building had no upper structure in the XIVth century. The outer walls which exhibit a marked change of character in masonry technique above the height of 2.50 m. reinforce this view. As can be observed in the photographs of the exterior (pls. 7 and 8) the walls are of rubble masonry up to the middle of the windows then change to regular alternating stone and brick courses. The pointed-arches of the windows are further indications that, apart from the foundations and the lower section of the walls which determine the plan and the arrangement of the building, the mosque should be credited to Ottoman architecture.

As for the organization of the interior space : the vestibule with flanking convent rooms appears to be the most puzzling element (pl.

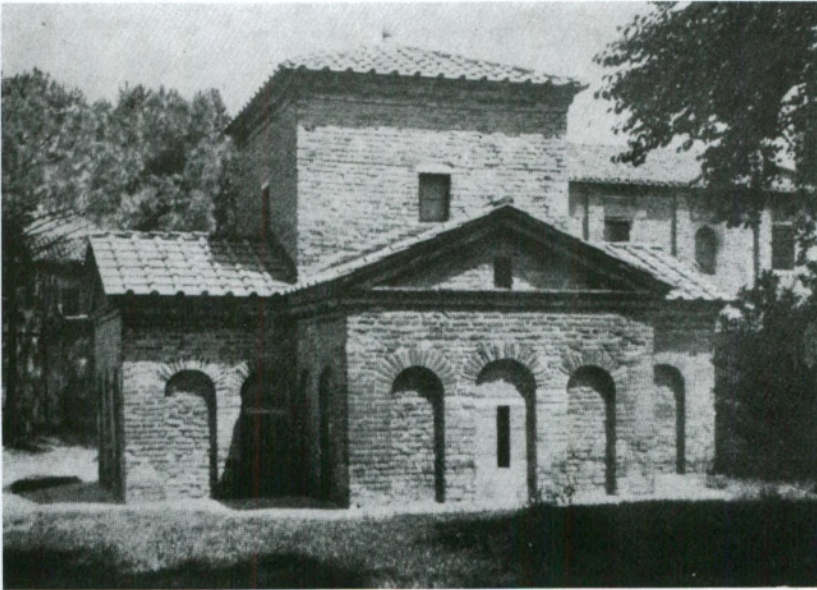
⁷ See; *ibid.* pl. 109 (Panghiotissa (The church of St. Mary Muokhliotissa)), pl. 112 (the church of Panagihka at Heybeliada (the island of Khalke)).

⁸ See: Josef Strzygowsky, *Origin of Christian Church Architecture*, Oxford, 1923, pl. 3, (Cathedral of Artik); A. Khatcharian, *L'Architecture Arménienne*, Paris, 1948, pl. 21 (Church of Bagaran).

Res. 1 — Galla Placidia Mozolesi, Ravenna Plan, Kesit
(Sir Bannister Fletcher'den).

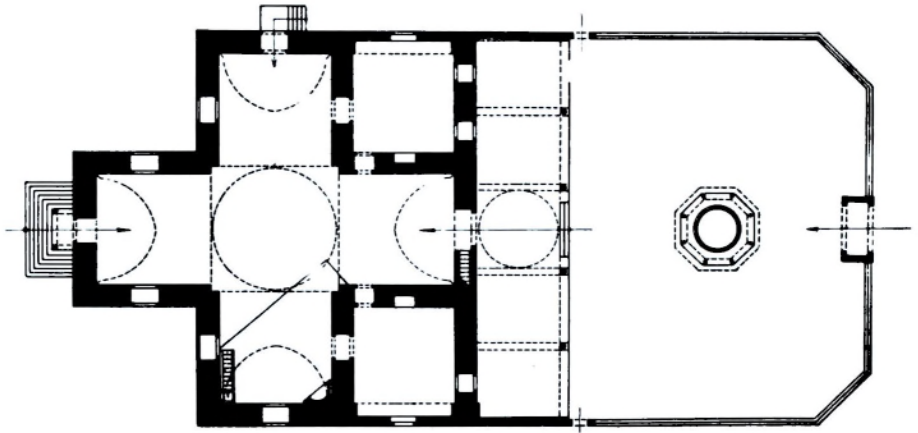
Pl. 1 — Mausoleum of Galla Placidia, Ravenna Plan, Section
(from Sir Bannister Fletcher).

Res. 2 — Galla Placidia Mozolesi, Ravenna Dış Görünüş.

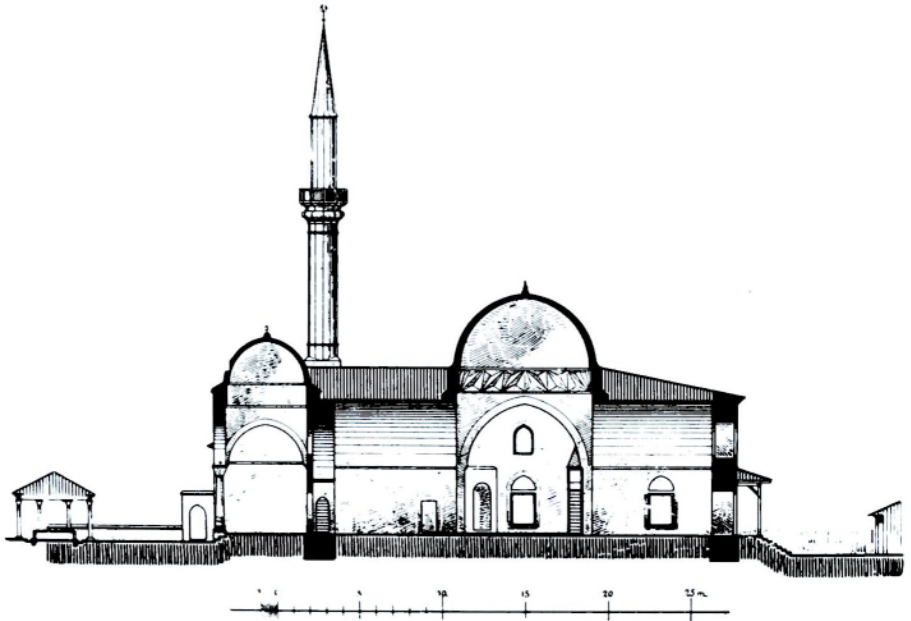
Pl. 2 — Mausoleum of Galla Placidia, Ravenna Exterior view.

A. Kuran

Res. 3 — Plan (Gurlitt'ten).

Pl. 3 — Plan (from Gurlitt).

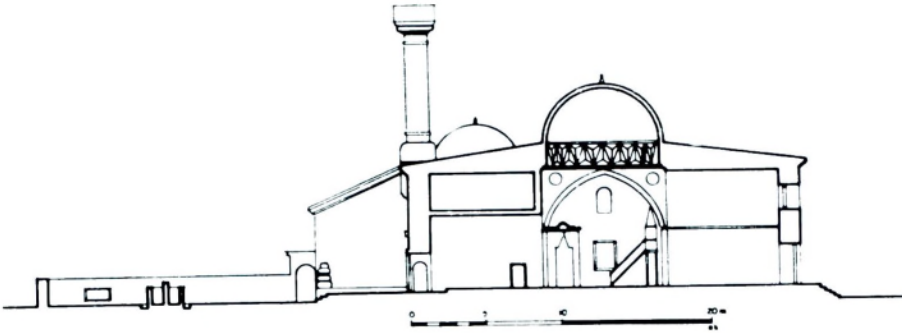
Res. 4 — Kesit (Gurlitt'ten),

Pl. 4 — Section (from Gurlitt).

Res. 5 — Plan (Bugünkü durum).

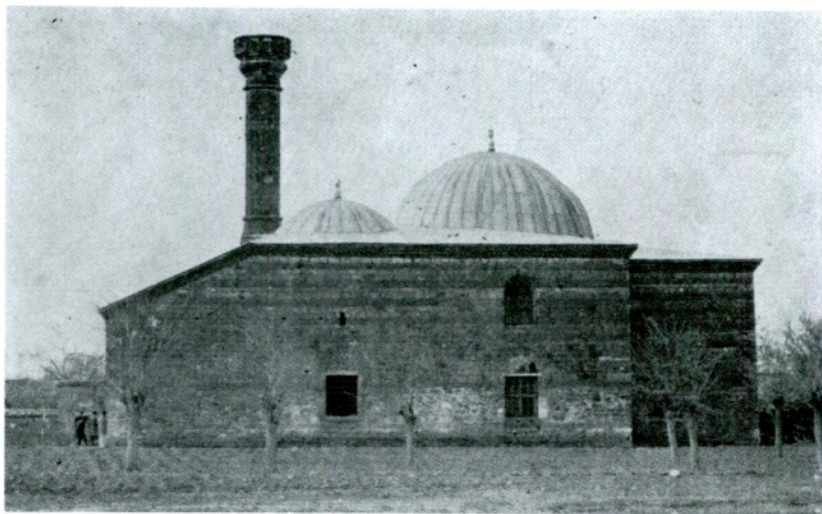
Pl. 5 — Plan (existing situation).

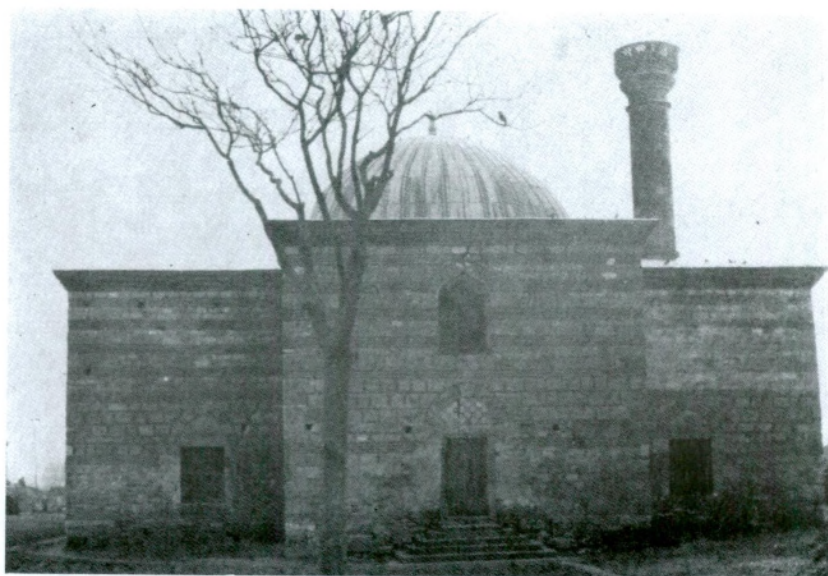
Res. 6 — Kesit (Bugünkü durum).

Pl. 6 — Section (existing situation).

A. Kuran

Res. 7 — Kuzey Cephesi.
Pl. 7 — North Elevation.

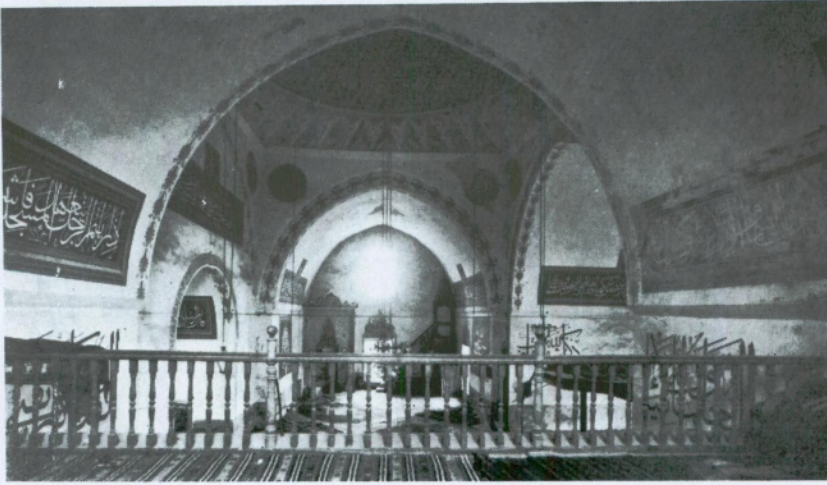

Res. 8 — Batı Cephesi.
Pl. 8 — West Elevation.

Res. 9 — İç Görünüş (Giriş eyvanı).

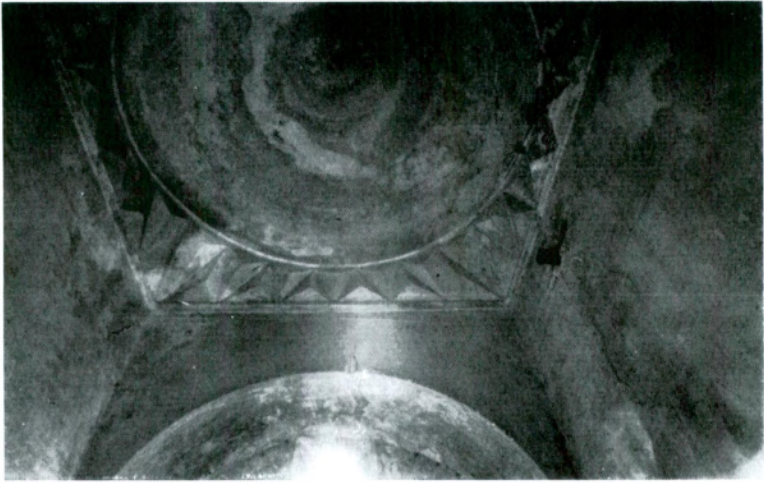
Pl. 9 — Interior View (entrance eyvan).

Res. 10 — İç Görünüş.

Pl. 10 — Interior View.

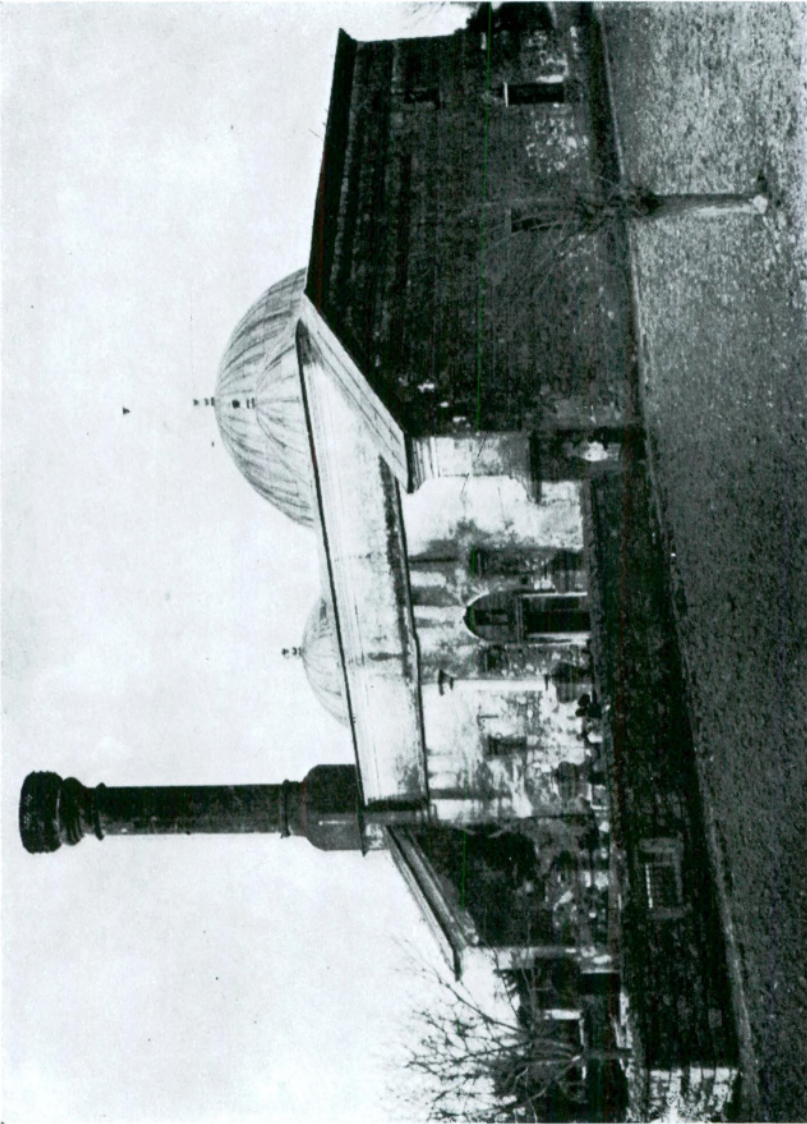
A. Kuran

Res. 11 — Tabhane Odası (kubbe).
Pl. 11 — Convent Room (the dome).

Res. 12 — Tabhane Odası (Ocak).
Pl. 12 — Convent Room (the fireplace).

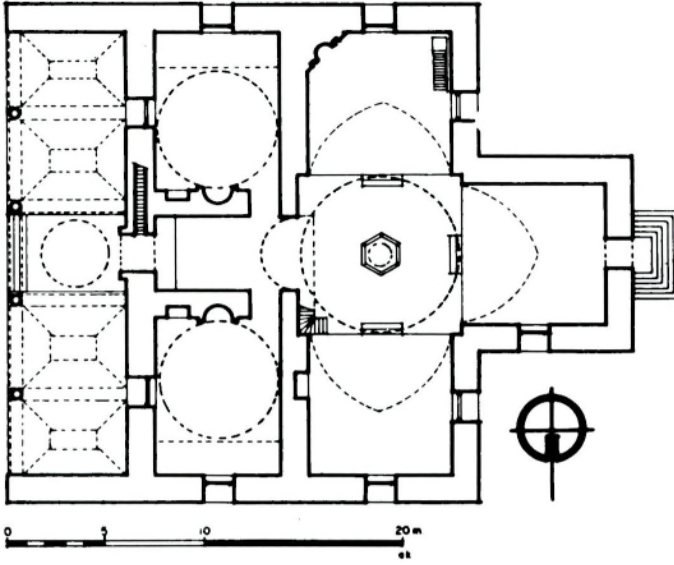
Kes. 13 — Son Cemaat Yeri.
Pl. 13 — The Portico.

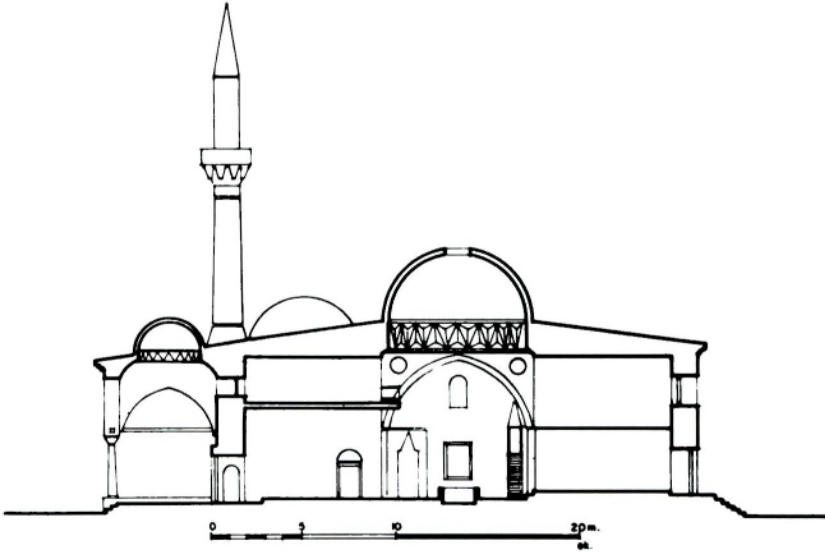
Res. 14 — Murad Hüdavendigâr Camii, Bursa.
Pl. 14 — Mosque of Murad Hüdavendigâr, Bursa.

Res. 15 — Yıldırım Medresesi, Bursa.
Pl. 15 — Medrese of Yıldırım, Bursa.

Res. 16 — XIV. Yüzyıldaki durumu gösterir tahminî Plân.
Pl. 16 — Imaginary Plan showing XIVth century building.

Res. 17 — XIV. Yüzyıldaki durumu gösterir tahminî Kesit.
Pl. 17 — Imaginary section showing XIVth century building.

9). This *eyvan* is lower and narrower than the others. Furthermore, it is covered by a semi-circular, and not a pointed barrel-vault. This feature immediately brings to mind the following question : the Turks had cut the walls of the original structure at approximately 2.50 m. height and rebuilt the upper structure above this base. Could it be then that the vestibule was intact with its semi-circular barrel-vault and that they kept it as they found it but built the taller *eyvans* with pointed barrel-vaults in accordance with their architectural tradition? In my opinion, the low narrow vestibule cannot have remained from the original structure. Because the original building, as Gurlitt points out⁹, was probably a church since it is oriented on the east-west axis. And the vaulted vestibule in question is on the east where the apse would have been. It is hard to imagine a church whose focal point is designed as a secondary spatial element. Therefore, it stands to reason that the eastern arm of the original structure was similar to the other three arms, as Gurlitt surmised. The Ottomans rearranged this space to suit their purposes, converting it into a vestibule which served the prayer area as well as the convent rooms. The exterior walls of the convent rooms and those adjacent to the prayer area probably were built on foundations dating back to the original structure. But their inner walls have fireplaces at their center whose tile inlaid plaster of Paris decorations (pl. 12) belong to the XIVth century. The walls facing the portico were also built in the XIVth century : a fact made evident by the location of the stairs that run up to the base of the minaret inside the length of the southern section of the portico wall.

A second question pertaining to the vestibule is the area above it. Since the cornice of the mosque retains the same height throughout the exterior of the building what happens above the low entrance *eyvan*? At present this area is closed to the exterior and the interior (pls. 9 and 13) and has no visible means of being reached. On the other hand, the crack in the plaster above the main door outlining a small, arched window indicates that this space, which must have a ceiling height of 2.60 m., was originally in use. A good possibility is that it was the private pew of the Sultan, similar to those in the Green Mosque or the Mosque of Hüdavendigâr in Bursa, and that it was reached

⁹ Gurlitt, *op. cit.* p. 4

by a wooden staircase from the central hall as in the Mosque of Yıldırım in Bursa.

A further feature that requires speculation is the matter of the side wall of the portico. Shown as much thinner than the walls of the mosque itself in the Gurlitt plan (pl. 3) these walls are, in reality, as thick as those of the mosque and exhibit the same dual masonry technique. This particularity leads one to think that the original structure may have been an axial building rather than one that was centrally planned. However, the presence of a long vertical crack in the wall where the mosque and the portico meet (pl. 7) suggests that the portico walls do not date to the original structure but were added to the building in the XIVth century, following the masonry technique of the original structure below, and the alternating stone and brick pattern above that.

3. It can be readily observed that the building was restored after the XIVth century during which a number of changes and additions were made. Although the side walls of the portico date from the XIVth century, the column which still stands erect indicates that the portico was subsequently altered because this column does not directly rest on the floor of the portico but sits on a high base. The bases that belong to the other three columns also remain in place (pl. 13). These moulded bases are not only alien to the XIVth century Ottoman architecture but the arch springs and the tops of the capitals of the raised columns do not fall on the same horizontal plane. That the portico was not built in the XIVth century but is a later addition cannot be considered; its side walls are in the character of the XIVth century. The columns and their capitals are of Byzantine origin and their existence today is proof enough of their employment in the XIVth century building. It is true that mosques without a portico, such as the Ulucami in Bursa, were built during the early years of Ottoman architecture. But the five-bay portico is an integral part¹⁰ of the "cross-axial" (çapraz-mihverli) mosque¹¹ into which type the

¹⁰ The Green Mosque in Bursa is the only exception. However, arch springs found on the entrance wall indicate that a five-bay portico was planned but was not built when, upon the death of Mehmed I, the construction was discontinued.

¹¹ For this term see: Aptullah Kuran, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, Ankara, 1964

Mosque of Yıldırım falls. For this reason, considering the examples of the period, it can be surmised that the original portico of the Mosque of Yıldırım was a five-bay structure whose columns sat directly on the floor, in which case the tops of the capitals and the arch springs would be at the same level. The arches were secured by iron or timber tie beams in both directions, the central bay was surmounted by a dome, which rose above the roof, and the other four bays, by either shallow domes or flat-topped cross-vaults.

The indication as to the shape of the second portico, the character of whose details suggests that it was built in the Baroque period, is supplied by the column bases. Why were the columns raised? The probable reason for this could be that the roof structure of the second portico was of timber. The columns were raised on top of the high bases; the side walls were cut obliquely so that their outer elevation coincided with the top of the columns (that the portico walls were cut later is evident from the crude and ill-shaped manner in which the porcupine cornice is built on the inclined plane and the irregular manner in which the horizontal brick courses were terminated at the top section of the wall (pl. 13)); the columns were tied with timber beams; a pitched roof which followed the slope of the side walls under their mouldings was placed on top of this structure and the flat ceiling was decorated in accordance with the style of the period. The window openings of the convent rooms that overlook the portico as well as the small window above the main door—which remained inside the timber roof—were probably blocked off during this restoration. And again, in all probability, the effacement of the upstairs pew, the removal of the stairs leading up to it, the narrowing of the southern and the blocking off of the northern convent room doors and the opening of a new door onto the portico for the latter room were made in the same XVIIIth century restoration.

The stone minaret and the courtyard walls also date from the Baroque period because the cross-axial type of mosque did not have a courtyard; and Ottoman minarets were built of brick in the XIVth century. Gurlitt contends that the central dome was built in the XVIIIth century¹². We also think that the existing dome is not the original one and that even if it had not been totally rebuilt in the XVIIIth century, it was at least subjected to an alteration.

¹² Gurlitt, *op. cit.* p. 4.

The Ottomans captured Edirne (Hadrianopolis) in 1361¹³. The date of erection—or of restitution—of the Mosque of Yıldırım is not definitely known but is generally accepted to be 1397 (799 H.) or 1400 (802 H.)¹⁴ Since the Mosque of Yıldırım is the first known mosque built by the Ottomans in Edirne, did the city have no mosque for 35 - 40 years after its conquest? We know that the Ottoman Turks promptly converted a church into a mosque and put up religious edifices soon after they conquered a town. Why did Murad I (the Hüdavendigâr) who, upon taking Assos (Behramkale), a minor town compared with Edirne, order a mosque built there¹⁵, and not have one erected in Edirne? Despite the fact that we have no concrete evidence to prove this contention, we shall answer both questions in the negative : Edirne did not go without a mosque for 35 or 40 years after its conquest by the Turks and the mosque attributed to Beyazîd I (the Yıldırım) was built during the reign of Murad I (1360-1389).

The elements, aside from the factor of time indicated above, that led us to the preceding hypothesis are as follows :

1. There is a distinct resemblance between the masonry technique of the upper walls of the Mosque of Yıldırım in Edirne and the walls of the mosque of Hüdavendigâr in Bursa (1366-1385). In the Bursa mosque the stone courses are approximately 50 cm. high and the brick courses are 20 cm. high, with no bricks vertically placed between the stones—a feature that gives a strong sense of horizontality to the wall surface (pl. 14). In the Edirne mosque, the upper section of the walls are also of alternating stone and brick masonry, 60 cm. and 30 cm. high respectively, and there are no vertically placed bricks between the stones (pl. 8). On the other hand, if we are to consider the Medrese of Yıldırım in Bursa (1399) for instance (both mosques

¹³ Halil İnalçık, "Edirne'nin Fethi Tarihi" *Edirne Fethinin Altyüzüncü Yıldönümü Kitabı* (in the press).

¹⁴ Aslanapa, *op cit.* p. 2; Rıfki Melül Meriç, "Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında" *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*. İstanbul, 1963. p. 445; Eyice does not give a date but states that it was probably built by Beyazîd I (1389 - 1403) during the latter part of the XIV th century. Eyice, *Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler*. p. 35.

¹⁵ The Mosque of Hüdavendigâr at Behramkale, like the Mosque of Yıldırım in Edirne, was built on the ruins of a church. It comprises an interior covered by an 11 m. dome, which was very large for its age, and a three-bay portico. Located in a high, wind-blown place, no minaret was provided.

built in Bursa by Beyazıd I, the Mosque of Yıldırım (1390-1395) and the Ulucami (1396-1399) are built of brickless stone, we observe a decrease in the ratio of height between the stone and the brick courses—approximately 25 cm.—and that there are vertically placed bricks between the stone pieces (pl. 15). The same masonry technique and proportioning are found in the other buildings of the Beyazıd I period.

The Mosque of Yıldırım, as has already been pointed out, falls into the cross-axial mosque type. The backbone of the cross-axial system is a central hall that has a pool at its center and is surmounted by an open-topped dome, suggesting an enclosed courtyard, with four architectural elements relating to the central hall placed at the ends of the longitudinal and transverse axes which intersect at the central hall. In the Mosque of Yıldırım at Edirne *foureyvans* open onto the central space. One of these is the vestibule, a second is the main prayer area holding the *mihrab* and the *minber* and the other two are the auxiliary *eyvans*. If we are to disregard the peculiarity of the non-axial *mihrab* with respect to the entrance *eyvan*, the reasons for which have been explained previously, the plan arrangement of the Mosque of Yıldırım is no different from the plan arrangement of the Mosque of Hüdavendigâr or the Mosque of Yıldırım in Bursa. However, there is a very distinct difference in terms of the organization of inner space and the exterior massing between the Mosque of Hüdavendigâr and the Mosque of Yıldırım in Bursa. In the latter mosque the four focal points at the ends of the two axes, as well as the central hall, are expressed on the exterior by domes, whereas in the former mosque the central hall is domed and the *eyvans* are covered by barrel-vaults. The amalgamation of the domed-square unit, which is the basic architectural element of Ottoman-Turkish architecture¹⁶, and the cross-axial system takes place for the first time in the Mosque of Yıldırım in Bursa¹⁷. Since the construction of the Bursa Yıldırım Mosque began soon after Beyazıd I's ascension to the throne, and since after this mosque all cross-axial mosques were built with domed *eyvans* and since the *eyvans* of the Mosque of Yıldırım in Edirne are vaulted then it must have been built before 1390. In view of the close resemblance between the Edirne mosque and the Mosque of Hüdavendigâr in

¹⁶ Kuran, *op. cit.*

¹⁷ *Ibid.* p. 88

Bursa, it can be suggested that the Mosque of Yıldırım was built not in the later years of Beyazıd I but in the early years of Murad I's reign. The interior of the "Yıldırım" Mosque in Edirne might have originally consisted of a stone or marble paved central hall with a pool at the center and covered by an open-topped dome, the low vestibule and three *eyvans* elevated by a step or two from the central hall. The *eyvan* in which the *mihrab* is located was the prayer area (pl. 16). The *eyvans* must have been later—probably in the XVIIIth century restoration—lowered to the level of the central hall to enlarge the prayer area, and as was done in many cross-axial mosques¹⁸, the pool was removed and the oculus of the dome was blocked. For this reason, the interior of the mosque in its present state gives the impression of an unbalanced and awkward space in which the *mihrab* is pushed to one corner and the entrance is from the wrong side. In reality, however, despite the fact that it was not an original building, the Mosque of "Yıldırım" is a perfect example that shows the architectural concept and practice of the early Ottoman period.

¹⁸ e.g. Mosque of Orhan, Mosque of Yıldırım in Bursa; Mosque of Murad II in Edirne; Mosque of İshak Paşa in İnegöl.

HOLLANDA'LI BİR SEYYAHIN 18. YÜZYIL BAŞINDA DOĞU KAFKASYA'DA GÖRDÜĞÜ BAZI TÜRK ESERLERİ

SEMRA ÖGEL

Şöhretli Hollanda'lı seyyah Cornelius De Bruin, Rusya'dan başlayıp İran, Hindistan'dan geçerek Endonezya'ya kadar uzanan seyahat yolunda bütün gördüklerini seyahatnamesinde anlatmıştır¹. Gezdiği yerlerin insanlarını, taşını toprağını, hayvan ve nebatlarını teferruatı ile gözönüne seren De Bruin'in bu eseri sadece tarihî, coğrafî, etnografik bakımdan değil, bugün kaybolmuş veya harap eserleri araştırıp incelemek bakımından da kıymetli bir kaynaktır. De Bruin eserini bol sayıda resimlerle süslemiştir. İran'ın Persepolis harabelerinden ilk defa gayet etraflı ve hemen bütün kabartmaların resmini çizmek üzere bahseden ve tanıtan odur. Kuzey Rusya'dan gelip İran'a giderken katettiği Doğu Kafkasya'da, Azerbeycan'da gördüğü birkaç Türk eserini anlatışı ve çizdiği resimler de bızce çok ilgi çekicidir.

Kuzey Rusya'dan Hazer Denizi yoluyla gelen Cornelius De Bruin, Bakû'ya çıktıktan sonra 2 Ağustos 1703'te Şemah'a² varıyor. Şehrin en eski ve görülmeye değer anıtı, oldukça büyük bir camiin harabeleridir. 2-3 kubbeli ve gösterişli, temiz işçilikte bir yapı olduğu anla-

¹ CORNELIS DE BRUINS REIZEN OVER MOSKOVIE DOOR PER-SIE EN INDIE: Verrykt mit Driehondert konstplaten, Amsterdam, Gedrukt voor den Auteur Door Willem en DAVID GOEREE, 1711. Bizim faydalandığımız, eserin İngilizce tercümesidir: *The Travels of Cornelius Le Brun, thorough Muscovy and Persia to the East Indies. A New and more Correct Translation by a Gentleman of Oxford.* London MDCCLIX. Gerek orijinal eser, gerek tercümesi, İstanbul'daki Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesinde mevcuttur. Eserleri incelemek, resim çekmek ve neşretmek için izin veren ve yardımını esirgemeyen Enstitü Müdürü Sayın Prof. Dr. A. A. Cense'ye burada tekrar en samimî şükranlarımı belirtmek istiyorum.

² Şemaha'nın harita ve kitaplardaki yazılış şekilleri çok çeşitlidir. De Bruin Samachi olarak yazmaktadır. Şemaha Azerbeycan'ın önemli bir merkezidir. Özellikle ipekçilik ve ipek ticareti ile tanınmıştır. Freiherr M. von Thielmann, Şemaha ve civarının sık sık zelzeleye uğradığını kaydetmektedir. *Streifzüge im Kaukasus, Persien und in der asiatischen Türkei.* Leipzig 1875.

şılmaktadır. Ayrıca şehrin Kuzey-Batısında, 1.5 km. mesafede, eserde 'Kala-Kulustahan' adıyla kaydedilen dağdaki kale harabesi de De Bruin tarafından gözden geçiriliyor.

14 Ağustos'ta De Bruin, şöhretini duyduğu Yedi Kümbet adlı anıtları görmek üzere at üstünde Şemah'tan hareket ediyor³. Bu yerde çok eski, gayet dikkate değer ve incelemeye lâyık mezar yapılarının bulunduğunu öğrenmiştir. Önce 'Kirkins' adlı köye varıyorlar. Burada da bir mezar anıtı ve 35 yıl kadar önce yıkılan eski bir caminin yerine yapılmış ufak bir mescit vardır. Mezar yapısında gördüğü bazı tezyini şekilleri De Bruin kitâbe sanmaktadır.

'Kirkins' ten 9.30'da hareket ediliyor. Güzel manzaralı birkaç tepeyi katederek saat 10-11 arasında Yedi Kümbet'e varıyorlar. De Bruin burada o kadar merak ettiği eski mezar anıtlarıyla karşılaşılıyor. Gayet sağlam bir şekilde ve harçla ustaca birleştirilmiş sert taşlardan inşa edilmişlerdir. Çoğunluk bütünlüğüne sahiptir ve piramit biçimli çatılar ile nihayetleniyorlar. Bu tipik çatı şekilleri ile, resimlerden de anlaşılacağı gibi, bu mezar anıtları daha ilk andan gözümüze Türk kümbetleri olarak çarpmaktadır. Esasen adları üstündedir : Yedi Kümbet. De Bruin bu adın anlamını bilmektedir. Kümbet'i 'mezar yapısı, mezar kulesi' diye ifade diyor. 'Yedi' nin anlamının da farkındadır. Çünkü "adı Yedi olduğu halde burada daha fazla yapı vardır" diyor ve Res. 42'de 9 tane sayılabileceğine işaret ediyor⁴.

De Bruin'in ilk incelediği kümbet en yüksek olan ve dağa en yakın olanıdır. Duvarı 5 'palm'⁵ kalınlığında, giriş 3 palm genişliğinde ve 6 palm yüksekliğindedir. İçi yuvarlak olan yapının çapı 12 kademdir⁶.

³ İngilizce tercüme, Bölüm XXXIII, s. 219 v.d. Yedi Kümbet "Jediekombet" şeklinde yazılmaktadır. De Bruin, orijinal eserin başında yer alan büyük haritada, bu anıtları da işaret etmiştir. Bu haritadan çıkarılan şemadan anlaşılacağı gibi, De Bruin'in Coğrafyası oldukça değişiktir. Baku Tahran'ın bulunması gereken yerinin kuzeyine gelecek şekilde gösterilmiştir. Erivan, Ardebil'in de buna göre yer aldığı görülüyor. Bunun dışında De Bruin anıtların yeri hakkında bir fikir verebiliyor.

⁴ Orijinaldeki resimlerin çoğunu aldığı halde burada bahsi geçen eserlerin resimleri İngilizce tercümede yoktur. Orijinaldeki resimlerin fotoğraflarını res. 1-4 te görüyoruz. Yanyana iki sahifede yer alan resimlerin sıralanışı da buna göredir. Öyle ki res. 41 ile 43 alt alta gelmiş oluyorlar.

⁵ Palm = el ayası, 4 parmak ölçüsü (Redhouse lûgati), bilekten parmak uçlarına kadar veya avuç genişliğinin ölçüsü, buna göre 3-4 veya 7-10 inch (American College Dictionary) 1 inch = 2.54 cm.

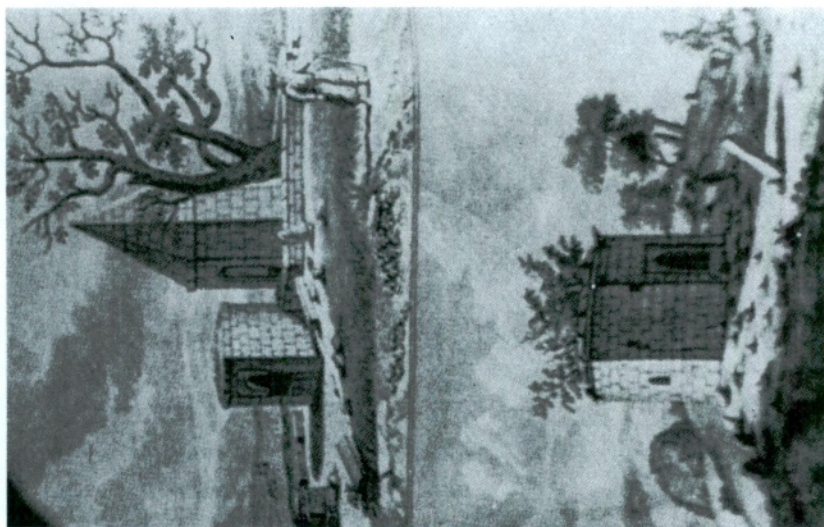
⁶ kadem = foot = 30.48 cm.

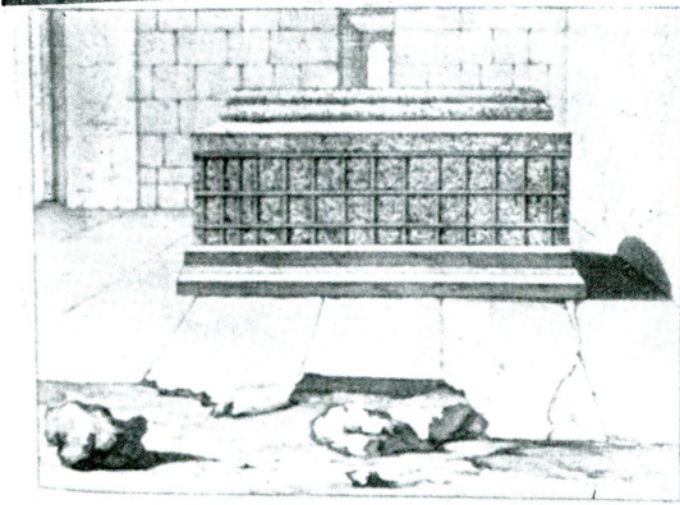
Cornelius De Bruin'in eserinin orijinal nüshası
başındaki haritadan büyütülen şema

Res. 2 — Üstte (oben) Res. 42
Altta (unten) Res. 44

Res. 1 — Üstte (oben) Res. 41
Altta (unten) Res. 43

Res. 3 — Res. 43 ve 44 te görülen kümbetin içindeki lâhit.

Res. 4 — Seyyit İbrahim türbesi.

S. Ögel

Res. 5 — Doğu Beyazıt'taki İshak Paşa Sarayının camii.
(Foto Lemi Herallı)

De Bruin'in Mükemmel bir Kule (A fine Tower) dediği kümbet kusursuz işçilikte bir duvarla çevrilidir. Bu duvarın cephe kapısı 14.5 kadem genişliğinde ve 10 kadem derinliğinde bir bloktur. Duvarın kalınlığı 5 'palm' dır. De Bruin yapıların çok köşeli olduğunu ve köşe sayısını tasrih etmemektedir. Ancak resimlerden ve verdiği ölçü tarzlarından anlaşılıyor. Bu kümbette bir köşeden öbürüne 16 adım (pace) vardır. Duvar kalınlığı 3 'palm' kadardır. Mekân yarım oval bir örtü ile kapanıyor. De Bruin bu örtü şeklinin kavisini deve sırtına benzetiyor. Dıştaki piramit çatının bir nevi dış külâh mahiyetinde olması Türk kümbetlerinin bir özelliğidir. İçten ekseri ikinci bir kubbe mekânı örter. Anadolu kümbetlerinde de öyledir⁷. Bu kümbette 5 tane güzel mezar taşı (lâhit?) bulunmaktadır. Üçü bir yanda ikisi diğer yandadır. Yaprak şekilleri ve benzer tezyinatla süslenmişlerdir. 3 'palm' yüksekliğinde, 2p. genişlik ve 7p. uzunluğundadırlar.

De Bruin'in İkinci Kule dediği kümbette, girişte 3p.lık bir basamak bulunur. Giriş 8.5 kadem genişliğinde, 11.5 kadem derinliğinde ve 7 kadem yüksekliğinde bir kemerdir. Birinciye benzeyen bu kümbette sadece 3 güzel mezar taşı vardır.

Sonuncu Kümbet en alçak olanıdır ve meyilli bir arazide durur. Genişliği 71 kadem, uzunluğu 66 ve yüksekliği 6 kadem olan bir duvarla çevrilidir. Giriş kemeri 11 kadem yüksekliğinde ve 14 kadem derinliğindedir. Üç basamakla inip 12 adım ilerledikten sonra 38 kadem genişliğinde bir yapıya geliniyor. 18 kadem uzunluğundadır. Bunun bitiminde bir yapı daha vardır. Cephe kapısı hizasında, fakat çok daha ufak bir kapıdan geçiliyor (4 × 2.5 kadem). İki basamak indikten sonra kare bir mekâna varılıyor. 1.5 kadem yükseklik ve aynı genişlikte taş sıralarla çevrilidir. Mekânın ölçüleri 10 × 11 kadem, tonoz örtüsünün yüksekliği 12 kademdir. Sağdaki bir kapıdan bir basamakla, ölçüleri 13 × 10, fakat tonozu bir evvelkinden daha alçak karanlık bir mekâna çıkılıyor. Buradan da yine ufak bir kapıdan 2 basamak çıkarak 10 × 10 kadem ölçüsünde bir mekâna giriliyor ki kümbet bu mekân üstünde durmaktadır. Külâhı sivri ucuna kadar boştur, yani ikinci kubbe yoktur. Bu, önemli bir özelliktir. Sağda ikişer tane üstüste olmak üzere 4 ufak pencere vardır. Mezar taşla-

⁷ A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*. Cilt I-II. Paris 1931 ve 1934 ve *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*. Paris 1943. Bu eserlerde Orta ve Doğu Anadolu'daki birçok kümbetin resim, plân ve kesitleri vardır.

rından ise eser yoktur. Hattâ De Bruin ve yanındakiler bundan cesaret alarak yemeklerini bu yapıda yiyorlar. Yapının tam karşısında kaynağı dağda olan “kristal berraklığında” bir su bulunmaktadır. Bunun çok eski bir kaynak olduğu söyleniliyor. Su başındaki bu yapının çeşitli mekânlardan meydana gelen küçük bir kompleks olduğu anlaşılıyor.

De Bruin anıtların bolluğuna bakarak bütün bu kümbetlerin civarının çok önem verilen bir yer olduğu sonucuna varıyor. Kümbetlerden başka büyük taşlar göze çarpmaktadır. Bazısı pek az tezyinatlı, çoğu ise hiç işlenmemiştir. De Bruin bunların kaide mi yoksa sırf kendi deyimi ile “decorations” mı oldukları üzerinde karara varmıyorsa da, evvelce Kudüs kral mezarlarında buna benzer taşlar gördüğüne dayanarak sadece ‘dekor’ olmalarını daha uygun buluyor. Ancak bunların bir yapıda kullanılmak üzere hazırlanıp işlenmeden kalmış taşlar olması daha akla yakındır.

De Bruin’in, bir fikir verebilmek için dikkatle çizdiğini belirttiği bir kümbet —son bahsi geçeninin hemen yanında bulunmaktadır— Res. 41’de görülüyor. Kümbete bitişik olarak yayılmış ağaçtan başka birkaç ufak ağaç da çatısından bitiyormuş. Buna rağmen taşlar henüz sağlamdır ve en ufak bir çatlak yoktur. Res. 42’de de bu anıtlardan bazıları görülüyor. De Bruin’in söylediği gibi 9 tane sayılabiliyor. Kümbetleri çeviren duvarların içine incir ağaçları dikilmiş. Bunlar anıtları yerlerini gizliyecek kadar örtüyorlar. Cıvarda bu anıtların çok eski devirlerden kaldığına inanılmaktadır. Hattâ rivayete göre Büyük İskender(!) tarafından bu sebeple yıktırılmamışlardır.

Anıtların bulunduğu yerin kuzeyinde boş bir tepe üstündeki tepelime taş yığınları De Bruin’i hayrete düşürür çünkü toprak tamamen kayaliksiz ve taşsız cinstendir. Buralarda bir şehir veya kale bulunmuş olması gerektiği neticesini çıkarır. Etrafindakiler bunu teyit ederler. De Bruin aksi halde bu kümbetlerin burada inşa edilmelelerinin mânasız olacağını kabul ediyor.

Az ilerdeki bir kaynağın yanında duran büyük bir anıt, çok harap olmakla beraber görülen bütün yapılardan büyüktür.

De Bruin’in anlattıklarından ve resimlerden, Yedi Kümbet’in Selçuklular devrinin özelliği olan Türk kümbetleri grubuna gidiği anlaşılmaktadır. Anadolu’da, İran’da bu kümbetlerin sayısız örnekleri bulunur. Taştan olmaları ile Yedi Kümbetler Anadolu küm-

betlerine benzer⁸. Ancak Anadolu'da çoğunlukta olan konik çatıya burada rastlanmıyor. Yedi Kümbetlerin diğer özellikleri, ekseriyetinin bir duvarla çevrili olması ve bu duvardaki kapı bloklarıdır. Anadolu kümbetlerinde bu görülmez, Doğu Anadolu'da Tercan'daki Mama Hatun Kümbeti bir istisna teşkil eder. Yalnız burada duvar çok daha yüksek ve portal de büyük ve daha belirli önemdedir. Azerbeycan'daki Selçuklu Atabekleri devrine ait kümbetler, Nahcivan'daki tanınmış, 1186 tarihli Mümine Hatun Kümbeti gibi, zengin tezinatlı ve tuğladandır. Yedi Kümbetlerin tamamen tezyinatsız oluşları da diğer bir özellikleridir (Res. 41). Kümbetlerde bir ikinci iç kubbenin bulunması olağandır. De Bruin külâhı 'boş', kubbesiz bir kümbete de rastlamıştır. "Sonuncu Kule" diye tarif ettiği anıt ise birkaç mekândan meydana gelen ve bu özelliği ile sıradan çıkan bir yapıdır.

18 Ağustos'ta De Bruin adını 'Pjedrakoes'⁹ olarak yazdığı dağa çıkıyor. Bu dağ Şemah yanında olup 'Kala Kulustahan' dan daha yüksektir. Tepesinde büyük taşlarla çevrili, üstü açık ve 18.5 × 16 kadem ölçüsünde bir anıt bulunmaktadır¹⁰. Yanında birçok âdi mezar taşı yer alıyor. Az ilerisinde diğer bir anıt vardır ki De Bruin buna "ufak bir yuvarlak şapel" diyor. Bu da yine bu sefer gövdesi yuvarlak (silindrik) bir kümbetten başka bir şey değildir. Dıştan çevresi 33 kademdir. Duvar 2 kadem 10 'inch' (= 25 cm.) kalınlığındadır. Taşlar 4 kadem 40 cm. uzunluk ve ancak 2 kadem 20 cm. genişliğindedir. Tek basamaklı giriş 5 kadem 40 cm. yüksekliğindedir. Külâh hariç bu ufak kümbetin yüksekliği 10.5 kademdir. Etrafında çeşitli mezar anıtları daha vardır. Duvarına birçok çivi çakılmış olup bunlar üzerine bezler asılmıştır. De Bruin bunların burada medfun kimsenin kudretine sığınıp şifa bekleyen kimseler tarafından asıldığını yazıyor. Bugün dahi aynen devam etmekte olan 'evliya kültü' nün 18. asra ait bir misalini görüyoruz.

⁸ Buradaki kümbetlerin hiçbirinin kaidesi olmaması da dikkati çekiyor. Anadolu kümbetlerinin oldukça yüksek kaideleri vardır.

⁹ Atlaslarda bu isme yakın bir isme rastlanmıyor. Pazardüzü tepelerinden biri bahis konusu olamaz herhalde? (4487m. ye kadar yükselen dağlar, A. Caferoğlu, *Azerbeycan*. İstanbul 1940)

¹⁰ Resimde de bir mezar anıtına benzemediğine göre, hatıra bir namazgâh ve minberi gibi bir ihtimal gelebilir. (res. 44)

De Bruin Res. 43'te okuyucuların "bu ufak şapelin" gerçeğe uygun bir tasvirini bulacaklarına işaret ediyor. Kümbetin doğu kısmı çok harap ve yıkıktır. Arkada 'Kala Kulustahan' da manzaraya girmektedir. Res. 44 harap tarafı gösteriyor. Bahsi geçen açık mezar yapısı, şehir ve dağ da perspektifte yer almaktadır. Kümbetin bu yıkık tarafı inşa tekniği hakkında bilgi vermektedir. Anadolu kümbetleri gibi dolma duvar üzerine muntazam kesme taşlarla kaplandığı anlaşılıyor (İran kümbetleri tuğladandır). Bu ufak kümbetin içinde büyük bir lâhit bulunmaktadır. Görüldüğü gibi (Res. 3) fevkalâde bir durumda olan lâhitin çift kademeli bir kapağı vardır. Kaidesi de öyledir. Lâhitin sathı karelere ayrılmış, bunların içi de nebatî tezyinatla doldurulmuştur. Selçuk kümbetlerinde lâhitler bulunur, ancak içleri boştur. Ölüler, mezar odasının altındaki bir mahzende mumyalanmış olarak defnedilmişlerdir. De Bruin ne Yedi Kümbet'te ne de burada böyle bir mahzenden hiç bahsetmemektedir. Belki de bu tertibin farkında değildir. Bu biçimde ve kasetli bir lâhit ise hiç alışılmış bir Selçuk lâhit şekli değildir¹¹.

Çok sarp olan Güneybatı yamacından başka, bütün tepe mezarlarla kaplıdır. Başlıca anıt bahsi geçen silindrik kümbettir. Civar sakinleri De Bruin'e buralarda gömülü olanların yüksek faziletli ve evliya tabiatlı kimseler olduğunu anlatıyorlar. Pek çok ziyaretçi gelmektedir.

Selçuklular 11. asırdan 13. asrın başlarına kadar bu ülkelerde hakim olmuşlardır. Kümbet şekli onlardan çok sonraki devirlerde kadar bu bölgelerde yaşamıştır. Yerin Türkçe adına ve Kirkins'teki ahalinin çoğunun Türk olmasına rağmen De Bruin'e kimsenin bu Türk hükümdarlarından bahsetmediği anlaşılıyor. Yalnız eserlerin çok eski olduğu söyleniyor, hattâ İskender'den önceki devirlerden kaldıkları rivayet ediliyor. Eserlerin, Anadolu Kümbetleriyle benzerliği ve yanlarındaki şehir harabesi, Selçuklular devrinden kalmış olabileceklerini düşündürüyor. Bu takdirde, Selçuk hâkimiyetinin çok uzun sürmediği bir hakikat olmakla beraber, anıtların aslının bu kadar unutulmuş olması dikkati çekiyor.

De Bruin 20 Ağustos'ta 'Pymaraes' şeklinde yazdığı köye gidiyor¹². Bu civarda gayet ilgi çekici iki anıt vardır. Yolda bir sıra eski

¹¹ Meselâ antik lâhitlere de benzemeyen bu lâhit, incelenmeye değer bir konudur.

¹² Bu adın da asıl şeklini şimdilik belirtiyoruz. Bazı atlaslarda kaydedilen Pirasa adlı yer fazla kuzeyde kalmaktadır (Hazer denizi kıyısında).

köprüye rastlıyor. Bunlardan birisi çok eski görünmesi, 3 yıkık kemeri ve büyük taş blokları ile göze çarpıyor. Belki de Selçuklular'dan kalma bir köprü harabesidir.

Öğle üzeri vardığı 'Pyrmaraes'in doğusunda, sol tarafındaki dağlara giderken, De Bruin karşısında aradığı eserlerden biri olan Seyit İbrahim Türbesini buluyor (Res. 4). Seyit İbrahim, bu bölgede çok sayılan bir din adamıdır. Mezar anıtı türbeden fazla bir kaleyi andırmaktadır. Alçak ve gösterişsiz bir duvarla çevrilidir. De Bruin'i, üzerinde müstesna bir insan tesiri bırakan türbedar karşılıyor.

Türbenin önünde geniş bir kare saha vardır. De Bruin'in girdiği sağ kolda türbedarın zemini büyük ve kıymetli bir halı ile kaplı güzel dairesi bulunmaktadır. Buranın sol tarafında, geniş ve zevkle tertiplenmiş bir avluya giriyorlar. Oradan da içinde birkaç anıt bulunan diğer bir avluya geçiliyor. Anıtlar (herhalde mezar taşlarını kastetmektedir) üzerinde Türkçe kitâbeler ve çeşitli tezeyinat vardır. Bundan sonra asıl türbeye varılıyor. Ahşap bir kapı ile sıkıca kapalı tutulmaktadır. Kapıdan girince önce içinde lâhit bulunan ufak bir tonozlu mekâna giriliyor. Sonra üstten 3 menfez ile ışık alan güzel bir daireye geçiliyor. Zemini halı ve hasırlarla kaplıdır. Burda ayakkaplar çıkarılıyor. Sonra birinci tonozun sağındaki ufak bir kapıdan geçerek 3 ayrı kısma varıyorlar. Birincide üç, sağdaki ikincide beş ve soldakinin ortasında Seyid İbrahim'in kendi lâhdi duruyor. Bu büyük lâhdin üstü yeşil bir örtü ile kaplanmış.

Türbenin duvarı kaleye benzemektedir, her köşesinde De Bruin'in ifadesine göre bir nevi kulecik (guerite = nöbetçi kulesi) vardır. Kubbesinin önündeki duvarların üst kısımları mazgalvari bir görünüşe sahiptir. Kapı üstünde kısmen taş oylanmış, kısmen beyaz duvarlar üstüne siyah renkle yazılmış Arapça kitâbeler vardır.

20 adım ötede De Bruin bir sarnıca giriyor. Sıvaların dökülmesiyle iri ve sanatkârane yontulmuş taşları meydana çıkmıştır. Yer altı kanalları hâlâ yağmur suları getirmektedir. Sarnıcın girişinde bir taş duvar ve yirmi tane su yalağı bulunmaktadır.

Buradan 'Tiribba' türbesi¹³ adlı diğer anıta gitmek için De Bruin türbedardan rehber rica ediyor. Dağlardan geçen yol çok sarpdır, bir ara attan inip, düşmemek için kayalara tutuna tutuna gidiyorlar.

¹³ Sayın Prof. Z. V. Togan bunun 'Diri baba' olabileceğini söyledi.

'Tiribbaba' türbesi işte böyle bir çevre içinde durmaktadır. Türbe dağın en dik yamacına bakmaktadır. Binanın cephesini De Bruin fevkalâde güzel buluyor. İri, cilâli taşlardandır. Duvara üç pencere açılmıştır. Soldakinin alınlığı çinili (?) dir ve yekpare görünen, taştan korkuluğu vardır. Buraya yine bez parçaları bağlanmış. Üç basamakla sıkıca kapalı ahşap kapıya çıkılıyor. Buradan da iki yanında geniş nişler bulunan üstü ufak bir kubbe ile örtülü kare bir mekâna geliyor. Sağ kolda duvar kayaya bitişiktir. 3 basamak çıkılınca 14×10 kademlik bir kısma giriliyor. 6.30 kadem yüksekliğinde bir tonoz örtüsü vardır. Kapının hemen yanındaki bir 15 basamaklı bir merdiven —ilk basamak yüksek, ikincisi geniş, öbürleri 13 'inch' kalınlığında tek tek taşlardandır— 8 nişli bir mekâna götürür. Bu mekânın cephesinde geniş bir pencere vardır, tahta parmaklıklıdır. Üstü kubbeyle örtülüdür. Bu odanın üç kapısı vardır, zemini hasırlarla kaplıdır. Sağdaki iki açıklıktan birisi büyük ve pencereli bir niş, diğeri ise bir kapıdır. 4×2 kadem ölçüsündeki bu kapıdan eğilerek geçmek gerekiyor. Buradan kayalara oyulmuş ufak bir (grotto) ya girilmektedir. Bir köşede kayaya karşı yarım daire çizen küçük bir taş parmaklık vardır. İşte burada türbe sahibi, rivayete göre diz üstü, yani hayatta iken hemen daima görüldüğü durumda, ve kurşuni elbiselerini giymiş, beyaz bir bez ile örtülmüş olarak defnedilmiştir¹⁴. Bu, talebesi Seyid İbrahim tarafından onun namına niyaz edilerek alınan ilâhi bir ihsan imiş.

Bu mekân zengin tezyinatlıdır, sağ ve soldaki nişlerin birer yanında iki ufak sütun yer alır. Cephedeki pencerenin bulunduğu niş 3 kadem derinliğindedir, din adamının içinde defnedildiği niş ise biraz daha derindir, tonozu 21 kadem yüksekliğindedir.

12 basamakla bir üst kata daha çıkılabilmektedir. Solda ufak bir mekân, sağda 4-5 harap basamak ile çok ufak bir kapı bulunur. Binanın tepesine götüren bu kapıdan geçebilmek için karın üstü sürünmek gerekiyor. Yapıyı yüksek bir kubbe örtüyor. Kayalar içine oyulmuş 3 geçitten etrafı dolaşılabilir. İlk geçit 2.5, ikincisi 2 kadem genişliğindedir.

Bundan sonra De Bruin karşıdaki bir tepeye çıkıp bu gösterişli anıta bir defa da karşıdan bakıyor ve Şemaha'ya dönüyor.

¹⁴ Diri Baba adlı bu rivayet tarafından doğrulanıyor sanıyorum. Diri, yani dik ve canlı gibi bir durumda defnedilmesine bir telmih olabilir.

Bazı hususları, meselâ ölçüleri, çok etraflı olarak tesbit eden De Bruin, yazık ki bazı hususlara da hiç temas etmiyor. (veya tabii edemiyor). Bu türbelerin neden böyle birer mekân kompleksi olduklarına dair bir kayıt yok. Belki meselâ tekke gibi bir maksada uygundular¹⁵. Bu son iki anıt tabii ki Selçuk devrinden çok sonraya ait yapılardır. Resimde Seyid İbrahim Türbesi olarak gösterilen, fakat metindeki tariflerde daha ziyade 'Tiribbaba' ya uyuyormuş intibasını bırakan türbenin kubbe şekli, kovan biçimi ve köşe kuleleri ile bize Doğu Beyazıt'taki İshak Paşa Camiini hatırlatmaktadır¹⁶. (res. 5) Daha geç tarihlere ait seyahatnamelerden gözden geçirilebilenlerde, De Bruin'in anlattığı bu anıtlardan hiçbiri hakkında bilgi verilmiyor. Günümüzün Azerbeycan ve civarı hakkındaki Rusça neşriyatında da adları geçmiyor. Bilhassa Yedi Kümbet'in, ağaçların durumu düşünülürse, zamanın tahribatı da eklenerek, bugün harabe olduğu kabul edilmelidir. Belki ileride toplanabilecek bilgilerle bütün bu anıtların Türk sanatı içindeki yerleri sarih olarak belirebilecektir.

De Bruin bu eserleri ilgiyle ve kendi imkânlarına göre en etraflı şekilde inceleyerek kıymetli bir hizmet görmüştür.

¹⁵ Osmanlılar devrine ait olup Bulgaristan'da Deliorman'da bulunan Demirci Baba Tekkesi, tertibi ile ve bir yamaca dayanması ile bu türbeleri andırmaktadır. F. Babinger, *Das Bektaschi Kloster Demir Baba. Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südeuropas und der Levante* res. 1,2 München 1962.

Halvetiye tarikatının bazı ileri gelenleri bu civarda yaşamışlardır. H.J.Kissling, *Aus der Geschichte des Halvetijje-Ordens. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Bd. 103-Heft 2 1953* (N.F.Bd.28) s. 233-289. Şemaha'lı Seyyid Tahya es-Şirvanî, ki bu tarikatın asıl kurucusu sayılmaktadır, ömrünü buralarda geçirmiştir. Bakû'daki türbesi bugün kayıptır. Sadreddin Hıyavî, 1455'te Şemaha yakınındaki "Gümbed Kübud"da defnedilmiştir. Ancak bu tarikat, De Bruin'in anlattığı türbelerle ilgili olacak kadar buralarda kuvvetlenmiş benzememektedir. Ayrıca bu türbelerin daha geç tarihlere ait olması ihtimali herhalde daha kuvvetlidir.

¹⁶ 17. yüzyıl sonu veya 18. yüzyıl başına ait İshak Paşa Sarayı sahası içindeki cami. Türk eserlerinde, ufacık kubbelerle nihayetlenen bu küçük köşe kuleleri Buhara'daki Samanoğlu İsmail Bey türbesinden beri görülebilir. Özellikle Hindistan'daki Türk Sanatı eserlerinde ve Osmanlıların büyük merkezî yapılarının çoğunda yer almaktadırlar.

EINIGE TÜRKISCHE MONUMENTE IN OSTKAUKASIEN, GESEHEN VON EINEM HOLLÄNDISCHEN REISENDEN AM ANFANG DES 18. JAHRHUNDERTS

Der holländische Reisende Cornelis De Bruin beschreibt in seinen Reiseaufzeichnungen auf den Weg von Russland, durch Kaukasien, Persien, Indien bis nach Indonesien, alle Sehenswürdigkeiten seiner Reiseziele auf ausführliche Weise. So sind z. B. die Ruinen von Persepolis zum ersten Male von ihm eingehend untersucht und gezeichnet worden. Einige Monumente die er im Ostkaukasus auf dem Weg nach Persien, in Azerbeycan, sieht, sehr interessant findet, in Wort und Bild wiederzugeben versucht, sind auch für uns von grossem Interesse. Es handelt sich um die Grabmäler Jediekombet = Yedi Kümbet = Sieben kümbets, und die Kuppelgräber von zwei örtlichen Heiligen.

Yedi Kümbet liegt 3 Stunden entfernt von Schemacha, eines der wichtigsten Zentren Azerbeycans, bei dem Dorfe Kirkins und wird von De Bruin am 14. August 1703 besichtigt. Obwohl der Name sieben ausgibt, kann man neun Kümbets (= Grabtürme) zählen. (Abb. 42) Die polygonalen Grabmäler mit pyramidalen, zeltartigen Dach sind typisch türkische Kümbetformen welche die Seldschuken einführten, von denen viele Beispiele in Persien und Anatolien zu finden sind. Der sorgfältig ausgeführte Steinbau bringen diese Grabmäler mit den anatolischen in engeres Verhältnis. De Bruin untersucht einpaar dieser Kümbets eingehend, mit detaillierten Massangaben. Das Zeltdach erweist sich als äussere Umschalung, innen sind die Kümbets mit einer flachen Kuppel bedeckt, eine allgemeine Eigenschaft der Kümbets mit dieser Dachform. Eines jedoch ist "leer bis an die Turmspitze" also ohne innere Kuppel.

In den Kümbets befinden sich mehrere schöne Grabsteine. Von den eigentlichen unterirdischen Grabkammern wo die Toten bestattet sind, während die Sarkophage oder Grabsteine im oberen zugänglichen Raum aufgestellt wurden, berichtet De Bruin nichts.

Die Kümbets werden von Mauern umgeben von denen gelegentlich sich ein Portalblock hervorhebt, eine Eigenschaft welche un-

gewöhnlich ist für die anatolischen Kumbets, mit der Ausnahme von Mama Hatun bei Tercan in Ostanatolien. Dort ist jedoch die Mauer viel höher und das Portal grösser und ausgeprägter. Über den üblichen und oft ziemlich hohen Sockel der anatolischen Kumbets verfügen die Yedi Kumbet nicht.

Eines der Kumbets zeigt keine Grabsteine auf und ist von mehreren kleinen Räumen umgeben.

Die Bewohner der Umgebung sehen diese Grabmäler als sehr alt an und wissen von ihnen zu berichten dass Alexander der Grosse sie wegen ihres Alters verschont habe! Gegenüber den Bauten befindet sich ein grosser Steinhafen. De Bruin schliesst daraus dass hier eine Burg oder Stadt gestanden haben muss, was von den Einwohnern bestätigt wird.

Auch auf einen Hügel neben Schemacha, "Pjedrakoes", befinden sich solche Grabmäler. Eines davon zeigt die runde Kumbetform. (Abb. 43) In ihm befindet sich ein Sarkophag dessen Form und Kassettengliederung weder in der seldschukischen noch in der antiken Kunst üblich ist. Blättermotive füllen die quadratischen Felder der Gliederung. Im Hintergrund von Abb. 44 ist ein von De Bruin als "offenes Grabmal" bezeichnetes Gebilde zu sehen, welches eine aussergewöhnliche Form hat für ein Grabmal und nicht als ein solches gelten dürfte. Die verfallene Seite des Kumbets (Abb. 44) lässt die Bautechnik erkennen, Bruchmauer mit Steinverkleidung, dieselbe Technik anatolisch-seldschukischer Bauten.

Die Seldschuken herrschten vom 11-13. Jahrhundert in diesen Ländern. Die Kumbets sind eine den Seldschuken eigene Bauform welche in diesem Gebiet noch lange weiterlebte. Man könnte auch annehmen dass die Grabmäler aus seldschukischer Zeit stammen. Die gut bekannten seldschukischen Kumbets in Azerbeycan, z. B. Mümine Hatun in Nahcivan, (1186), sind zwar reich geschmückte Ziegeibauten. Der Steinbau und Bautechnik anderseits zeigen eine Verwandtschaft dieser Kumbets mit den anatolischen. Die Aussage der Einwohner über das grosse Alter —angeblich vor Alexander den Grossen— und die Trümmerstadt daneben weisen auch auf die längst vergangenen seldschukischen Zeiten. Erstaunlich aber ist dass, in diesem Fall, trotzdem die Seldschukenherrschaft kurz war, kein Wort über sie fällt und De Bruin keine Ahnung bekommt dass diese Bauten mit türkischen Namen aus diesen türkischen Herrschaftszeiten stammen könnten.

Die beiden Kuppelmausoleen liegen bei "Pyrraraes" in der Nähe von Schemacha. Das erste, die Türbe von Seyid İbrahim, sieht mit zinnenartigen Erhöhungen auf der Mauer und Ecktürmchenartigen Gebilden, eher einer Festung ähnlich (Abb. 4) Es handelt sich um einen Baukomplex mit mehreren Räumen und Höfen. In einem der Höfe befinden sich Grabsteine mit türkischen Inschriften. Der Bau liegt an einer Bergwand. Der Kenotaph des Seyit İbrahim, eines sehr verehrten heiligen Mannes, befindet sich in dem mit einer Holztür fest verschlossenen Hauptraum und ist mit einem grünem Tuch bedeckt. Neben ihm stehen auch andere Kenotaphe.

Das zweite Mausoleum, "Tiribbaba" genannt, ist ziemlich schwer zu erreichen da man von dem Grabbau des Seyit İbrahim aus, vorsichtig einen schmalen Weg an steilen Bergwänden entlang gehen muss. Auch dieser Bau lehnt sich an eine hohe Felsenwand. De Bruin bewundert die Fassade aus polierten Steinen sehr. Sie hat drei Fensteröffnungen, von denen das eine ein Fliesenfeld (?) im Bogen und ein Gitter aus Stein aufzeigt. Auch dieses Mausoleum besteht aus mehreren Räumen. Der von einer Kuppel bedeckte Hauptraum hat acht Nischen. Ein breites Fenster mit Holzgitter nimmt die Fassadenseite ein. Durch eine niedrige Tür rechts kommt man in ein kleines, aus den Felsen gehauenes Grotto, wo in einer Ecke ein Steingitter einen Halbkreis um den Felsen formt. Hier soll der Besitzer der Türbe bestattet sein, der Legende nach kniend, in der Haltung in der man den heiligen Mann in seinem Leben am häufigsten sah.

Dieser Hauptraum ist reich verziert. Die Nischen werden von kleinen Säulchen flankiert. Durch eine Treppe kann man kriechend das Dach des Gebäudes erreichen. Drei aus dem Felsen gehöhlte Umgänge führen um die Kuppel.

Es ist De Bruins Verdienst, nach seinen Möglichkeiten diese Werke auf die eingehendste Weise untersucht zu haben. Sehr wünschenswert wäre es weiteres über diese Bauwerke zu ermitteln und ihren Platz in der türkischen Baukunst klar zu bestimmen. Die bei den Kuppelgräber könnten vielleicht mit ihren mehreren Räumen und abgelegener Lage eine Art von Kloster oder Einsiedelung sein. Die Kuppelform und die kleinen Ecktürmchen zeigen einige Ähnlichkeit mit der Moschee des İshak Paşa Palastes bei Doğu Beyazıt (Ostanatolien). (Abb. 5) Die Yedi Kümbets gehören zu den wichtigsten Werken des Mittelalters in diesem Gebiet.

BONAPART'IN CEZZAR AHMED PAŞA'YA
MEKTUBU VE AKKÂ MUHASARASINA
DAİR BİR DEYİŞ

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Malûm olduğu üzere hasmı olan İngilizlerle Avrupa'da başa çıkamıyarak onları Hindistan müstemlekesinde vurmak isteyen ve Fransa inkılâbı sırasında büyük başarılar teminiyle şöhret bulan General Bonapart bu müstemlekeye gidecek yol üzerinde bulunan Osmanlı vilâyetlerinden *Mısır*'a ansızın tecavüz ile 1213 Muharrem (1898 Temmuz) başında *İskenderiye*'yi ve ondan yirmi iki gün sonra da *Kahire*'yi elde etmişti. Bonapart'ı, *İskenderiye*'ye getirmiş olan Fransa donanması *Ebuhur* (Ebukır)'da İngiltere donanması tarafından imha edildiği için *Mısır*'daki Fransa kuvvetleri, ana vatanla rabitaları kesilmiş bir duruma düşmüşlerdi.

Bu halden müteessir olmakla beraber fütur getirmek istemeyen Bonapart, türlü desiseler ve neşrettiği beyannamelerle halkı kendisine ısındırmak isteyerek kendi üzerine Osmanlı kuvvetleri gelmeden evvel kolayca işgal sahasını genişletmek amacıyla *Suriye*'yi istilâ etmek üzere hazırlanmağa başlamıştı.

Türkiye ile dost geçinmek arzusunu izhar etmiş olan Fransa'nın bu arzuya tamamen aykırı olarak *Mısır* üzerine saldırması hayret vermiş, bunun üzerine Osmanlı hükümeti Fransa'ya harp ilâniyle *Erzurum* valisi Yusuf Ziya Paşa'yı sadarete getirmiş ve aynı zamanda İngiltere ile de ittifak akdetmiş ve bu ittifaka Rusya da dahil olmuştu.

Bu sırada Osmanlı devletinin *Suriye*'de *Sayda* mıntakasında vali olarak Cezzar Ahmed Paşa bulunuyordu. *Mısır* meselesi üzerine Osmanlı hükümeti Bonapart'a karşı Cezzar Ahmed Paşa'yı serasker tâyin ile *Şam* ve *Trablusşam* valilikleri ile beraber *Mısır* valiliğine de Cezzar'ı tâyin eylemişti. Bonapart kendisine karşı gelecek olan Cezzar Ahmed Paşa'yı *Sayda* eyaletine taarruz etmiyeceğini mübeyyin bir mektup ile iğfal etmek istedi. Bunun için eyalet merkezi *Akkâ* olan Cezzar Ahmed Paşa'ya fotoğrafisi yazımıza ek-

lenen 8 Cemaziyelâhır 1213 (17 Kasım 1798) tarihli bir mektup¹ göndererek kendisiyle muharebe etmiyeceğini *Mısır*'daki Çerkes ümeradan İbrahim Bey'i *Mısır* hududundan tard ile *Mısır* yolunun açılacağını ve bu suretle *Sayda* eyaletine tecavüz etmiyerek dostluk göstereceğini mübeyyin teminat vermek istemiştir. Mektubun başında (بِعُونَ اللَّهِ تَعَالَى نَصْرًا لِهَذَا الْمَلِكِ عَلَى أَسَاسِ الْحَرْبِ وَالتَّسْوِيَةِ) başlığı ve altında da hürriyeti ve eşitliği temsil eden taht üzerine oturmuş elinde kargı ile tepesinde kırmızı hürriyet serpuşu ayağının altında kargı batmış bir ceset, kral resmi vardır.

Bu yazının üst kısmıyla resmin altında yukarıda Arapça başlığın Fransızcası olan şu ibare vardır.

Republique Francaise
liberté Egalite
en quartien Générale de le an de lé Repulique
une de İndivisible

Bonoparte, Membre de l'institut national générale en Chef².

Bunu mütaakıp *Sayda* valisi Cezzar Ahmed Paşa'ya göndermiş olduğu Arapça mektup gelmektedir. Mektubun başlığı :

مفاخر وزراء دولت العثمانية مكارم ولات ذوى الهمم السنيه حضرت احمد پاشا والى صايدا
المحترم دامت معاليه

Mefahirü vüzera-i devleti'l-Osmaniyye mekârimü vülât-i zevi'l-himemi's-seniyye hazret-i Ahmet Paşa vali-i *Sayda* el-muhterem dâmet meâlihi³.

İbareli olup kendisiyle (Cezzar Paşa ile) muharebe etmiyeceğini ve İbrahim Bey'in (*Mısır* ümerasından Şeyhübel) *Mısır* hududundan tardı ile *Mısır* yolunun açılması emelinde olup *Sayda* eyaletine taarruz etmiyeceğini ve bu suretle arada sabit bir dostluk hasıl olup *Mısır*'la *Sayda* arasındaki kara ve deniz yolunun ticarete açık bulundurulmasını ve kendisinin de bütün tüccarı himaye edeceğini beyan etmekte ve bu mektubun 8 Cemaziyelâhır 1213'de ordu karar-

¹ Topkapı sarayı arşivi, No. 12287.

² Fransız orduları başkumandanı Bonapart'ın umumî karargâhı beyannamesi.

³ Osmanlı devletinin medar-ı iftiharî Valilerin muhteremi *Sayda* Valisi Ahmed Paşa'ya.

gâhından gönderildiği zikrolunmaktadır. Mektubun altında خالص الجيوش الفرانساويه الفؤاد بوناپارته امير halisü'l-fuad Bonaparta emrü'l-Cüyüşî'l-Fransaviyye imzası ile mühür vardır.

Bu teminatına rağmen Bonapart'ın Suriye'ye doğru hareket edeceğini haber alan Cezzar Ahmed Paşa bir taraftan Akkâ kalesi istihkâmlarını takviye ve diğer taraftan da Hayfa, Yafa ve Ariş taraflarına kuvvet sevk ederek mümkün olduğu kadar hazırlanmıştı.

1213 Recep sonunda (1798 Ocak) Mısır'dan hareket eden Bonapart, ibtida Ariş'den başlayarak harekâta devam ile yer yer muharebe ve müdafaa neticesinde Hanyunus, Gazze, Remle, Yafa ve Hayfa'yı aldıktan sonra kendisinin Suriye istilâsı için bir engel teşkil eden Akkâ üzerine yürümüşü. Bu işgal ettiği yerlerden bilhassa Yafa şiddetle kendisini müdafaa etmiş ise de bir kısım halkın ihaneti neticesinde Ramazan bayramının sonuncu günü kale düşmüş ve kale müdafaa-sında bulunan beşyüzü müteceviz topçu ve top arabacı nizam-ı cedid askeri şehid edilmiştir.

Sayda eyaletinin merkezi olan Akkâ'da vali Cezzar Ahmed Paşa bulunmakta idi. Bu Akkâ kalesi metaneti cihetiyle o kadar güvenilecek bir kale olmamakla beraber Suriye'de ondan daha müstahkem bir kale de yoktu. İngiliz Amirali Shimit'in tavsiyesiyle burası mümkün mertebe tamir edilmiş ve şehre üçyüz kadem mesafedeki bir küçük kalenin müdafaa-sını da Amiral Shimit üzerine almıştı.

Suriye'nin her tarafına beyannameler dağıttırarak Osmanlı devletine dost olduğunu ilân ile kendisinin Mısır'dan Kölemenleri ve Suriye'den Cezzar Ahmed Paşa'yı çıkarmak üzere geldiğini ve kimseye zararı olmayıp herkesin işi ve gücüyle meşgul olduğunu beyan eden Bonapart 12 Şevval 1213 pazartesi günü Akkâ önüne gelmiş ve (Ebu Utbe) mevkiine karargâhını kurup kaleyi muhasara ile siperler kazdırmağa başladı (1799 Mart). Bonapart Akkâ'yı denizden de muhasara için bir ince donanma da tertip ettirmiş ise de bu donanma İngiliz amirali tarafından yakalanarak Akkâ önüne getirilmiştir.

Asıl muharebe 13 Şevval 1213 (20 Mart 1799) salı günü başlamıştır⁴. Düşmanın gelmesi üzerine kal'a kapılarını kapayan Cezzar Ahmed Paşa salı günü öğleden sonra bir miktar sekban askerini

⁴ 13 Şevval bizim rüyet-i hilâl ile salı gününe raslamakta ise de takvim tertibi üzere çarşamba gününe tesadüf ediyor.

düşmanla çarpışmak üzere dışarı çıkarmış, bunlar üç buçuk saat muharebeden sonra tekrar kaleye dönmüşlerdir.

Bunun üzerine Bonapart ertesi günü yirmi dört saat fasılasız olarak kaleyi dövdükten sonra perşembe günü güneş batmasına yakın kalenin doğusundaki (*Burc-ı Ali*) mevkiinden hücum ile içeri girmeğe muvaffak olan düşmana karşı kritik bir hal hasıl olmuş ise de pek kanlı bir müdafaadan sonra Fransa kuvvetleri muhasara merdivenlerini de terk ederek çekilmeğe mecbur olmuş ve bu muharebede bazı kumandanları da telef olmuştur⁵.

İşte bu suretle yetmiş bin düşman kuvvetinin kırkdört yürüyüşle altmış dört gün devam eden *Akkâ* muhasarasında muvaffak olamayan Bonapart, 15 Zilhicce 1213 (20 Mayıs 1799) pazartesi günü çekilmeğe mecbur olmuştur.

Akkâ muhasarası hakkında suretini aşağıya koyduğum bu deyişi de kaledeki müdafaada bulunan biri tarafından kaleme alınarak bu kahramanca müdafa bu suretle halka aksettirilmiştir. Deyiş aynen şöyledir⁶.

Deyiş, Der hakk-ı Ceng-i Akkâ

1

Dinle Pâdişâhım Akkâ'nın cengin
Seyret hilesin kahbe frengin
Birden ateş edip top ve tüfenkin
Burç ve barusını döğer hünkârım

2

Güllenin darbından burçlar söküldü
Yıkılıp kalanın beli büküldü
Deryaya sel gibi kanlar döküldü
Bahr ile bir oldu yerler hünkârım

3

Altmış iki günde yetmiş bin kâfir
Kırk dört yürüyüşle cenk etti vâfir

⁵ *Akkâ* muhasarasına dair kalede müdafa vâzîyetinde bulunan iki memur tarafından günü gününe tutulmuş olan bir Vekayiname, Başvekâlet arşivi Ali Emîri tasnifi Selim III. vesikalarında 24664 numaradan çıkarılarak fotoğrafisi ile birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları arasında 1938'de tarafımdan yayınlanmıştır.

⁶ Topkapı sarayı arşivi, No. 743.

Ali tabyasından⁷ içeru âhir
Girüp verdi zarar haylı hünkârım

4

Tâbi olup cümle urban şeyhleri
Öğrettiler Bonoparta her yeri
Yetişsin imdada islâm askeri
Yoksa Akkâ elden gider hünkârım

5

Akkâ'nın yerlisi amelden kaldı
Yetişip çiftliğin askerin saldı⁸
Şöyle cenk oldu kim hayrette daldı
Gökde melek yerde beşer hünkârım

6

Donanma ile geldi Mürabıt zâde
Akkâ kalesine girdi imdada
Karada deryada cümle heycada
Bâd-i nusret bize eser hünkârım

7

Muhasarasından usanıp bıktık
Allah Allah deyüp kaleden çıkdık
Zorla süre süre *Yafa*'ya tıktık
Yazdık hali sana müjde hünkârım

8

Kâfirin taburun ortadan yardık
Göğdeden kellesin kesip ayırdık
Çekip kılıçları dil kese kırdık
Kuşanıp gayretle kemer hünkârım

9

Gaybedip birbirin yoldaşlar eşler
Ayaklar altına dökendi leşler
Şahbazlar, yiğitler gazi keleşler
Dirildiler katar katar hünkârım

⁷ Akkâ'nın doğusundaki Burc-ı Ali tabyası.

⁸ Nizam-ı Cedid'in Levend çiftliği Muallem askeri.

10

Atılıp düşmana top ile tüfenk
 Gürleyip gaziler misal-i pelenk
 Takınıp başına beş kollu çelenk⁹
 Gezinürler beşer beşer hünkârım

10

Ahmed Paşa sarıp başına puşu¹⁰
 Bir elinde altın bir elinde su
 Kâfirin üstüne eyleyip gulu
 Elde yalın kılıç döner hünkârım

12

Arslan gibi kendin düşmana ursun
 Düşmanı sam gibi essün savursun
 Gayrı vezirlerin bir yana dursun
 Cezzar Ahmed Lalan yeter hünkârım

13

Bârekellah بركة الله etti böyle hizmeti
 Serfiraz eyledi din ü devleti
 Astı arşa kılıç zor-ı himmeti
 Sen de kılıç, kaftan gönder hünkârım

14

Gazze, Remle, Reşit, Sayda çölleri
 Kâfiristan oldu Mısır illeri
 Cumhur askerleriyle kesip yolları
 Nil'in etrafında gezer hünkârım

15

Kudüs'e dikti gelip evvelâ gözü
 Hile, hud'a bütün kâfirin sözü
 Esir etti bunca kızıoğlan kızı
 Yetiş imdadına kurtar hünkârım

⁹ Çelenk, muharebede hizmetleri görülenlere derecelerine göre verilen altın ve gümüşten yapılan murassâ başa takılan sorguçlar.

¹⁰ Puşu, Nizam-ı cedid askeri topçuları ve tersâne levendlerinin serpuşları.

16

Düştü derununa herkesin gayret
Asker-i islâmın koluna kuvvet
İnşallah bu yıl bizimdir nusret
Buluruz düşmana zafer hünkârım

17

Cezzar oğlu alıp hep aşayiri
Mekke Medine'nin olsun nazırı
Büyük ordumuzun dinç asâkiri
Gör düşmana ne iş keser hünkârım

18

Topçu, arabacı yeniçeri bile
Çekip gülbenkler versin gulgule
Döksünler leşlerin kâfirin Nîl'e
Yirmişer otuzar kırkar hünkârım

19

Yusuf Paşa olup¹¹ âzim-i Mısır
Kırıp düşmanları eylesin hasır
Françe leşkerin eyleyip esir
İstanbul'a pişkeş eder hünkârım

20

Küffar askerini biçip ortadan
Mısır'ı kurtaralım böyle vartadan
İntikam alıp *Bonobarta*'dan
Kapansın bu sene sefer hünkârım

21

Düşmanın başına kopsun toz duman
Boynuna bez takıp disün elaman
Okunup hutbeler *Gazi Selim Han*
Nam ü şânın arşa çıkar hünkârım

¹¹ Mısır'ın Fransa tarafından işgali üzerine sadrâzamlıktan azledilen İzzet Mehmed Paşa'nın yerine sadrâzam olup Mısır seferine serdâr-ı ekrem tâyin edilen Yusuf Ziya Paşa.

THE BACKGROUND OF RUSSIA'S CLAIMS TO THE TURKISH STRAITS

A REASSESSMENT*

J. C. HUREWITZ

The USSR placed on the agenda of the Big-Three wartime conference at Yalta in February 1945 the question of the Turkish Straits, a 200-mile-long natural waterway connecting the Black Sea with the Mediterranean. Of this waterway less than 60 miles, the Bosphorus coming from the Black Sea and the Dardanelles going to the Aegean, are true straits, joined by the inland Sea of Marmara. Ever since 1841 the transit of naval vessels through the Straits has been regulated by international agreement. The latest regime was established by a convention signed at Montreux in July 1936, authorizing Turkey (Articles 20 and 21) to remilitarize the strategic waterway and, if it were "threatened with imminent danger of war" or actually engaged in war, at its discretion to permit or disallow the passage of warships through the Straits.

With the Montreux regime the Soviet Government was dissatisfied, and at Yalta Joseph Stalin declared that it was outmoded and prejudicial to the Russian position. He therefore proposed to his two Western allies that the convention should be revised to allow Russian warships free passage at all times through the Turkish Straits, since "it was impossible to accept a situation in which Turkey had a hand on Russia's throat."¹ Stalin's statement reopened a question that he had first raised with Churchill and Roosevelt at Tehran in

* The research for this paper was begun in Istanbul and London in 1958-59 with the aid of a fellowship from the John Simon Guggenheim Memorial Foundation and has been continued, since then, with the aid of grants from the American Philosophical Society and the Rockefeller Foundation. Cf. the author's "Russia and the Turkish Straits: A Revaluation of the Origins of the Problem," *World Politics* [Princeton, New Jersey, U. S. A.], vol. 14 (July 1962) 605-32.

¹ *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers: The Conferences at Malta and Yalta, 1945*. (Department of State Publication 6199, Washington, 1955), p. 903.

November 1943 and in bilateral talks with Churchill in Moscow the following October. The Soviet leader then held that Japan played an even greater role than did the USSR under the Montreux Convention, which in any case was linked to the defunct League of Nations. The instrument was concluded in circumstances of British-Soviet estrangement, observed the Russian leader; but surely the United Kingdom would not want "to strangle Russia with the help of the Japanese."² Under the convention, he complained, Turkey enjoyed the right of closing the Straits not only in time of war but even in a state of threatened war.

Foreign Minister Viacheslav Molotov in talks with the Turkish Ambassador at Moscow, Selim Sarper, in June 1945 elaborated upon the Soviet position. The Soviet Government acknowledged that Turkey had acted with good will during World War II and had conducted itself satisfactorily in defending the Straits. But such good will alone, asserted Molotov, could not assure the security of the USSR. A nation of 200 million could not rely wholly on the intentions of Turkey in such a matter but had to consider Turkey's capabilities for defending the Straits. In response to Sarper's direct inquiry, Molotov conceded that Russia wanted bases on Turkish territory.

Sarper informed the American Embassy at Moscow on 24 June 1945 that he suspected Moscow of seeking to assimilate Turkey into the Soviet security system. More specifically, as regards the Straits, Sarper felt that the Soviet aim was twofold: to shut the Black Sea to the warships of states not in the Soviet orbit and to assure free access of Soviet warships through the Straits to the Mediterranean. In Ankara early in July Prime Minister Şükrü Saracoğlu confided in U. S. Ambassador Edwin C. Wilson that³

We ardently wish friendly relations with Russia and have done everything possible to bring this about. We are fully prepared to discuss [the] revision of [the] Straits Convention. [The] Matter of passage through [the] Straits is of more interest to [the] maritime powers

² *Idem.*

³ *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers: The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) 1945.* (Department of State Publication 7015, Washington, 1961), vol. 1, p. 1035.

than to us. Our concern is [the] safeguard of our territory. We will not accept Soviet domination.

The Soviet representatives raised the issue again with Britain and the United States at Potsdam on 22 July 1945. Churchill stated that Turkey would never agree to the Russian proposal for a Soviet base in the Straits and for exclusive control over the Straits regime by Russia and Turkey. The following dialogue then took place⁴:

MOLOTOV said that similar treaties had existed in the past between Russia and Turkey.

CHURCHILL asked if he meant the question of a Russian base in the Black Sea Straits.

MOLOTOV replied that he meant treaties which provided for the settlement of the Straits question only by Turkey and Russia. He referred to the treaties of 1805 and 1833.

CHURCHILL said he would have to ask his staff to look up these ancient treaties....

What Churchill, Attlee—who became Prime Minister before the Potsdam Conference adjourned—and their staffs may have discovered they did not subsequently disclose. At any rate, the Western Powers, while supporting Turkey's position on the Straits, nevertheless agreed that each of the Big Three would engage in direct talks with Turkey for the purpose of revising the Montreux Convention "to meet present-day conditions." After a year of diplomatic exchanges the matter ended in a stalemate, with the Soviet Union still insisting on sharing the defense of the Straits with Turkey. The USSR, since Potsdam, has not again formally asserted that its desire is based on rights accorded in "ancient treaties." But neither has it repudiated this claim. Nor is there any indication that the Soviet Union has given up its aspirations at the Straits. It is therefore high time that the Russian claim to treaty precedents is exposed for what it is—a long-perpetuated diplomatic and literary fraud.

Before this piece of deception is ventilated, it would be well to fix in mind the precise nature of the Straits question in its historical context. As long as the Black Sea was an Ottoman lake, and the only approaches to it from open waters or from the rivers that emptied

⁴ *Ibid.*, vol. 2, p. 258.

into that sea flowed through the Sultan's territory or tributary principalities, he could - and did - decide freely what ships might visit what parts of his realm and under what conditions. Foreign war vessels had no excuse whatsoever for plying Ottoman inland waters, except on rare calls of courtesy or repair, unless in time of war they should have sought to breach the Padishah's naval defenses. But at the Straits and in the Ottoman-dominated river mouths of the Black Sea, such attempted breach would have entailed overwhelming risks. The Sultan's closure of the Straits and the Black Sea thus need not have been - and probably was not - more than implicit. What his practices regarding foreign commercial traffic in these inland waters may have been, in the sixteenth and seventeenth centuries, we do not really know. The evidence is far from clear, and the practices in any case probably varied. But by the eighteenth century commercial ships arriving from the Mediterranean were seemingly permitted to pass through the Dardanelles into the Sea of Marmara only as far as Istanbul, at the southern end of the Bosphorus. From that point northward, all trade with Black Sea ports apparently moved on Ottoman bottoms, as was probably true also of the riverine commerce with these ports⁵.

The moment Russia acquired control over primary river exits to the Black Sea (such as those of the Dnepr and the Don - the second connected to the Black Sea via its satellite, the Sea of Azov) and thus could validly claim riparian status, as had occurred at the close of the six-year war with the Ottoman Empire in 1774, the basic situation was bound to change. The treaty of Küçük Kaynarca, which brought that war to its formal close, stipulated (Article 11) that⁶

there shall be a free and unimpeded navigation for the merchant-ships belonging to...[Russia and the Ottoman Empire] in all the seas which wash their shores; the Sublime Porte grants to Russian merchant-vessels...a free passage from the Black Sea into the White

⁵ Cf., for example, Great Britain, *Parliamentary Papers, 1878*, "Treaties and other Documents relating to the Black Sea, the Dardanelles, and the Bosphorus: 1535-1878," C. 1953, Turkey No. 16 (1878); see also James T. Shotwell and Francis Deák, *Turkey at the Straits: A Short History* (New York, 1950) pp. 14-16.

⁶ From text in J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* (Princeton, 1956), vol. 1, p. 57.

[Mediterranean] Sea, and reciprocally from the White Sea into the Black Sea, as also the power of entering all the ports and harbors situated either on the sea coast, or in the passages and channels which join those seas.

Russia thus opened to its commercial shipping at one and the same time not the Straits alone but all other water lanes with outlets on the Black Sea, and expressly the Danube River, penetrating the heart of Europe. But what concerns us here is the Russian right of free merchant navigation through the Straits. This right was progressively conferred upon the other European Powers,⁷ although it was the Ottoman practice to make express provision for the privilege in the case of each capitulatory state requesting it under most-favored-nation treatment. Indeed, the Ottoman Government in 1822 notified all Powers that "the passage of the Bosphorus is closed to the ships of nations to whom the Porte never accorded the right of entry to... [the Black] sea."⁸ By 1840-41 the right might have been claimed by all the capitulatory Powers. But not until the Treaty of Paris in 1856 was the principle of commercial freedom made universal. Article 11 declared that "The Black Sea...waters and its ports...[are] thrown open to the mercantile marine of every nation...." Article 12 went on to stipulate that⁹

Free from any impediment, the commerce in the ports and waters of the Black Sea shall be subject only to regulations of health, customs, and police, framed in a spirit favourable to the development of commercial transactions.

The question of commercial traffic through the Straits, it is clear, was resolved peacefully and in the best interests of all concerned.

There still remained, however, the problem of the transit of war vessels through the Straits. This problem, too, was resolved by ag-

⁷ Among those states acquiring the right before 1840 were: Austria in 1784, the United Kingdom in 1799, France in 1802, Prussia in 1806, Norway, Sweden, and Spain in 1827, the United States in 1830, Tuscany in 1833, and Belgium in 1838.

⁸ For English translation of text see Turkey No. 16 (1878), p. 11.

⁹ From English text in Hurewitz, *op. cit.*, p. 156; the abrogation in 1871 of Article 11, because of its further provision for the neutralization of the Black Sea, did not affect the principle of commercial freedom.

reement among the Big Powers of Europe and the Ottoman Empire. The convention signed in London on 13 July 1841 (Article 1) expressed the Sultan's firm resolve

to maintain for the future the principle invariably established as the ancient rule of his Empire, and in virtue of which it has at all times been prohibited to the Ships of War of Foreign Powers to enter the Straits of the Dardanelles and of the Bosphorus; and...so long as the Porte is at peace...[to] admit no foreign Ship of War into the said Straits.

In the same article the European powers pledged "to respect this determination of the Sultan, and to conform themselves to the principle above declared." The Sultan reserved (Article 2) "to himself...to deliver firmans of passage for light vessels under flag of war...employed...in the services of the Missions of foreign powers."¹⁰ Thus the Big Powers, acting in Concert, established an international regime - that survived, without major change, until World War I - for regulating the movement of armed vessels through the Straits: closure in time of peace, full Ottoman discretion in time of war. With this regime Russia was basically displeased, and the reasons for its displeasure lay in its failure to snatch the Straits from the Ottoman Empire in the period between 1798 and 1840.

As an expanding Great Power, already in possession of the largest single land mass in the world under one government, Russia was struggling at the close of the eighteenth, and in the opening decades of the nineteenth, century to break out of its almost landlocked bonds on the west to become a naval power as well. Frontage on the Black Sea did not satisfy such ambition for, without mastery over the Straits, this was a closed body of water. To fulfill its aspirations for projective naval power at the southwest corner of its still growing empire, Russia therefore struggled to establish itself on the Mediterranean. This dictated ownership of the Straits. Russian imperialism against the Ottoman Empire in these years, however, was of the creeping rather than galloping variety. The stages by which the Tatar khanates were shuffled into the Russian Empire well illustrated this. These Muslim principalities in and around the Crimea were not seized out-

¹⁰ From text, Hurewitz, *op. cit.*, p. 123.

right in 1774, after victory in battle; they were merely detached from all forms of dependence on the the Sublime Porte. Only nine years later were they unilaterally incorporated into the Tsarina Catherine's domain, but not until a triumphant second war in 1792 did she finally compel the Sultan to acknowledge Russian possession of the territory.

It was one thing to annex Tatar khanates that were semi-independent to begin with, for they had surrendered to the Osmanli crown only their external, but none of their internal, sovereignty. It was something else again to seize the Straits, which coursed through Ottoman territory and alongside Istanbul, the capital of the Padishah's dominions, and separated his European from his Asian districts. Seizure of the Straits could be accomplished only by making the Sultan a vassal or by destroying his empire altogether, since the Ottoman capital would first require subduing before the Bosphorus could be taken. Although Russia in the last third of the eighteenth century had twice defeated the Ottoman Empire, neither victory came easily. The Muslim state, despite its progressive decay, displayed unusual staying powers and seemed far from prepared either to commit suicide or even to surrender any of the Padishah's patrimony, least of all his capital. Moreover, the subordination or destruction of the Ottoman Empire, with its still sprawling provinces in southeastern Europe, was bound to alter the balance of power on the Continent and thus could hardly fail to excite the hostility of the other Big Powers. If Russia proved shy in its manner of assimilating the Tatar khanates, it was certain to be doubly so in its efforts to take over the Straits.

In the attempt to procure mastery over the Straits, then, Russia could seek to arrange with other interested Big Powers in Europe an agreed partition of the Ottoman Empire, with the Straits zone set aside for Russia. Or the Tsar could extract from the Sultan, as part payment for a reciprocal favor, the right to share with him control over the narrows, in the hope that, once installed as co-director, the self-styled autocrat might imperceptibly relieve the Padishah of his remaining managerial responsibilities and ultimately wrest title to the real estate through which the waterway cut, without stirring European antagonism. The choices were not mutually exclusive, and the Tsarist regime for over a century shifted back and forth between

the two and, since the policies proved ineffectual, became ambivalent. This ambivalence the Tsars bequeathed to the Commissars.

That Russia was far from confident in formulating its Straits policies or happy with the results, as it took in 1798-1806 its first tentative steps to procure mastery over the waterway and as it resumed the tactics in 1833-1840, could scarcely be gleaned from official Tsarist-and Soviet-Russian accounts of the developments in this period. The classical Tsarist Russian work on the subject was by Sergei Goriainov, at the time director of the imperial archives in St. Petersburg. *Bosfor i Dardanelly*, originally published in the Russian capital in 1907, appeared in French translation (*Le Bosphore et les Dardanelles*) three years later. The book was most unusual, for it was based almost wholly on records-largely unpublished-in the Foreign Ministry at St. Petersburg. The author referred nowhere to available published literature on the Straits question. The work was palpably intended as an official statement and was used as such. For lack of alternative sources of pertinent Russian documentation, it was also used by Western and Turkish as well as Russian scholars.

The Goriainov book, however, was nothing but a political tract disguised as scholarship. Goriainov's manipulation of the facts would normally have interested only the historians, had it not been for the fact that his thesis has continued, since World War II, to enjoy the blessings of the Soviet Government, as attested by the most comprehensive postwar Soviet study of the Turkish Straits problem. Entitled *Chernomorskiie prolivy: mezhdunarodno-pravovoi rezhim* (The Black Sea Straits: International Legal Regime), it was written by B. A. Dranov and published by the USSR Ministry of Justice in Moscow in 1948. A lecture on the Straits question by Professor K. V. Bazilevich, issued as a brochure in 1946, followed the Goriainov line even more slavishly than Dranov¹¹. In the 1950 edition of *Diplomatic Dictionary*, edited by Andrei J. Vyshinskii, there are two pertinent unsigned entries, one on the Straits and the other on Russo-Turkish treaties of alliance. Slanted and in part erroneous, the treatment was nevertheless more accurate-as far as it went-than that of the St.

¹¹ *O chernomorskikh proliavakh* [On the Black Sea Straits] (Moscow, 1946), pp. 13-15 and 28.

Petersburg archivist, although there was no allusion whatsoever to the latter's misrepresentation.¹²

Philip E. Mosely was the first Western scholar to discredit one of Goriainov's central arguments: that the separate and secret article of the Russo-Ottoman treaty of defensive alliance, concluded at Hünkâr İskelesi on 26 June/8 July 1833, provided for closing the Dardanelles to warships of third Powers and for opening the Bosphorus and the Dardanelles to those of Russia. Goriainov admitted that the wording of the treaty text was "defective" in this respect. But he based his claim on "the sense of the treaty as a whole," which by confirming the validity of earlier Russo-Ottoman treaties allegedly renewed also secret Article 7 of the the Russo-Ottoman alliance of 1805. It was this article, argued Goriainov, that "accorded to Russian ships of war the right to pass freely 'in every instance' through the Bosphorus, from the Black Sea into the Mediterranean."¹³ Mosely shows that such a blanket renewal of all prior Russo-Ottoman agreements,¹⁴

if interpreted literally, would mean that many contradictory clauses of earlier treaties were automatically continued in force. It is the clauses of the treaty [not the blanket renewal] ... which have force in international law. The 1805 treaty had been denounced in 1806 by Turkey, and clause VII of it had never since been appealed to in practice. Why was Goriainov so anxious to make valid this highly captious and, from a juridical point of view, artificial reasoning? It may be guessed that as a representative of pre-War [tsarist] Russian diplomacy, he desired to justify the historic urge to secure a "Russian" solution of the Straits problem.

¹² *Diplomaticheskii Slovar'*, vol. 2 (Moscow, 1950), pp. 463 and 546-47.

¹³ Serge Goriainov, *Le Bosphore et les Dardanelles* (Paris, 1910), pp. 43-44.

¹⁴ Philip E. Mosely, *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838 and 1839* (Cambridge, 1934), pp. 12-13. In the light of Molotov's claim to bases in the Straits area, it is worth noting that Mosely discovered in a footnote to an 1838 report by Count Nesselrode to Tsar Nicholas I an isolated reference to the fact that the Tsar "had planned the occupation of a fortified point on the Bosphorus during the events of 1833 in Turkey." As Mosely points out, "not all the Russian intentions in 1833 have been cleared up even now" (pp. 22-23). See also Harold Temperley, *England and the Near East: The Crimea* (London, 1936), pp. 412-14.

Carrying forward Mosely's study, which was limited to the 1830's, we may well question Goriainov's explanation of the nature and significance of the 1805 treaty and his supporting evidence.

Stripped to essentials, the Goriainov thesis held that, in secret clauses of bilateral treaties of defensive alliance of 23 December 1798 [3 January 1799] and 11/23 September 1805, both concluded on Ottoman initiative, the Sublime Porte voluntarily consented to the principle of shutting the Black Sea unconditionally to the warships of third Powers, as a means of promoting the "mutual tranquility" of the signatories. Any attempted infringement of that principle the two allies would view as a hostile act. The Sublime Porte thus recognized, Goriainov contended, that Russia enjoyed "the right to defend its [Black Sea] coastal possessions on the same footing as the Sultan...who, by force of circumstances, could no longer consider himself the sole master of the entire Black Sea." Article 7 of the 1805 treaty, continued Goriainov, established the further principle that the Sultan, who remained in possession of the Straits, nevertheless shared its defense with Russia, and to this end the Sublime Porte pledged "to furnish every assistance to the passage of Russian war vessels through the Bosphorus and the Dardanelles." This freedom of naval passage was to be accorded "in every instance" under Article 7 of the 1805 treaty but particularly, under Article 4, to Russian war vessels bearing reinforcements and supplies to Russian garrisons on the Ionian Islands, which in 1799 had been captured by Russian and Ottoman naval forces and transformed into an independent republic under nominal Ottoman suzerainty and Russian military guarantee. The Sublime Porte, succumbing to French machinations, denounced the 1805 treaty before the end of 1806, argued Goriainov, but the precedents were nevertheless reaffirmed by the treaty of Hünkâr İskelesi in 1833.¹⁵

But it was precisely Article 7 of the 1805 treaty, so central to the Goriainov thesis, that was controversial. According to Goriainov, this article read as follows:¹⁶

The two High Contracting Parties agree to consider the Black Sea as closed and not to permit the appea-

¹⁵ Goriainov, *op. cit.*, pp. 4-10, 43-44, 87.

¹⁶ *Ibid.*, p. 6; see appendix for original French text.

rance therein of any flag of war or armed vessel of any power whatsoever, and if [any] should attempt to appear there in arms, the two High Contracting Parties undertake to regard such an attempt as a *casus foederis* and to oppose it with all their naval forces, as being the only means of assuring their mutual tranquility; it is understood that the free passage through the Canal of Constantinople will continue in effect for the vessels of war and military transports of His Imperial Majesty of All the Russias, to which in every instance the Sublime Porte will furnish every assistance and grant every facility that may be required.

In 1915 two Russian scholars, Baron B. E. Nol'de and Count Sergei Gagarin, separately and for different reasons criticized the Goriainov work. An international lawyer of high repute, Nol'de developed a position on the strategic waterway that must have been most unpopular at a time when his government was persuading its wartime allies to accept a Russian solution of the Straits question. Probably unaware of the archivist's falsification of the evidence, Nol'de simply dismissed the 1805 treaty as "stillborn...the result of a casual combination of the period of coalitions against the great Napoleon, entered into, to top it all, for only nine years." As Mosely was to do later, Nol'de primarily flailed at Goriainov's freewheeling interpretation of the 1833 treaty which, the Baron charged, attempted "in an ex-post-facto manner" to prove that it "opened the Straits for Russia." This contention, argued Nol'de,¹⁷

is scarcely convincing, if the [1833] agreement stipulated explicitly that all of Turkey's responsibilities under the terms of the treaty were limited to the above-mentioned [secret] provision on closing the Straits to the West. To imagine that in Hünkâr İskelesi Russia's right to pass through the Straits was legalized means to violate the texts and burden the past with something about which the participants of the 1833 correspondence and negotiations and their immediate

¹⁷ B. E. Nol'de, *Vneshniaia Politika* [Foreign Policy] (St. Petersburg, 1915), p. 78; this analysis appears in Chapter 2, entitled "*Bosfor i Dardanelly*."

successors did not even think. Not in one of the documents of the time cited by Goriainov is there a hint of this belated interpretation.

Of a quite different nature was Count Gagarin's analysis, which catered to the prevailing attitude in Russia on the Straits question. Still he called attention to the difference between Goriainov's Article 7 and the French translation of the Turkish text appearing in Noradounghian:¹⁸

The two contracting parties, having agreed on the closure of the Black Sea, declare that any attempt by any power whatsoever to violate it shall be considered a hostile act against them. Consequently, they pledge to oppose with all their naval forces the entrance into that sea of every vessel of war and every ship carrying military stores.

The fact that the clause on free transit for Russian naval vessels - so indispensable to the Goriainov thesis - was missing from the Noradounghian version did not excite Gagarin's curiosity, because for him as for Goriainov, "The Straits were not only opened to Russian naval vessels but Turkey's obligation to assist [these vessels] by every means was assured."¹⁹ Gagarin also noted an oversight by Goriainov: the Straits provision in secret Article 1 (as rendered by Noradounghian) which stipulated that "At the very least, the Ottoman Government...will make possible, for the duration of the war, passage through the Straits of Constantinople of vessels of war and transports that Russia may be obliged to send into inland waters."²⁰ This omission by Goriainov, as we shall see, was deliberate.

¹⁸ Sergei Gagarin, "Konstantinopol'skiie prolivy," *Ruskaia mysl'*, April 1915, pp. 105-06; English translation from Hurewitz, *op. cit.*, p. 76; French text in Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman*, vol. 2 (Paris, 1900), p. 76.

¹⁹ Gagarin, *op. cit.*, p. 106. "Russia will never reconcile itself," observed Gagarin in the conclusion of his two-part article (*ibid.*, May 1915, p. 66), "to any solution of the Eastern question which would not offer it full and unlimited control over Constantinople and the Straits. Sooner or later it will be so. Any other solution will be but a half-measure and will not give Europe a durable peace."

²⁰ *Ibid.*, April 1915, p. 106; Noradounghian, *op. cit.*, p. 75; and Hurewitz, *op. cit.*, p. 75.

No Western scholar, it seems, has sought to explain the divergence between the Goriainov and Noradounghian texts. In an international legal analysis of 1917, Coleman Phillipson and Noel Buxton showed no awareness of the disparity and accepted Goriainov's claims without challenge, citing in full his version of Article 7.²¹ Sir James Headlam-Morley, in a posthumous report on the Straits originally prepared in 1922 for the Foreign Office when he was serving as historical advisor, leaned heavily on the Russian archivist's interpretation and, indeed, reproduced his version of Article 7 with no mention of alternative texts, about which he may not have known.²² While more concerned with the treaty of Hünkâr İskelesi and its consequences, Harold Temperley nevertheless stated in 1936 that Article 7 "unquestionably does give Russian warships access to the Mediterranean."²³ Vernon J. Puryear in 1951 endorsed without qualification Goriainov's account of the negotiations and significance of the 1805 alliance.²⁴ Boris Muravieff's approval of the Goriainov line led him in 1954 to reproduce the Goriainov version of Article 7 in French in the narrative and in "the Russian original" in an appendix, because of "the extreme importance of...[its] stipulations."²⁵ In a work published by the Department of State at the time of the 1945-47 Soviet-West dispute over the Turkish Straits, Harry N. Howard merely offered without comment the Goriainov and Noradounghian versions of the controversial Article 7; he did not include any of the

²¹ *The Question of the Bosphorus and the Dardanelles* (London, 1917), pp. 32-37.

²² *Studies in Diplomatic History* (London, 1930), Chapter 8 (pp. 212-53), especially pp. 220-24.

²³ Temperley, *op. cit.*, p. 413, note 107 and p. 410, note 78; also Sir Charles Webster, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841* (London, 1951), vol. 1, pp. 305-06.

²⁴ *Napoleon and the Dardanelles* (Berkeley and Los Angeles, 1951) pp. 64-65 and 100; also Piers MacKesy, *The War in the Mediterranean, 1803-1810*, (London, 1959), pp. 154-55.

²⁵ *L'Alliance russo-turque au milieu des guerres napoléoniennes* (Neuchâtel, 1954), pp. 197-202 and annex XVII, p. 405. Contrast with André N. Mandelstam, "La Politique russe d'accès à la Méditerranée au XXe siècle," in *Académie de Droit International, Recueil des Cours*, vol. 47 (1934) pp. 599-800. A former dragoman at the Russian Embassy in Istanbul (1899 to 1914), Mandelstam devoted only a few lines (pp. 604-05 and 607-09) to the 1798/1799 and 1805 treaties. He cited Noradounghian's Article 7, significantly without mentioning the Goriainov variant, of which Mandelstam must certainly have known.

secret clauses on the Straits in the 1798/1799 treaty.²⁶ In my *Diplomacy in the Near and Middle East* I too furnished both texts of Article 7 and in my prefatory comments followed the explanations by Headlam-Morley, Puryear and Temperley. Moreover, since I could not at the time locate a copy of the 1798/1799 secret clauses, I omitted the public treaty as well and published only the United Kingdom's act of adherence to the Russo-Ottoman alliance.²⁷

Cemal Tukin, who has written the most comprehensive work in Turkish on the Straits question on the basis of Ottoman archival materials as well as European literature, examined in full the texts of the secret treaties of 1798/1799 and 1805. He called attention to the fact that Article 7 of the later instrument was identical with Article 4 of the earlier one. But even Tukin ignored Goriainov's extravagant claims resting on the latter's variant text of Article 7. More sensitive to Goriainov's assertion that the Ottoman Empire's two alliances with Russia in the Napoleonic period were erected on Ottoman initiative, Tukin cites Turkish sources to argue that in both instances the Tsar was the pursuer, and the Sultan, the pursued.²⁸

If Western and Turkish scholars had not grasped the Russian game, why should the Soviet Government give it away, more particularly since the USSR by its own admission in invoking the "precedents" of 1805 and 1833 harbored aspirations at the Straits no different from those of Tsarist Russia? Little wonder that Dranov, writing under the imprint of the Soviet Ministry of Justice in 1948, endorsed and indeed surpassed the extravagance of the Goriainov explication. Dranov alleged that the 1798 /1799 alliance changed the Straits regime in Russia's favor, because the secret treaty "distinguished sharply between Black Sea and non-Black Sea Powers" and stressed the "special role of Russia-the greatest Black Sea Power-in the regime," by recognizing "that the forces of the owner of the Straits did not suffice to defend the safety of the entrance into the

²⁶ *The Problem of the Turkish Straits* (Department of State Publication No. 2572, Washington, 1947), pp. 14-15; see also *Potsdam Conference Papers, op. cit.*, vol. 1, p. 258, note 3.

²⁷ Hurewitz, *op. cit.*, pp. 65-67 and 72-77.

²⁸ Cemal Tukin, *Boğazlar Meselesi* (Istanbul, 1947), pp. 65-107; the Turkish text of Article 7 (1805) is reproduced on p. 106, note 4.

Black Sea and [thus] the combined efforts of both Black Sea Powers were required."

In turning to the 1805 treaty, Dranov handled the Gagarin-Goriainov differences cleverly by citing the two versions but immediately dismissing the need to resolve the question of textual authenticity, since "upon careful analysis the discrepancy between the two... proves not to be great and serious." Both texts, he argued, made Russia and the Ottoman Empire jointly responsible for the defense of the Straits; and Goriainov's additional clause on free transit of Russian warships²⁹

in essence...does not change anything because the provisions concerning free passage...and the cooperation of the Turkish Government are contained in Articles 1 and 4. We do not even mention that "counteraction against the passage" of foreign vessels through the Straits implies the right of passage...for the vessels of the Power obliged to enforce this "counteraction."

Dranov also ridiculed Nol'de's views on Hünkâr İskelesi as contrary to reason. How could Russia render its proffered aid to Turkey under the 1833 agreement, inquired Dranov,³⁰

if it is assumed that closing the Dardanelles, qualified in the agreement's secret article as an action "in favor of the Russian Court," is also extended to Russia, if Russian warships, defending the safety of the Straits, might not pass through the Straits in both directions? Is it not obvious that in this case the agreement becomes an empty shell, absurdity, nonsense?

The Soviet Government manifestly was banking on the fact that the masterpiece by Geriainov, having been accepted for so many years by so many non-Russian experts, was not going to be exposed as the fraud that it was.

The odds favored the Russians. The patent treaty of 1798/1799 was published soon after it entered into effect; so, too, was the treaty

²⁹ Dranov, *op. cit.*, pp. 63-67.

³⁰ *Ibid.*, p. 93.

of Hünkâr İskelesi, including the secret article.³¹ In 1912 Goriainov himself published in the Tsarist Foreign Ministry's almost forgotten journal, which was launched earlier in the same year, the authentic French text of the 1805 public and secret treaties together with a copy of the instructions to the Russian Minister at Istanbul. In 1961 the Soviet Ministry of Foreign Affairs, in the second volume of a new series of Tsarist documents, reproduced the treaty texts together with a photograph of the Turkish version and a Russian translation of the French original.³² But neither the Tsarist nor the Soviet regime ever released the text of the earlier secret treaty. Nor did Goriainov or Dranov.³³

The very failure of the Tsarist regime to disclose in full the 1798/1799 instrument and its tardy publication of the 1805 treaty eloquently testified that the secret Straits clauses of both had led to a dead end. Had these stipulations developed - as Goriainov, Dranov and Molotov maintained - into durable privileges for the Russians and durable commitments for the Ottomans, their prompt publication would have been dictated for precedential reasons, if for no others. The closest that the Tsarist government came to issuing the first secret treaty was a paraphrased summary in an officially sponsored history of the Russo-French war of 1799.³⁴ This Dranov cited as his source

³¹ G. F. de Martens, *Recueil général de traités*, 1st ed., Göttingen, 1801, VII, pp. 214-18 [1798/1799]; and Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1836, vol. 50, No. 85 [Hünkâr İskelesi].

³² Russia, Ministerstvo inostrannykh del, *Izvestiia*, I, Bk. 5 (St. Petersburg, 1912), pp. 244-49; the instructions to Italinskii (pp. 235-37) do not furnish any fresh evidence on the Straits question. Ministerstvo inostrannykh del SSSR, *Vneshniaia politika Rossii XIX i nachala XX veka. Dokumenty Rossiiskogo ministerstva inostrannykh del*, 1st. ser., II [April 1804 to Dec. 1805], ed. by A. L. Narochinskii (Moscow, 1961), No. 184, pp. 582-94.

³³ Of the seven pertinent articles in the two secret treaties (1-4 [1798/1799] and 1, 4, and 7 [1805]) Goriainov furnished the purported texts of only the last two; Dranov, only the 1805 trio in Russian translation of the Noradounghian French translation from the Turkish, which was itself a translation from the original French, plus the divergent Goriainov Art. 7.

³⁴ D. M. Miliutin, *Istoriia voiny Rossii s Frantsiei v tsarstvovanie Pavla I v 1799 godu* [History of the Russo-French War of 1799 in the Reign of Paul I] (1st ed., St. Petersburg, 1852) 3 vols., a work started by Lt. - Gen. Aleksandr I. Mikhailovskii-Danilevskii, who completed before his death in October 1848 only Part 1, comprising the first 13 chapters of vol. 1. Part 1, chap. 10, mentions both the public and

of the 1798/1799 arrangement.³⁵ As for the 1805 secret treaty, no Western scholars appear to have been aware of the 1912 publication; and until 1961 no Russian scholars, if cognizant of the published text, seem to have referred to it.

This accounted in part for the total silence on both "ancient treaties" in official British documentary collections: one comprising Russo-Ottoman agreements from 1774 to 1849 and issued during the Crimean War; and the other, of instruments on the Black Sea and the Straits from 1535 to 1877 and put out on the eve of the Congress of Berlin.³⁶ Even the noted British international lawyer T. E. Holland said nothing about the secret clauses in a special study of the treaty relations between the two Black Sea Powers in the eight decades following Küçük Kaynarca.³⁷

Ahmed Âsım, the principal contemporary Turkish chronicler of Selim III's reign, summarized in detail both instruments of 1798/1799 but mentioned neither one of 1805.³⁸ Not until 1871-1872 did the text of the 1798/1799 secret treaty finally appear in Osmanlı Turkish, as an appendix in *Tarih-i Cevdet*; this was reproduced in 1882-1883 together with the Osmanlı text of the 1805 secret treaty in the Sublime Porte's official treaty series, published by the Ministry of War.³⁹ But only Turkish scholars seem to have used these texts. The later secret treaty, but not the earlier, also came out in French translation

the secret treaties of 1798/1799 (Russ. ed., 1, pp. 112-12; Ger. ed. [München, 1856] 1, pp. 92-93); a more detailed summary of the two may be found in footnote 169 of both editions, where the author disclosed that he had consulted the original texts at the Foreign Ministry archives in St. Petersburg.

³⁵ Dranov, *op. cit.*, p. 63; also Sergei Zhigarev, *Russkaia politika v vostochnom voprose* [Russian Policy in the Eastern Question] (Moscow, 1896), p. 246; and P. H. Mischef, *La Mer noire et les détroits de Constantinople* (Paris, 1899), pp. 200-4.

³⁶ Great Britain, *Parliamentary Papers, 1854*, vol. 72, No. 88, "Treaties (Political and Territorial) between Russia and Turkey, 1774-1849"; and *Parliamentary Papers, 1878*, C. 1953, Turkey No. 16 (1878), "Treaties and other Documents relating to the Black Sea, the Dardanelles, and the Bosphorus: 1535-1877."

³⁷ *The Treaty Relations of Russia and Turkey from 1774 to 1853* (London, 1877).

³⁸ Ahmed Âsım Ayntâbi, *Âsım Tarihi* (Istanbul, n. d.), vol. 1, pp. 65-68.

³⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, vol. 8 (Istanbul, 1288 A. H. [1871-72]), pp. 343-47; and *Muahadat Mecmuası*, vol. 4 (Istanbul, 1298 A. H. [1882-83]), pp. 19-27 (1798/1799) and pp. 41-48 (1805).

from the Turkish⁴⁰ and in modern Turkish.⁴¹ Since only one signatory released the earlier secret instrument in its own language, and since neither party indicated the original language of negotiation or valid text of either treaty, there appeared no certain way of establishing authenticity by the published record.

Textual analysis apart, there remained many questions to answer. Why did the Russian Government withhold the 1805 secret treaty for so long and fail to publish the earlier one altogether, if the precedents were so vital to the Russian claims? Why did Goriainov in his book offer "textual" evidence from the 1805 but not from the 1798-1799 treaty, if the earlier instrument first enunciated the principle of Black Sea closure to foreign warships and if the second alliance grew out of the first? Would the answers to these questions explain why the Soviet Government in 1945 said nothing about the 1798/1799 treaty? Did the Sublime Porte in fact consent to share the Straits' defense with its northern neighbor in the Napoleonic period?

Answers to these bedeviling questions were found in 1958-1959 in widely separated places. The problem of textual authenticity was the first to be resolved. At Istanbul, in the Prime Ministry archives, where are housed the vast bulk of the massive and as yet largely unworked imperial Ottoman records, I located the original instruments of the 1798/1799 alliance; and in the (Ottoman) Foreign Ministry archives, where are stored many of the nineteenth-century files on the Sublime Porte's external relations, I discovered the Russian ratified text of the 1805 secret treaty. However, such is the state of Ottoman archival collections of this period that the stages of negotiation of the two treaties and the manner of their execution cannot be reconstructed accurately.

Fortunately, the United Kingdom mediated the negotiation of the two Russo-Ottoman alliances and the recurrent disputes to which their execution gave rise. While copies of the 1798/1799 and 1805 Russian draft proposals for the secret treaties were found in the Public Record Office at London, the instruments as finally signed and ratified by Russia and the Sublime Porte could not be tracked

⁴⁰ Noradounghian, *op. cit.*, vol. 2, pp. 74-77.

⁴¹ Nihat Erim, comp., *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, (Ankara, 1953), pp. 227-32.

down, despite Britain's adherence to the first alliance and its indispensable help in bringing the second into being. With this exception, which proved unimportant in view of the materials uncovered in Istanbul, it was possible in London to assemble testimony that furnished an almost blow-by-blow account both of the framing of the alliances and their implementation. More than that, contemporary British evidence on the unfolding of Russia's Straits policies in this period came from a source consistently friendly to Russia. Here then was a puzzle that could not be put together until the major pieces had been gathered in widely separated places.

The Russian and French originals of the 1798/1799 alliance were signed by General Vasilii Tomara, the Russian Minister at the Sublime Porte and the Tsarist plenipotentiary in the negotiations.⁴² The Turkish originals, signed by Seyyid Ibrahim Ismet Bey and Ahmed Âtif, the Reisülküttap, were missing, for they obviously had been exchanged for the instruments bearing the Russian seals and signatures, in accordance with Ottoman diplomatic practice of the day.⁴³ This would suggest that the Russian and Turkish texts were viewed as valid, and that the French one was agreed.⁴⁴ The act of ratification of the 1805 secret treaty, with Tsar Alexander I's seal and signature, appears in Russian, signed at Breslau on 3 [15] November 1805, and the treaty text in French, establishing beyond contention that the French text was the valid one.⁴⁵

⁴² Republic of Turkey, Başbakanlık Arşivi, Muahedeler Tasnifi, No. 418/1-3; see appendix for the French text of Articles 1-4. This series, which comprises the original instruments signed by the negotiators and/or ratified instruments deposited at the Babiali (Sublime Porte), seems to have been organized in its present form as recently as World War II. It appeared complete for the period after the creation of the Ottoman Foreign Ministry in 1835, but contained only a scattering of earlier instruments.

⁴³ The Turkish texts, probably copies of the originals sent to St. Petersburg, may be found in the Başbakanlık Arşivi, Hatt-i Hümâyûnlar Nos. 52808 (public treaty) and 52804 (secret treaty and special act).

⁴⁴ Actually, from the evidence at hand, it seems clear enough that the instruments were first drafted in the French language and then translated into Russian and Turkish.

⁴⁵ Republic of Turkey, Dış İşleri Bakanlığı Arşivi (Istanbul), Dosya 886; see Appendix for French text of Articles 1, 4, and 7.

The Goriainov book, it will be recalled, cited the 1805 alliance only. Its version of Article 4 is virtually identical in language and punctuation with the original.⁴⁶ So, too, is its text of Article 7 up to the point ending with the phrase "assuring their mutual tranquillity." The source of Goriainov's inserted clause on unlimited transit through the Straits for Russian warships, in the absence of firm testimony, can only be conjectured. It seems logical to assume that it may have appeared originally as a suggestion from Andrei Italinskii, the Russian Minister at Istanbul.⁴⁷ If so, this could not be corroborated at either Istanbul or London. However that may be, the fact remains that Goriainov tampered with the text, adapting it to suit his own ends. Before an explanation of his behavior is attempted, we might well take a close look at the Russo-Ottoman alliances.

The Russian contention that Napoleon's occupation of Ottoman Egypt in mid-1798 induced the Sublime Porte to implore Tsarist help and that the performance was repeated in 1804-05 under renewed circumstances of French expansion sounds persuasive but has only one flaw. It simply is not true. Admittedly, the Ottoman Government found in the seizure of its territory by the French a basis for common action with Russia. Yet it is a matter of record that the Sublime Porte did not immediately throw itself into the Russian embrace. The memories of recent Russian aggrandizement in the Crimea at Ottoman expense were still too fresh. Indeed, the shoe was on the other foot. Ever since the French defeat of Austria in the fall of 1797, Russia had been pressing the Ottoman Government to join forces against an expansionist France. The resolve of the Sublime Porte against any form of cooperation with its northern neighbor was finally weakened by news of Napoleon's appearance in the eastern Mediterranean.⁴⁸ But even then the Sultan and his vezirs dragged

⁴⁶ The inconsequential variations are merely grammatical, not substantive.

⁴⁷ In a despatch dated 23 January/4 February 1805, No. 94, to the Ministry of Foreign Affairs at St. Petersburg; alleged citation by Goriainov, *op. cit.*, p. 6, note 1.

⁴⁸ This topic is thoroughly explored by Thomas Naff in *Ottoman Diplomacy and the Great European Powers, 1797-1802* (an unpublished doctoral dissertation at the School of Oriental and African Studies, University of London, 1960), pp. 130-6, 238-48, and 268-74.

their feet, refusing to formalize any defensive arrangement with Russia without the simultaneous participation of the United Kingdom.

Unlike Russia, the United Kingdom at that time had no clearly defined strategic interests in the eastern Mediterranean. The significance for Britain's position in India of the continued survival of the Ottoman Empire was articulated only intermittently. Whitehall's Mediterranean policy in the early years of the Napoleonic wars aimed, above all, to drive the French out of Egypt and Malta. The United Kingdom accordingly harbored no designs on Ottoman territory. The Sublime Porte thus suspected Britain less than it did Russia, and without Britain's decision to adhere to the Russo-Ottoman alliance of 1798/1799, there would probably have been no alliance at all. What is more, the British Government at this time saw no danger to its imperial position in the transit of Russian war vessels through the Straits. On the contrary, any allied addition to British naval power in the Mediterranean was to be welcomed.⁴⁹ Britain served as an ideal mediator, assisting Russia to get its warships through the Straits and giving the Sublime Porte a sense of added security.

In the end the Sublime Porte helped forge with Russia an alliance to which Britain adhered on terms of full equality for all signatories, and the Ottoman Government comported itself accordingly. It accepted Russian naval cooperation against France in the Adriatic but instructively did not invite the assistance of Russian land forces to which it was entitled under secret Article 6.⁵⁰ From Britain the Ottoman Government procured military and naval cooperation in

⁴⁹ Cf., for example, F. O. 65/40, Sir Charles Whitworth to Lord Grenville, 3 August 1798, No. 33 and 6 August 1798, No. 34; 78/20, Grenville to Spencer Smith, 14 September 1798, No. 4; 78/24 Grenville to Lord Elgin, 2 December 1799, No. 5; 65/54 Warren to Hawkesbury, 13, 20, and 27 April 1804, Nos. 23-25, and 29; and 78/42, Straton to Hawkesbury, 28 May 1804, No. 33.

⁵⁰ In the negotiation of this article, the Kaymakam Pasha conveyed to Sultan Selim III a sense of anxiety over Russian insistence that the Sublime Porte assume financial responsibility for provisioning the forces; the Ottoman negotiator feared that, if such payments could not be made, Russia might demand territory in compensation. The Sultan instructed the Kaymakam Pasha that, "If I could be certain that they [the Russians] will bring and take their soldiers according to our will, I should not dwell on the matter of the supply fund." Başbakanlık Arşivi, Hatt-i Hümayûnlar No. 15008, Kaymakam Pasha to Padishah, 9 Cemazievvel 1213 [20 November 1798].

expelling French forces from Egypt and unlimited territorial guarantees, which though clearly framed against France, might also be invoked against Russia, whose thinly disguised imperial policies, even under alliance, gave the Sultan's vezirs pause. Russia, in fact, viewing the alliance as unequal, patronized and bullied the Sublime Porte. The Russian interest in the alliance, after all, transcended the Ottoman since, quite apart from the common allied goal of containing France, the Russians still privately cherished Ottoman territory, particularly the Straits, and tried to make the alliance serve both ends at once.

The Russian attitude sharpened Ottoman suspicions and rendered an unsteady partnership unsteadier. The alliance nearly fell apart in 1800-01 when Tsar Paul I broke away from the coalition to join France in a variety of schemes against Russia's erstwhile allies, including one for the destruction of the Ottoman Empire. Tsar Alexander I, on his ascent to the throne in March 1801, returned to the fold. But the alliance for all practical purposes fizzled out in the Franco-Ottoman peace at Amiens (1802). For more than two years thereafter Russia, Britain and the Ottoman Empire, each in rotation as the changing situation seemed to demand, raised the question of revitalizing the alliance system. That the Sublime Porte late in 1804, as Goriainov suggested, put forward the proposal that actually led to the opening of the negotiations for alliance renewal is definitely not borne out by the record.

In fact, the contrary seems true. As early as April 1804 the Russian Foreign Minister, Prince Adam Chartoryskii, informed his ambassador at Istanbul, Adrei Italinskii, of impending plans to reinforce Russian garrisons on Corfu for defense against France. Chartoryskii accordingly instructed Italinskii to procure assurances for the free movement of Russian naval vessels through the Straits in both directions by impressing upon the Ottoman Government "not only not to alter the existing system in any way but...to maintain and even to renew its alliance with his [Russian] Imperial Majesty and, without obligation to declare war upon France, to continue to maintain in a state of defense preparedness those [Ottoman] provinces exposed to invasion by the French."⁵¹ Russian pressure for resurrecting the

⁵¹ Ministerstvo inostrannykh del SSSR, *Vneshniaia politika Rossii XIX i nachala*

alliance was stepped up in August, when Chartoryskii cautioned Italinskii to avoid any action that might irritate the Ottoman Government.⁵² By this time the Tsarist Foreign Minister was bewailing the fact that the 1798/1799 alliance, "while assuring the [Sublime] Porte everything, gave us no positive advantage; we could hardly procure from this government the execution of those stipulations that it had conceded to preserve the appearance of reciprocity."⁵³

Once the talks were formally launched in February 1805, the Ottoman Government continued far less enthusiastic than Russia about resuscitating the old alliance or structuring a new one. At the outset Selim III adamantly refused to negotiate any secret terms, on the ground that his country was at peace with France. He instructed the Reis Efendi, however, to inform the Russian Minister that such a secret alliance might be concluded in the event of a French declaration of war on the Sublime Porte or on Russia.⁵⁴ But even in the negotiation of the public treaty, the Sublime Porte remained most suspicious of any clauses for inviting Russian troops to Ottoman soil, and over Italinskii's objections there was inserted in Article 4 the following phrase: "the routes to be followed by these troops will be indicated in advance by the state requiring assistance." Such a clause, the Reis Efendi argued, would enable the Sublime Porte to prevent "the passage of Russian troops through Wallachia and Sofia."

The Russo-Ottoman negotiations proved inconclusive until late⁵⁵ in July and then were consummated only because of the energetic mediation of the newly arrived British Ambassador. Indeed, as late as 3 September 1805, less than three weeks before the signature of the renewed Russo-Ottoman alliance, the British Ambassador at St. Petersburg, Lord Granville Leveson-Gower, reported on the authority of the Russian Foreign Minister the Tsar's willingness to accede

XX veka. Dokumenty Rossiiskogo ministerstva inostrannykh del, 1st ser., vol. 2, Chartoryskii to Italinskii, 16/28 April 1804, Doc. 11, pp. 23-25.

⁵² *Ibid.*, Chartoryskii to Italinskii, 13/25 August 1804, Doc. 43, pp. 115-16.

⁵³ *Ibid.* Chartoryskii to S. R. Vorontsov (London), 18/20 August 1804, Doc. 45, pp. 119-23.

⁵⁴ Başbakanlık Arşivi, Hatt-i Hümayûnlar No. 146H, Padişah to Sadrazam, 1219 [1804-05]; rough date supplied by cataloguer, precise date by context.

⁵⁵ *Ibid.*, No. 7104B, summary proceedings of Russo-Ottoman treaty negotiations, Reis Efendi to Padişah, 17 Zilhicce 1219 [20 March 1805].

to Ottoman conditions for treaty revision, provided there were no further delays. Otherwise⁵⁶

the Court of Petersburg would for its own Security feel it necessary to order the march of a Russian Army into [Ottoman] Moldavia and Wallachia and the Russian Fleet in the Black Sea to sail for the Straights [sic] of Constantinople. Prince Czartoryski intends to remit a considerable Sum of Money to [the Russian Minister at Istanbul]...in the Hope that the Distribution of it, may induce those who possess the confidence of the Sultan to counsel a compliance with the Proposition of the Russian Government.

These instructions actually arrived after the treaty was signed, with all clauses objectionable to the Sublime Porte deleted. However, the wrath of the Russian Court so late in the negotiations and its willingness to resort to bribery and force hardly suggested Ottoman fervor for the alliance.

The Sublime Porte's confident belief in a renewal of Britain's earlier guarantees doubtless eased the British mediatory role; and Britain's failure to adhere to the 1805 alliance, for reasons wholly accidental, contributed in no small measure to the Sublime Porte's early denunciation of the latest Russo-Ottoman treaty. The general character of the negotiations or of alliance systems, however, are not matters for exploration here.⁵⁷ All we need consider are the provisions on the use of the Straits by Russia under the two alliances.

Actually substantial units of the Russian Black Sea navy were for the first time permitted transit through the Bosphorus early in September 1798, nearly four months before the formal conclusion of the initial Russo-Ottoman alliance. This permission was granted, not for the defense of the Straits, but expressly for mounting a combined Russo-Ottoman naval offensive against the French in the

⁵⁶ F. O. 65/58, Grenville to Mulgrave, 3 September 1805, No. 39.

⁵⁷ Cf., for example, F. O. 78/45, Arbuthnot to Mulgrave, 18 July 1805, Nos. 2, 3, and 8; 4 August 1805, No. 9; 10 August 1805, No. 10; F. O. 78/46, Arbuthnot to Mulgrave, 24 September 1805, No. 19; also F. O. 65/58, Granville to Mulgrave, 3 September 1805, No. 39; 65/59, Granville to Mulgrave, 14 September 1805, No. 40.

Ionian Islands and the adjacent mainland.⁵⁸ Little wonder that the Kaymakam Pasha advised the Padishah that "it is not proper to allow the Russian fleet to cruise independently. It must be mingled with the Ottoman fleet in these parts [Morea, Albania and the Venetian Bay]." ⁵⁹ In taking note that Russian naval forces had already gone through the Straits, secret Article 1 left no doubt that this happened after agreement between the parties on joint action against the common enemy in the Mediterranean. For this same wartime objective the Sublime Porte pledged to continue allowing Russian warships "to navigate the Canal of Constantinople." Article 2 stated that the Russian fleet would be made available for the war's duration for use against the common enemy. The Sublime Porte for its part promised to permit these ships to return to the Black Sea at the close of hostilities and

so long as the war may last and the Russian Black Sea fleet may be stationed in the Mediterranean, the warships and other armed Russian vessels, in view of the need for procuring munitions or reinforcements, shall have free entry and exit through the Canal of Constantinople....The [Russian] warships and other vessels shall be subjected only to the single formality, at the entrance of the Canal either on the Mediterranean side or that of the Black Sea, of identifying themselves as Russian, following the particular procedure that shall be agreed upon with the Russian Minister at the Ottoman Porte.

The article manifestly sought to minimize the formalities required for the movement of Russian warships through the Straits. But this was not unconditional "free passage" in the sense that Goriainov and Dranov sought to convey. It was passage limited to the immediate emergency and conditioned by the needs of war, by the presence of the Russian Black Sea fleet in the Mediterranean on allied duty, by

⁵⁸ F. O. 78/20, Spencer Smith to Grenville, 30 December 1798, No. 45, enclosed minutes of negotiations by Ottomans on 10 September 1798 with Russians and British for naval action in the Mediterranean. See also M. P. Pisani, "L'Expédition russo-turque aux îles Ioniennes," *Revue d'histoire diplomatique*, vol. 2 (1888), pp 190-222

⁵⁹ Başbakanlık Arşivi, Hatt-i Hümayûnlar No. 15426, Kaymakam Paşa to Selim III, 28 Rebiülevvel 1213 [9 September 1798].

the demands for replenishing its supplies and ranks, and above all by the voluntary cooperation of the Sublime Porte which neither surrendered any sovereignty over the Straits nor shared with others its defense. Russia was, in brief, to enjoy naval transit not as of right but only on Ottoman sufferance. That this was so is underlined by Article 3, which laid down that the passage of the Russian fleet and its free communication between the Black and Mediterranean seas

may not establish the right or serve as a pretext for claiming future free passage of war vessels through the Canal; this passage is solely reserved for the situation of a common war or the despatch of such aid as the Ottoman Porte might demand in virtue of the Treaty of Alliance and subject to prior agreement.

Gorainov may hardly be blamed for not wishing to disclose the Straits terms of the 1798/1799 alliance. Dranov, too, conveniently overlooked these limiting conditions, while Molotov simply did not mention the instrument.

This still leaves for accounting Article 4, which stipulated the closure of the Black Sea to all warships and armed vessels "of any Power whatsoever," making it the responsibility of Russia and the Ottoman Empire jointly to resist with all their naval might any attempted forced entry by such vessels. Did not the inner "logic" of such proposed "counteraction" imply not only sharing in the defense of the Straits but, as Dranov argued, "the rights of passage through the Straits for the vessels of the Power obliged to enforce this 'counteraction' "? A superficial reading of the article, out of context of the treaty and the times, might support Dranov's inner logic. But for reasons of claiming a precedent, as Gorainov and Dranov were doing, such a reading is inadmissible. To the Ottomans, Article 4 merely reaffirmed the existing situation, for no Power, not even Russia, was challenging the Sublime Porte's right of absolute discretion in opening or closing the Straits. The Ottoman Government was giving nothing up. It was agreeing simply - for the duration of the war and, at the most, of the alliance - to shut the Bosphorus to foreign warships, including incidentally those of Russia, if the Sublime Porte so desired. Should hostile warships nevertheless manage to penetrate the Dardanelles and reach Istanbul and then seek to shoot their way into

the Black Sea, the Sublime Porte would really be in serious straits. In such an extremity it would be useful to be able to invoke a treaty obligation - even one of Russia. But that prospect was so remote as to cause the Sublime Porte no uneasiness, and if the clause gave the Russians any satisfaction, the Sultan and his vezirs had no objection to its inclusion.

What satisfaction did Article 4 give the Russians? It did nothing but close the Bosphorus - not the Dardanelles - to the warships of other European Powers. It definitely did not open the Straits to Russian warships. Yet the Tsarist regime appeared pleased with this article, taken together with the preceding three which were probably intended as the thin edge of the wedge with which, while barring the movement of warships of other European Powers through the Bosphorus, Russia expected first to pry open the waterway for unconditional use by the Russian navy, then to claim a share in the defense of the narrows, and finally to take full possession. Such a scheme would explain the significance of the Russo-Ottoman convention of 21 March/2 April 1800 on the seven Ionian islands,⁶⁰ wrested a year earlier from the French by combined Russian and Ottoman naval action. The former Venetian archipelago was formed (Article 1) into a self-governing "Republic under the suzerainty of the Sublime Porte." However, the Tsar promised "on his own behalf and that of his successors to guarantee the integrity of the dominions of the said Republic [and] to maintain its constitution as well as the perpetuity of the privileges which shall be granted to them [Russia and the Ottoman Empire]." For the war's duration Russian and Ottoman military and naval forces were to be stationed (Article 5) in the Septinsular Republic as long as they were "required by the prevailing circumstances" provided that "after the cessation of hostilities the two above High Courts shall terminate their military presence on the said islands and without fail withdraw their squadrons and their troops."

Here was a closely calculated move by the Tsar and his advisors. The stationing of Russian military and naval forces on the Ionian islands for the war's duration - and with a perpetual guarantee the Russians could be expected to find pretexts for keeping their forces

⁶⁰ French text Noradounghian, *op. cit.*, vol. 2, pp. 36-41.

on or returning them to the islands after the war - it would be possible to continue sending at appropriate intervals Russian naval vessels through the Straits in both directions. In brief, if the Tsar were to dominate the Straits without first destroying the Ottoman Empire or arousing the opposition of the European Powers, it would be necessary for Russia to become firmly implanted in the Mediterranean. The Sublime Porte (and the European Powers) would presumably become inured to the sight of Russian men-of-war sailing up and down the Straits, and the Russian Government must have hoped that the practice would in time become customary and might then be claimed as a right.⁶¹

In the circumstances, Russia tended to observe the letter of the treaty stipulations on the Straits. Russian naval traffic never became heavy or sustained in the first phase of the alliance. Most of the Black Sea warships employed in the Adriatic campaign passed through the waterway before the formal conclusion of the alliance, and most of them returned to the Black Sea in September 1800. By the time of the peace of Amiens in 1802 only three Russian frigates remained in the Adriatic, and one of them was sold.⁶² In 1803 the two Russian frigates returned to Sevastopol, and one of them was sent back to the Ionian Islands almost immediately. Thus until early 1804 the movement of Russian naval vessels through the Straits virtually ground to a halt. On each occasion of passage up to that time, the Russian Minister at Istanbul notified the Sublime Porte in advance, and the units did not enter the waterway in either direction until their transit had received Ottoman approval.⁶³ The movement was closely observed by the British Ambassador, who detected only one infraction of treaty rights at the time that the main body of the Russian fleet in the Adriatic returned to the Black Sea. "I am extremely mortified to say," wrote Lord Elgin,⁶⁴

⁶¹ Cf., for example, P. H. Mischef, *La Mer noire et les détroits de Constantinople* (Paris, 1899), p. 206, note 2.

⁶² R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559-1853* (Princeton, 1952), pp. 427-28.

⁶³ Elgin (Istanbul) to Grenville (London): F. O. 78/29, 14 April 1800, No. 441; 78/30, 23 September 1800, No. 86; 78/31, 15 March 1801, No. 27 and 25 March 1801, No. 36; and Anderson, *op. cit.*, p. 427.

⁶⁴ F. O. 78/30, Elgin to Grenville, 23 September 1800, No. 86.

that a very undue and illiberal advantage has been taken of the good faith of the Turks upon this occasion, the Russians having brought back three ships from the Baltic Squadron...which have been refitted in England, in lieu of three much worse ships, built in the Black Sea. It is well known, that the latter description of Vessels are very inferior to those built in the north.

That Russia did not, at the time, believe that it enjoyed unlimited freedom of naval transit through the Straits is conclusively confirmed by Goriainov himself and by the new series of Tsarist Foreign Ministry documents. In October 1802 General Tomara, on the eve of his departure from Istanbul, requested Foreign Minister A. R. Vorontsov for permission, should the Sublime Porte allow "free sailing in the Black Sea to commercial vessels of all friendly nations", to demand that "our warships pass equally freely between the Black and Mediterranean seas." Vorontsov on 2/14 December 1802 advised Andrei J. Italinskii, the new Russian Minister to the Sublime Porte,⁶⁵

That there is at present no need for such a demand, especially in view of the fact that, if it proved necessary for our warships to sail from the Black Sea to the Mediterranean, *i. e.* Corfu [an Ionian island], it will be more appropriate to obtain the permission of the Porte at the time, for which apparently there is no need to expect the least difficulty. Efforts to obtain such a privilege [full freedom of transit] prematurely, on the other hand, would, without any benefit to ourselves, set the precedent for others, and especially the French, to present the Turkish Government with similar demands.

⁶⁵ Ministerstvo inostrannykh del SSSR, *Vneshniaia politika Rossii XIX i nachala XX veka: Dokumenty Rossiiskogo ministerrstva inostrannykh del*, 1st ser., vol. 1 (March 1801 to April 1804), edited by A. L. Narochnitskii (Moscow, 1960), No. 139, p. 349; the only other document on the Straits is No. 180, pp. 432-33, in which Vorontsov on 16/28 May 1803 applauded Italinskii's having reminded the Sublime Porte to shut the Bosphorus to the warships of all nations. "We affirm our complete approval of this rule by not requesting any exception from it ourselves."

This helps explain why Russia was not pressing for the right of unlimited naval transit in this period - why, indeed, it was not visibly abusing its limited privileges.

Russian interest in use of the Straits was reawakened early in 1804, when the Imperial Government at St. Petersburg grew anxious over the French military build-up in Italy. In February, Russian warships and transports, with troop reinforcements for the Ionian islands, began to trickle through the waterway in accordance with the 1798/1799 agreement. But the Sublime Porte proved far from cooperative, in part because the alliance had petered out and in part because the French Ambassador protested. In mid-April the British Ambassador in St. Petersburg, at the request of Tsar Alexander I, took the unusual step of writing by Russian courier directly to the British Minister at Istanbul with instructions "to support the Russian Minister in his representations to the Porte" for permission "to send a considerable reinforcement of Troops and Ships of War to Corfu to be in readiness to act as occasion may require if the French make any initial Movements in that Quarter."⁶⁶

The Russian sense of urgency was occasioned by worry over⁶⁷

The safety of the Seven [Ionian] Islands until the arrival of [the] Russian forces...as the French had been increasing their army in Naples and meditated an attack; and...they were very desirous therefore that the letter I wrote to Lord Nelson might arrive in time to induce his Lordship to attend to the protection of the Seven Islands, and that the British naval force there should not be diminished.

The British Ambassador reported that the Russians were planning to send to Corfu at an early date most of the 60 vessels in the Russian Black Sea fleet with some 20,000 troops.⁶⁸

⁶⁶ F. O. 65/54, Admiral Sir John Borlase Warren to Lord Hawkesbury, 13 April 1804, No. 23.

⁶⁷ Report of conversation between Warren and Russian Foreign Minister Prince Czartoriskii on 6/18 April 1804 in F. O. 65/54, Warren to Hawkesbury, 27 April 1804, No. 29.

⁶⁸ F. O. 65/54, Warren to Hawkesbury, 13 April 1804, No. 24.

Foreign Minister Chartoryskii confided in Ambassador Warren that "Russia had much difficulty in transporting so large a body of troops, as the Turks were always jealous and occasioned some delay in their passage to the Mediterranean."⁶⁹

The reinforcement of the Russian garrisons and fleet on the Ionian Islands to the stated level took well over a year. As late as August 1805 the British Ambassador reported that⁷⁰

2,000 Russian troops in recent days passed through the Straits to Corfu. A line of Battle ship with 1,000 Men on board is now in the Bosphorus; the Remainder of the Reinforcements, so as to make the whole number in the Ionian Republic amount to 20,000 Men, may be expected very shortly.

Throughout this period Ottoman obstruction at the Straits, thanks to French diplomatic intervention, became progressively more irritable to Russia. So great had grown the exasperation by the summer of 1805, that the Russian Minister at Istanbul was instructed, before knowledge of successful British mediation reached St. Petersburg, if the Sublime Porte persisted in "obstinately" rejecting secret articles proposed by the Tsarist regime - permission for Russian and British forces to occupy Ottoman territory for the war's duration and the grant to Russia of the right to intervene on behalf of the Sultan's Greek subjects⁷¹

to let the Negotiation be continued during the remainder of the summer, [so] that the Reinforcements intended for Corfu might in the intermediate Time be able to Effect their passage.

There is little testimony here of Russian enjoyment of free sailing through the Straits, and even less of Russian self-assurance in the matter, for by then the Tsarist Government must have become painfully aware of its vulnerability in the Mediterranean. Without freedom of movement through the Straits for servicing these forces, the Russians would have had to support their units in the Mediterranean from the Baltic. Little wonder that the Tsarist Government began to view the

⁶⁹ F. O. 65/54, Warren to Hawkesbury, 20 April 1804, No. 25.

⁷⁰ F. O. 78/45, Charles Arbuthnot to Lord Mulgrave, 10 August 1805, No. 10.

⁷¹ F. O. 78/45, Arbuthnot to Mulgrave, 4 August 1805, No. 9.

1798/1799 treaty provisions on the Straits as having worn visibly thin. From the end of 1804 through September 1805 it was not the Sublime Porte but Russia that actively pressed for alliance renewal.

This time, however, the conditions for negotiation were far from satisfactory. Not in occupation of any Ottoman territory, the French were free to conduct their obstructive diplomacy. The Russians, moreover, had not yet framed a fresh alliance with the United Kingdom. The Anglo-Russian accord, signed on 11 April 1805, did not go into effect until 28 July. The delay sprang largely from Russian insistence that Britain surrender Malta. The Tsarist regime must earnestly have believed that the unshared possession of that island might anchor Russia more securely in the Mediterranean than did the existing arrangement for the Ionian archipelago. In the end, however, Russia had to acquiesce in Britain's retention of Malta.⁷² At Istanbul itself, British mediation in the treaty negotiations had to await the arrival of the new British ambassador in mid-July 1805.

The three articles on the Straits in the Russo-Ottoman secret treaty, finally signed on 11/23 September 1805, represented, even on paper, no startling advance for Russia. Article 7, as already pointed out, was an exact replica of the 1798/1799 provision for the closure of the Black Sea. Article 4 stated that.

for the entire duration of the presence of Russian troops on the territory of the Septinsular Republic, the Ottoman Porte shall facilitate the passage through the Canal of Constantinople of Russian warships destined to replace the naval forces in the said islands or to supply and relieve the troops stationed there.

Whereas the original Convention on the Ionian Islands of 1800 (Article 5) limited Russian and Ottoman military presence on the Ionian archipelago to the duration of the war, the new secret treaty agreed that Russian troops "shall not be recalled until the situation which motivates their presence is overcome." In this connection, it might also be observed that Article 3 of the 1805 secret treaty

⁷² Sir A. W. Ward and G. P. Gooch, editors, *The Cambridge History of British Foreign Policy*, vol. 1 (Cambridge, 1922), pp. 331-48 *passim*; Piers Mackesy, *op. cit.*, pp. 46, 54, 67-68; and William Hardman, *History of Malta, 1798-1815* (London, 1909).

confirmed the 1800 Convention on the Ionian Islands and widened Russian rights of intervention to include the former Venetian districts on the Adriatic mainland annexed by the Ottoman Empire. Finally, Article 1 of the 1805 treaty, after explaining that the renewed alliance was dedicated to containing France and restoring the balance of power in Europe, went on to declare that

the Sublime Porte shall for the duration of such a war facilitate the passage through the Canal of Constantinople of warships and military transports that His Majesty the Emperor may be obliged to send into the Mediterranean.

The privilege under Article 1 seemed designed to provide for any contingency in which the Ionian Islands might be taken from Russia and the Sublime Porte; or alternatively to enable Russia to reinforce military and naval units operating anywhere in the Mediterranean.

The Russo-Ottoman alliance of 1805 proved far more fragile than its antecedent. At the time of its signature Russia was striving, almost desperately, to shore up its military and naval establishment on the Ionian Islands. Here was the sole Russian base in the Mediterranean area, and for its buttress were assembled warships from the Baltic⁷³ as well as the Black Sea fleets, and accompanying the latter through the Straits were troop transports. Ever since early 1804 the French diplomatic mission at İstanbul maintained a watch on the Bosphorus, reporting to Napoleon every Russian military vessel that sailed north or south past the Ottoman capital. Through the French Embassy at Istanbul and in direct appeals to Sultan Selim III, Napoleon had sought to persuade the Sublime Porte to close the waterway to Russian traffic.⁷⁴ "If Russia has 15,000 men at Corfu, do you sup-

⁷³ Anderson, *op. cit.*, pp. 428-30 and 438.

⁷⁴ Among the Osmanli documents of the period are Turkish translations of guarded requests in 1804, spaced a month apart, from General (later Marshal) Guillaume Brune, the French Ambassador, for the closure of the Straits and for non-renewal of the alliance with Russia and Britain; Başbakanlık Arşivi, Hatt-i Hümayunlar Nos. 1506 and 1505. "These favors have been requested from Your Majesty [Sultan Selim III] numerous times," bewailed Brune in the second memoire, "both before and after the arrival of the French Ambassador in your country. Besides this, four different letters have been presented to Your Majesty on this subject. Your silence however, has continued for exactly forty-five days."

pose that this is [directed] against me?" wrote Napoleon to Selim on 30 January 1805⁷⁵.

Are you so blind as not to see that one day, either under the pretext of returning to Russia the troops at Corfu, or under that of increasing its forces [there], a Russian squadron and army...may invade your capital, and your empire will have ceased with you.... Awake Selim....Your true enemies are the Russians because they wish to reign over the Black Sea and they cannot do so without possessing Constantinople.

As early as January 1806 Pierre Ruffin, the French Chargé d'Affaires in Istanbul, sent to Paris a copy of the recent secret Russo-Ottoman treaty⁷⁶. By the late spring Napoleon took determined steps to nullify the Russian advantage, for he was no less anxious to keep potentially hostile naval power in the Mediterranean to a minimum than was Britain - with Russia in tow - to preserve naval supremacy. Early in May, Napoleon named as ambassador to the Sublime Porte General Horace Sébastiani, who had served as trouble shooter in the Ottoman Empire before and after the peace of Amiens in 1802. "The aim of all negotiations," Foreign Minister Talleyrand on 21 June 1806 instructed Sébastiani, on the eve of his departure for Istanbul,⁷⁷

must be the closure of the Bosphorus to the Russians and the prohibition of the passage from the Mediterranean into the Black Sea of all their armed or unarmed ships. It is ridiculous to suppose that a ship is armed with cargo because its portholes are closed. The aim of the negotiations must be not to permit any Greek to navigate under a Russian flag.

⁷⁵ From text in Baron I. de Testa, *Recueil des traites de la porte ottomane avec les puissances étrangères* (Paris, 1865) vol. 2, pp. 271-72.

⁷⁶ Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Correspondance Politique, Turquie, vol. 211, Ruffin to Talleyrand, 13 January 1806, No. 47. Although Ruffin mentioned in the letter that a copy of the treaty was enclosed, I could not locate it.

⁷⁷ *Ibid.*, vol. 212, Talleyrand to Sébastiani, 21 June 1806, No. 2; the phraseology used by Talleyrand is almost identical with that proposed by Napoleon on 9 June, *Correspondance de Napoleon Ier* (Paris, 1863), vol. 12, No. 10, 339, pp. 449-50.

At about the same time Napoleon again called upon the Sultan "to prevent Russian ships from passing through the Bosphorus, and not to permit any Greek ship to navigate under a Russian flag."⁷⁸

At the time of the British mediation of the Russo-Ottoman negotiations in the summer of 1805, the Sublime Porte expected the United Kingdom formally to join the alliance, as it had in 1799. This step, however, Britain never took, although it gave its blessings to the alliance and particularly to the Straits clauses, which were viewed in London as a means of propping up the allied naval position in the Mediterranean. The Foreign Office in London seemed to have forgotten all about its outpost in Istanbul, to which it failed to send a single instruction for more than a year, from 16 September 1805 to 14 November 1806. The unguided British Ambassador, Charles Arbuthnot, despite recurrent doubts of how his substantive decisions and diplomatic behavior were being regarded by His Majesty's Government,⁷⁹ nevertheless remained faithful to his original instructions to work intimately with the Russian Minister in the "common" cause of containing Napoleonic France. When the Foreign Office finally rediscovered its forgotten man at the extremity of Europe, it directed him - in line with his own recommendations - to offer peace or war to the Ottoman Government, specifying as one of the conditions that⁸⁰

By treaty the Porte is...bound to permit the Passage of Russian Ships of War, with the necessary transports to convey stores and Provisions, thro' the Canal of Constantinople. . . let the Passage of the Russian ships be granted, free from impediment, according to the Terms of the Treaty, and all Appearance of Hostility on the part of Great Britain shall immediately cease.

The United Kingdom was thus not only standing aloof from the alliance but actually siding with Russia, as the latter became

⁷⁸ *Ibid.*, 20 June 1806, No. 10, 382, pp. 474-75; on French diplomatic activities (as in Istanbul in this period see Puryear, *op. cit.*, *passim*).

⁷⁹ Cf., e. g., F. O. 78/51, Arbuthnot to Fox, 28 August 1806, No. 55; 8 September 1806, No. 56; 30 October 1806, No. 80; and F. O. 78/55, 15 January 1807, No. 1.

⁸⁰ F. O. 78/52, Howick to Arbuthnot, 20 November 1806, No. 2.

progressively more minatory, so that the Sublime Porte lost even its original lukewarm interest in the Russian alliance. Goriainov claimed that this alliance was destroyed by French machinations. We can now see that Sébastiani, who arrived in Istanbul on 9 August 1806, found it easy to detach the Ottoman Empire from any lingering fidelity to what had become a meaningless obligation. Sébastiani's manner was certainly more flamboyant than that of either Italinskii or Arbuthnot. But the Frenchman's diplomatic tactics, as he endeavored to browbeat the Sublime Porte into severing its ties with Russia and England, differed in no way from Italinskii's—nor, for that matter, from those of the unpiloted Arbuthnot, who before Sébastiani's arrival, had come to feel that the Ottoman Government understood only the language of force. Incidentally, it is instructive that Russia early in 1806, at a time when it began to encounter stiffening Ottoman resistance at the Straits, nevertheless persisted in its singleminded scheme of attempting to establish the precedent of free transit in both directions. "But should the Court of Petersburg," observed the friendly Arbuthnot, in commenting on Russian men-of-war sailing northward toward the Black Sea,⁸¹

instead of instantaneously marching a powerful Army to the Frontiers, leave its Minister here without other instructions than the mortifying ones of suing for free passage for the troops which are to return from the Mediterranean, which return itself has given a most unfortunate idea of Russian Weakness, we must in that case be prepared for all the evil which can arise from Turkish pusillanimity when increasingly worked upon by French Arrogance and Presumption.

Before the year's end the Sublime Porte declared war on Russia, and by February 1807, following the ill-fated English naval demonstration at Istanbul under Admiral Duckworth, war also broke out between the Ottoman Empire and Britain.⁸²

⁸¹ F. O. 78/49, Arbuthnot to Mulgrave, 6 February 1806, No. 4.

⁸² On 25 January 1807, Arbuthnot, 36 hours after receiving Lord Howick's instructions of 14 November 1806 (the first after the long silence), conferred for four hours with Mehmed Galib (the Reis Efendi) and three of his colleagues. The English and Ottoman summaries of the conference leave no doubt that by then Arbuthnot, once his proposed policy of forceful demonstration had received Foreign

Soon after Napoleon's victory over Russia at Friedland in mid-June 1807, Tsar Alexander at Tilsit ceded the Ionian archipelago to France. The Tsar also pledged to return the Russian Mediterranean fleet to the Baltic and to the Black Sea bases from which the units had been assembled. Damaged in an Atlantic gale in November 1807, the men-of-war heading for the Baltic took shelter in Lisbon, where in September 1808 they were surrendered to the British, who by that time were at war with the Russians. The Black Sea vessels, whose return to home base the Sublime Porte refused to sanction, were eventually transferred to the French.⁸³ The 1805 treaty thus, far from establishing a precedent for joint Russo-Ottoman defense of the Straits, constituted a prelude to the end of the first serious effort by Russia to become a Mediterranean Power.

Without the Ionian archipelago or its equivalent, Russia could not pursue its tactics of familiarizing the Ottomans and the European Powers with the spectacle of Tsarist warships plying up and down the waterway. Without establishing a Mediterranean base, in which Russia and the Ottoman Empire shared an interest, as the two Powers had done at the outset in the Adriatic, Russia could not persuade the Sublime Porte to allow even limited naval use of the artery. Indeed, the whole Russian effort in this direction was set back for more than a quarter of a century, following the undignified expulsion from the Mediterranean. But Hünkâr İskelesi did not give Russia the right to even restricted naval transit - not even on the basis of the Goriainov argument.

The Russian imperial archivist, it will be recalled, contended that Hünkâr İskelesi gave Russia more than had appeared on paper because of its alleged confirmation of the 1805 treaty. But the 1805 treaty authorized Russian naval use of the Straits only for reinforcing the Russian garrisons on the Ionian Islands or for combat in the Mediterranean Sea during the war for which the alliance was concluded.

Office approval, sided unequivocally with Russia against the Sublime Porte. From that point on, given the difficulties of communication between Istanbul and London, war between Britain and the Ottoman Empire was unavoidable; Başbakanlık Arşivi, Hatt-i Hümayunlar, No. 6971; and enclosure of F. O. 78/55, Arbuthnot to Howick, 27 January 1807, No. 9.

⁸³ Anderson, *op. cit.*, pp. 457-59.

The Ionian Islands, however, had passed in 1807 to French, and two years later to British, possession; and the Napoleonic wars had ended in 1815. What the Tsarist regime procured in 1833 was the Sultan's promise to close the narrows to all foreign warships whenever Russia was engaged in a defensive war. As Foreign Minister Count Nesselrode explained to Tsar Nicolas I in January 1838, until Hünkâr İskelesi⁸⁴

no *direct engagement* existed by which the Porte was held toward us equally to maintain the closure of the Dardanelles in case of war between Russia and other Powers. It is this gap that our Treaty of Alliance of 26 June/8 July 1933 served to fill. [Italics in original.]

Nesselrode therefore, strongly advised the Tsar against trying to persuade the Sublime Porte to permit units of his Baltic fleet to sail through the Straits into the Black Sea. "The maritime Powers," observed the Foreign Minister,

have sought in vain to invalidate our treaty of alliance. Our efforts have succeeded in inspiring the Sultan with the firmness and courage to maintain his engagements toward us in all their integrity.

But in order to encourage the Porte to persist in this attitude, Your Majesty has always loyally adhered to the axiom neither to stipulate nor demand for us this same right of passage through the Dardanelles that it is in our great interest to see denied to all other Powers.

The treaties oblige Turkey, as a result of the actual state of our relations, to close the entrance of the Dardanelles to foreign flag [s] of war but these instruments do not oblige it in any way to open [that entrance] to us.

The treaty of Adrianople, confirmed by that of Constantinople [Hünkâr İskelesi], stipulates explicitly in our favor the free passage of *merchant* ships only; but no stipulation authorizes us to demand the admission of our vessels of war into the Bosphorus. [Italics in original.]

⁸⁴ Mosely, *op. cit.*, p. 143; the full French text of the Nesselrode memorandum appears as Appendix A, pp. 141-47.

Hünkâr İskelesi, however, was not destined to live long. In the quarter-century interval between the earlier and later alliances, the United Kingdom had been converted from a friend of Russian naval privilege at the Straits to its foe. As the greatest sea Power, Britain, after finally articulating a firm and clear policy for the eastern Mediterranean, managed by 1840-41 to internationalize the Straits regime with its provisions for the closure of the waterway to all warships in either direction, except light vessels serving the diplomatic missions.

What still requires explanation is Goriainov's falsification of the evidence to begin with. Here we can only fall back on conjecture until the Russians themselves reveal the true facts. Mosely's observation that the Goriainov interpretation of Hünkâr İskelesi was probably intended to prepare the way for a "Russian" solution of the Straits problem would apply equally to the 1798/1799 and 1805 treaties. What is more, perhaps Goriainov's handling of the question was meant to strengthen Foreign Minister Aleksandr Izvolskii's unsuccessful efforts at the time to persuade the European Powers to endorse Russia's claims to the Straits.⁸⁵

The Soviet Government has given no indication of abandoning its designs on what it terms "the Black Sea Straits." Neither is there any reason to suppose that the USSR will drop the pretense that the realization of this aim is merely a reassertion of time-honored rights. Indeed, the latest edition of the Soviet textbook on international law, published in 1957, declares flatly that⁸⁶

In accordance with bilateral Russo-Turkish treaties signed in 1798, 1805 and 1833, Turkey undertook not to permit the passage through the straits of men-of-war of non-Black Sea Powers and not to hinder the passage of Russian men-of-war. Thus, the principle was established that passage through the Black Sea Straits was open to the men-of-war of Black Sea Powers (at that time Turkey and Russia).

One cannot be certain, therefore, that Moscow will not resort once again to plain, old-fashioned imperialism to achieve its "manifest" - if frustrated- destiny at the Turkish Straits.

⁸⁵ W. L. Langer, "Russia, the Straits Question, and the European Powers, 1904-08," *English Historical Review*, vol. 44, (1929), pp. 59-85.

⁸⁶ F. I. Kozhevnikov, ed., *International Law: A Textbook for Use in Law Schools* (English edition, Moscow, n. d.), p. 231; the work was prepared for the Institute of State and Law of the Academy of Sciences of the USSR, and chapter 5, in which this discussion appears, was written by S. V. Molodtsov.

APPENDIX I¹
ARTICLES ON STRAITIS IN 1798/1799
RUSSO - OTTOMAN SECRET TREATY

Articles.
Separés et Sécrets
Article Premier.

Le Traité d'Alliance défensive entre Leurs Majestés L'Empereur de toutes les Russies et L'Empereur Ottoman, conclu actuellement ayant pour base de préserver l'Intégrité de Leurs Possessions, de maintenir la tranquillité de Leurs Sujets respectifs et de conserver les autres Puissances dans l'état respectable où Elles se sont trouvées jusqu'ici en formant une balance politique si nécessaire pour le maintien du repos général; Leurs Majestés Impériales prenant en mûre délibération les circonstances presentes et considerant que le Gouvernement actuel de France persiste ouvertement dans le pernicieux dessein de détruire la Religion, de renverser les Trônes et de bouleverser tout ordre consideré jusqu'à present comme le meilleur, et qu'après avoir soumis par ses Conquetes et par la propagation de ses principes destructeurs differens pays, il a tourné ses armes contre les Possessions de la Porte Ottomane, afin de leur faire éprouver le même sort, ont crû de Leur devoir d'entrer en pourparlers et d'établir entre Elles des communications franches et telles qu'elles conviennent entre deux Souverains liés par l'amitié la plus sincère et par la meilleure intelligence.

Sa Majesté Impériale de toutes les Russies ayant en conséquence reconnu que la guerre actuelle était un cas légitime d'Alliance et un objet digne de Sa sollicitude pour le rétablissement de la tranquillité et la répression des projets pérnicieux des français a résolu de venir au secours de Son Allié Sa Majesté L'Empereur des Ottomans. Il a ordonné à cet effet, avant même la confécution du Traité d'Alliance et sur la première demande de Sa dite Majesté que Ses forces navales

¹ Başbakanlık Arşivi, muahedeler tasnif, no. 481/2. Spelling and punctuation of the original documents are retained in the appendixes.

de la Mer Noire passassent dans le Canal de Constantinople, après un concert préalable avec la Porte Ottomane et qu'elles allassent chercher dans la Méditerranée l'ennemi commun pour agir contre lui. Le secours que Sa Majesté Impériale de toutes les Russies destine pour les cas present et celui qu'en vertu de ce Traité d'Alliance, Elle fournira pour les cas à venir sera composé du nombre de Vaisseaux de guerre suivant: savoir, Un Vaisseau de quatre vingt quatre Canons, deux de soixante quatorze Canons, trois de soixante dix Canons, et six de cinquante Canons, c'est-à-dire, douze Vaisseaux de ligne, non compris les batimens légers et plus petits, destinés pour le service de la flotte. Les dits Vaisseaux, ainsi que leurs Equipages devront toujours être complets pendant tout le tems de la guerre. La Porte Ottomane laissera passer ces forces par le Canal de Constantinople dans la Mer Blanche et dès que les flottes Russe et Ottomane y seront rendues, on réglera leur Croisière et leurs opérations contre l'ennemi commun, de la manière que les Commandants respectifs le trouveront le plus convenable; dans le bût de faire échouer toutes les entreprises des français et de détruire leur navigation militaire et marchande dans la Méditerranée. Et comme Sa Majesté Le Roi de la Grande Brétagne en raison de Sa guerre avec les français fait cause commune avec les deux alliés, les Commandans de Leurs forces navales devront entretenir des rélations avec le Commandant de la flotte ou des Escardes détachées Anglaises dans la Méditerranée et leur donner toute assistance dans les cas ou l'utilité commune pourra exiger un renfort ou une coopération.

Article Sécond.

Sa Majesté L'Empereur de toutes les Russies promet de laisser la susdite partie de Sa flotte de la Mer Noire, pour être employée contre l'ennemi commun, tant que durera la guerre et qu'il y aura quelque danger pour les Etats et les Possessions de Sa Majesté L'Empereur Ottoman. Cette flotte rétournera après la conclusion de la Paix dans les Ports Russes de la Mer Noire, et lors de son rétour la Porte Ottomane lui prétera tous les secours dont elle pourroit avoir besoin, et que l'on doit attendre d'une Puissance amie et alliée; mais tant que la guerre durera et que la Flotte Russe de la Mer Noire se trouvera dans la Mediteranée; les Vaisseaux de guerre et autres batimens armés Russes, vû le besoin d'être pourvûs de munitions, ou

d'avoir des renforts auront une libre entrée et sortie par le Canal de Constantinople. Cette même liberté existera pour la navigation dans la Mer Blanche et au delà, aussi bien que pour le retour dans la Mer Noire. Les Vaisseaux de guerre et autres batimens ne seront soumis à l'entrée du Canal tant du coté de la Mediteranée que de celui de la Mer Noire qu'à la seule formalité de se faire reconnoitre pour Russes suivant la manière particulière, dont il sera convenu, avec le Ministre de Russie près la Porte Ottomane. Pareillement les Vaisseaux de ligne et autres batimens Russes pourront durant le cours de la presente guerre contre les français, entrer dans les Ports et Rades de la Sublime Porte, soit pour y hiverner soit pour s'y mettre à l'abri du mauvais tems, soit pour s'y réparer ou pour tout autre besoin quelconque en avertissant amicalement de leur entrée le Comandant du Port.

Article Troisième.

En témoignage de la sincérité avec la quelle Sa Majesté L'Empereur de toutes les Russies est convenu d'assister la Porte Ottomane pour repousser l'injuste agréssion de l'ennemi, Sa Majesté Impériale promet que le passage de Sa flotte de la Mer Noire dans la Mer Blanche par le Canal de Constantinople et la libre communication pour les batimens de guerre, ainsi que le retour de la dite Flotte dans les Ports Russes de la Mer Noire, stipulés par le second article séparé, ne pourront pas donner de droit, ou servir de pretexte pour prétendre à l'avenir le libre passage du Canal pour les Vaisseaux de guerre; ce passage n'est uniquement reservé que pour le cas d'une guerre commune ou de l'envoi des secours que la Porte Ottomane pourrait demander en vertu du Traité d'Alliance et à la suite d'un concert préalable. La navigation Russe dans les Eaux Ottomanes se fera d'ailleurs d'après les mêmes Principes et stipulations énoncés dans les Traités antérieurs de l'Empire de Russie avec la Porte Ottomane.

Article Quatrième.

Les deux Parties contractantes sont convenues de considerer la Mer Noire come fermée et de n'y permettre l'apparition d'aucun Pavillon de guerre ni bâtiment armé de quelque Puissance que ce soit, et dans le cas ou quelqu'une d'Elles tenterait d'y paroître en armes, les deux Hautes Parties contractantes s'engagent de regarder une pareille tentative comme Casus foederis et de s'y opposer de toutes Leurs forces navales, comme étant l'unique moyen d'assurer Leur tranquillité réciproque.

APPENDIX II¹
ARTICLES ON STRAITS IN 1805
RUSSO-OTTOMAN SECRET TREATY

Article Premier.

Leurs Majestés l'Empereur et Padichah de toutes les Russies et l'Empereur des Ottomans, prénant en mûre considération les circonstances présentes de l'Europe et la conduite du Gouvernement François, la quelle dictée par son ambition et ses projets d'aggrandissement, est contraire aux principes de la justice et de l'équité, a produit le bouleversement de l'équilibre politique, et a rendu précaire la situation de tous les Etats exposés à des agréssions hostiles de sa part, en considérant surtout l'existence de ses vues et de ses projets contre les Etats de la Sublime Porte, ont reconnu nécessaire de s'ouvrir entre Eux franchement et sans réserve sur tous ces importants objets, ainsi que le demande la plus sincère amitié qui subsiste entre Leurs Majestés, et dont le maintien et la solidité est affermie pour l'avenir par le traité d'alliance défensive renouvelé; à la suite de ces ouvertures, il a été réciproquement convenu, que, si pour empêcher et anéantir les projets d'agrandissement ultérieur du Gouvernement françois pour operer le rétablissement de l'équilibre politique et pour procurer la sûreté et la tranquillité de tous les Etats, que le dit Gouvernement menace, quelques unes des grandes Puissances de l'Europe se détérminoient à réunir leurs efforts et à former une Coalition, et que dans ce cas, Sa Majesté Impériale de toutes les Russies se déciderât, pour le bien de ses Alliés et celui de toute l'Europe, à prendre une part active dans une telle coalition défensive dans son principe, la Sublime Porte désirant contribuer aux heureux résultats de la dite coalition défensive, résultats, qui en produisant le bien général de l'Europe, seront en particulier de la plus grande efficacité pour mettre l'Empire Ottoman hors d'atteinte des projets sinistres de la France, fera cause commune avec son auguste allié l'Empereur de toutes les Russies, ou fournira au moins à Sa Majesté impériale le secours

¹ Dış İşleri Bakanlığı Arşivi (Istanbul), Dosya 886.

mentionné dans l'article second du présent traité d'alliance défensive, et d'une manière conforme aux stipulations du même Traité; en même tems la Sublime Porte prendra soin de faciliter le passage par le Canal de Constantinople aux vaisseaux de guerre et transports militaires, que Sa Majesté l'Empereur aura besoin d'envoyer dans la Méditerranée, pendant la durée d'une telle guerre, et Elle se conformera aux vues salutaires de Sa dite Majeste Son Allié.

Article Quatrième.

Sa Majesté Impériale de toutes les Russies, en vertu du premier article de la Convention conclue entr 'Elle et Sa Majesté l'Empereur Ottoman le 21 Mars 1800, c'est-à-dire le 8me jour de la Lune de Zilcaadé, l'an de l'Egire 1214, s'étant engagée tant pour Elle que pour Ses successeurs, de garantir l'intégrité des Etats de la République des Sept-Isles unies, et vû les circonstances actuelles de l'Italie, la prevoyance exigeant la présence des troupes Russes dans les susdites isles, il est convenu qu'elles ne seront point rappellées, jusqu'à ce que l'Etat de choses qui motive leur séjour soit écarté.

En reciprocité de cette marque d'amitié sincère de la Cour de Russie la Porte Ottomane pendant toute la durée du séjour des troupes Russes sur le territoire de la République Sept-Insulaire, facilitera le passage, par le Canal de Constantinople, des vaisseaux de guerre Russes, destinés à remplaer les forces navales qui se trouvent dans les dites Isles, ou à ravitailler et rëlèver les troupes qui y sont stationnées.

Article Septième.

Les deux Parties Contractantes sont convenues de considérer la Mer Noire comme fermée, et de n'y permettre l'apparition d'aucun pavillon de guerre, ni bâtiment armé de quelque Puissance que ce soit, et dans le cas ou quelqu'une d'Elles tenterait d'y paroître en armes, les deux hautes Parties Contractantes, s'engagent de regarder une pareille tentative comme *Casus Foederis*, et de s'y opposer de toutes leurs forces navales, comme étant l'unique moyen d'assurer leur tranquillité reciproque.

APPENDIX III¹
GORIAINOV VERSION OF ARTICLE 7 OF 1805
RUSSO-OTTOMAN SECRET TREATY

Les deux hautes parties contractantes sont convenues de considérer la mer Noire comme fermée et de n'y permettre l'apparition d'aucun pavillon de guerre ou bâtiment armé de quelque puissance que ce soit, et, dans le cas où quelqu'une d'elles tenterait d'y paraître en armes, les deux hautes parties contractantes s'engagent à regarder une pareille tentative comme *casus foederis* et à s'y opposer de toutes leurs forces navales, comme étant l'unique moyen d'assurer leur tranquillité réciproque; bien entendu que le passage libre par le canal de Constantinople continuera d'avoir lieu pour les bâtiments de guerre et transports militaires de S. M. impériale de toutes les Russies, auxquels dans chaque occasion la Sublime Porte prêtera, autant qu'il dépendra d'elle, toute assistance et accordera toute facilité.

¹ Serge Goriainov, *Le Bosphore et les Dardanelles* (Paris, 1910), p. 6.

FAİK REŞİT UNAT

1899 - 1964

FAİK REŞİT UNAT (1899-1964) VE BİBLİYOGRAFYASI

MUZAFFER GÖKMAN

Faik Reşit UNAT (1899-1964) : Merhum *Faik Reşit Unat*'ı ilk defa, İstanbul'da Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürlüğünde tanıdım. Türkiye'de ilmî esaslara uygun yolda hazırlanacak olan bir bibliyografyanın yayınlanması ve buna gerekli dokümanın memleket içinde tam ve eksiksiz olarak toplanabilmesi görevi bu müesseseye verilmmişti.

İstanbul'da Ebussuud Caddesindeki İlkokulda faaliyete geçen bu müessese, bilâhare yine İstanbul'da Ankara Caddesinde Tersane Eminî Yusuf Ağa'nın yaptırdığı Sübyan Okuluna taşınmıştı. 2 Temmuz 1934 tarihinde yürürlüğe giren kanunu yürütmekle görevli müessesenin başında, memleket irfanına çeşitli hizmetleri dokunan ve en verimli çağında kaybettiğimiz *Selim Nüzhet Gerçek* (1891-1945)¹ bulunuyordu. Yeni kurulan müessese maddî imkânsızlıklar içindeydi. Yayınlamakla mükellef olduğu Türkiye Bibliyografyasını muntazaman kitap sevenlerin, okuyanların önüne koymak, memlekette kitap ölçüsünü verebilmek için türlü güçlüklerle karşılaşılıyordu.

O gün de, bugün olduğu gibi Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürlüğü, Millî Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğüne bağlıydı. Selim Nüzhet Gerçek her müşkülde, her duraklamada, Bakanlık Yayın Müdürü Faik Reşit'i yanında buluyor, her gün müessesede O'nun adı konuşuluyordu. Derleme Müdürlüğünün bu intikal devresi içinde türlü ihtiyaçları, uzun yazışmalarla halledilebilecek gibi görülen türlü konular, Faik Reşit ile *Selim Nüzhet* arasında yapılan bir telefon konuşmasıyla hallediliyor, derlemenin önemi memlekete yerleşiyor ve Türkiye Bibliyografyası da muntazaman yayınlanabiliyordu.

Türkiye Bibliyografyası ile yakın ilgisi olan ve onun başarıya ulaşması için didinen *Faik Reşit*, bir süre sonra İstanbul'a dairemize

¹ FAİK REŞİT UNAT : *Selim Nüzhet Gerçek*. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni. Cilt: 2, sayı: 1, s. 40-43.

de geldi. Koltuğunun altından hiç ayırmadığı türlü notlarla dolu küçük çantası, güler yüzü, giyiniş ve hareketlerindeki intizamı, hayat dolu konuşmaları bugün gibi gözlerimin önündedir. Derleme Müdürlüğünün genç ve kıdemsiz bir memuru olarak elimizi sıkış ve iltifatta bulunmuştu.

Otuz yıl evvel başlayan bu tanıma, kısa bir süre sonra Derleme Müdürlüğü memurluğundan ayrılarak İstanbul Kütüphanecileri arasına katılmamdan sonra da hiç eksilmeden, bir ağabey kardeş havası içinde devam etti. Kısa süren Millî Eğitim Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü vekâleti sırasında, İstanbul kütüphanelerine de eğilmek imkânını bulan, bugünkü adıyla Beyazıt Devlet Kütüphanesinde İstanbul kütüphanecileriyle yaptığı çeşitli sohbetlerde, bu müesseseleri de yakından tanıyan bir insan olduğu intibamı bıraktı.

* * *

3 Nisan 1899'da İstanbul'da doğan *Faik Reşit*'in babası topçu albayı Mehmet Reşat Bey, annesi Şükriye Hanım'dır. Edirne Darülfan Özel Okulunda, Fatih Askerî Rüşdiyesinde, İstanbul Amerikan Kollejinde, Bursa ve İstanbul Öğretmen Okulunda okuyarak 1917'de bu son okuldan mezun olmuştur.

Faik Reşit'in yakın dostu *M. Rauf İnan*'ın *Ulus* Gazetesinde yazdığı "*Karakter Adamı : Faik Reşit Unat*"² başlıklı yazısında o'nun öğrenciliğinden şöylece söz edilir. "... Bir eğitim ve bilim adamıydı, demiştim. Çocukluğunda da öyle imiş *Faik Reşit*. 12-13 yaşında girdiği *Robert Kolejde*, daha ilk günlerde dersler arasında bizim kendi tarihimizin olmadığını görünce, sınıf arkadaşlarının buna dikkatini çekmiş : Millî tarihimizi biz kendimiz bir ders gibi ele alıp öğrenmeliyiz ; teklifinde bulunmuş, dediğini yapmış, bu işe koyulmuş daha o zaman otodidaktmış. Çocukluğunda başlayan bu aydın bilinçle eğitim, bilim ve kültür onda üzerine giydiği güzel bir elbise değil, karakterinde ve kişiliğinde her zaman açılan bir aydınlıktı, her eğitim, bilim ve kültür insanımız için istenmiye değer bir ertemdi onda..."

Birinci Dünya Savaşında yedek subay olarak hizmetini yapan *Faik Reşit*, savaşın bitiminden sonra 1919-1923 yılları arasında İstanbul'da; Büyük Reşit Paşa Okulunda ulâ ve mutavassıta'nda öğretmenliğe başlamış ve eğitim çerçevesindeki hizmetleri, Mirgün ilkokulunda, Ortaköy Darüleytamında, Bursa Hoca Ali Zade Okulunda,

² *Ulus* Gazetesi, 16 Mayıs. 1964

Bursa Çelebi Sultan Kız Okulunda öğretmenlik ve müdürlük olarak devam etmiştir.

1923-1926 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı Orta Öğretim Genel Müdürlüğünde mümevizlik, Ankara İmam-Hatib Okulunda, Ankara Musiki Muallim Okulunda müdür muavinliği, 1926 yılından 1941 yılına kadar Millî Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü görevinde, yine bu süre içinde Ankara Erkek Lisesinde, Ankara Muallim Mektebinde, Ankara Erkek Orta Okulunda, Ankara Gazi Lisesinde tarih ve coğrafya öğretmenliği yapmıştır.

1927-1928 yıllarında ilk Tedrisat Dairesinde Halk Terbiyesi Şubesi Müdürlüğünde, 1939'da Kütüphaneler Müdürlüğü vekâletinde bulunan *Faik Reşit*, bütün bu çeşitli işleri arasında eksik öğrenimini de tamamlamak imkânını bularak 1940 yılında Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden de mezun olmak imkânını yaratmıştır.

1941-1946 yılları arasında, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu üyeliği, 1946-1948'de Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğünde bulunan Unat, 1948'den 1957'ye kadar Gazi Eğitim Enstitüsünde Türk Devrim Tarihi ve Türkiye millî eğitim teşkilâtı ve tarihi derslerini okutmuş, 1957 yılı sonunda kendi isteğiyle emekliye ayrılmıştır.

* * *

Değerli meslekdaşım *Sami Nabi Özerdim*'in "*Faik Reşit*"³ başlıklı yazısında : ". cenaze töreninde, seçkin bir kalabalığın arasında ilerlerken, arkadan bir ses, diyordu ki : -İhsan Sungu'dan sonra millî eğitimin en büyük kaybı. . . . - Faik Reşit Unat eğitim tarihimiz, özellikle devrim tarihimiz üzerinde derinlemesine çalışmaları olan bir düşünürdü. Çevresinde yalnız kitapları ve yazularıyla değil, her baş vurana göstericikleriyle de yararlı olan kimseler arasındaydı. O'nu tanıdığım zaman -yirmi yıldan çokça olacak- Millî Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürü idi. Bir müşkülümü çözmek için bana kitaplığını cömertçe açmıştı. Onunla son kez -her halde bir ay kadar önce- telefonla görüştüğümüzde de, yine engin bilgisine baş vurmuştum. Ödevini bitirmiş göçmüş kimseler için bile "büyük kayıp" deyimini kullanırız. Faik Reşit Unat için bu söz yerli yerindedir. Yedi-sekiz yıldır hasta kalbiyle savaşıyordu. Ama, yaşayışına aldanmıyorsam özen gösteriyordu. Bu özeni okuyup yazmada bozmuş olduğunu o gün söyleyenler oldu."

³ Ulus Gazetesi, 27 Nisan. 1964

Türk Dil Kurumu'na 1932, Türk Tarih Kurumu'na 1938, Türk Coğrafya Kurumu'na 1942, Unesco Türkiye Millî Komisyonuna 1957'de üye olan ve Balkan Memleketleri Kültür Araştırmaları Konseyinde Asbaşkan, Unesco Türkiye Millî Komisyonunda Yönetim Kurulu Başkan vekili olan *Faik Reşit*'in araştırmacılığını, titizliğini belirten Kitap Belleten'de yayınlanan, kitap ve kütüphane dostlarından Avukat *İsmail Arar*'ın "*Faik Reşit Unat'ta Öldü*" başlıklı⁴ yazısını beraberce okuyalım :

—.,.geçen mart ayı ortalarında bir sabah, Ankarada İstanbul Muallimler Birliğinin yayınladığı *Bilgi Dergisi* koleksiyonlarını incelemek üzere Millî Kütüphaneye gittiğimde dergileri *Faik Reşit Bey*'in incelediğini söylediler.

Özel bir yerde çalışmakta olan merhum bana kendisinin Türk Yurdu'ndan önce türkçü fikirleri yaymak üzere yayınlanan *Bilgi Dergisi*'ni istediğini, yanlışlıkla ötekini getirdiklerini söyledi. Yan yana iki ayrı masada çalışmalarımıza devam ederken de *Muzaffer Gökman*'ın hazırladığı *Atatürk Bibliyoğrafyası* hakkında *Belleten* için yazdığı yazının provalarını göstererek burada aynı konuda benim yayınladığım kataloğa da değindiğini açıkladı.

O gün öğleden sonra *Tarih Kurumu Kütüphanesinde* tekrar karşılaşmamız şakalaşmamıza yol açtı. Benim için pek kıymetli bir hâtırâ olan bu karşılaşmalar aynı zamanda üstadın ne kadar titiz bir çalışma metodu olduğunu izlememe yardım etti. . ."

* * *

Çeşitli idarî işleri arasında okumaya, yazmaya vakit bulabilen, eski bir deyimle "*kendi kendisini yetiştiren*" *Faik Reşit*'in ilk yazı hayatının nereden başladığını pek Muhterem *Mediha Unat* Hanımefendiden öğreniyoruz. Bu, yazımızın bibliyoğrafya bölümünde görüleceği üzere, daha ziyade idarî bir yönü olan ve fakat *Faik Reşit*'in tertip ve tanzimdeki maharetini de gösteren 1927 tarihinde yayınlanmaya başlıyan "*Maarif Düsturu*" dır. Bu hale göre *Faik Reşit*, okuldan mezun olup askerliğini de bitirdiği 1919 yılından 1927 yılına kadar yalnız öğretmen; *bir yandan yetişen, bir yandan yetiştiren bir öğretmendir.*

İlk ve ortaokullar için yayınladığı *tarih ve coğrafya* kitapları, çeşitli *harita* ve *atlaslar* arasında, *çeviriler, tebliğler, eleştirmeler* arasında, millî eğitim tarihimiz yanında, *Atatürk Bibliyoğrafyası* ve *Türk Devrim Tarihi* ile ilgili konuların da *Faik Reşit*'in çalışmaları arasında özel

⁴ Kitap Belleten, 1 Nisan 1964 (Nr. 10 (34)).

ve önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Unat, *Atatürk*'ü çok incelemiş, *Tarih Belleten*'de bu konuda çeşitli makaleleri yayınlanmış, ayrıca Server İskit'in yayınladığı Aylık Ansiklopedi'de yer alan 28 makalede, diğer çeşitli dergilerde, yazımızın bibliyografya bölümünde görüleceği üzere Atatürk, Türk devrimleri üzerine çok derinlemesine eğilmiştir.

İslâm Ansiklopedisinin 10 ncu fasikülünün tamamını kaplıyan *Atatürk* maddesini yazan kurula dahil bulunan *Unat*'ın, "*Atatürk Bibliyografyası*" ile ilgili çalışmalarının müspet bir sonuca yönelmemiş bulunması onu daima üzümüş, onun için bir ızdırıp kaynağı olmuştur. Atatürk'ün 25 nci ölüm yıldönümü dolayısıyla Millî Eğitim Bakanlığı Atatürk serisinin 2 no.lu yayını olan "*Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası*" adlı eser için Belleten⁵'de yazdığı eleştirmede, bu üzüntüsünü belirtmek lüzum ve ihtiyacını duymuştur.

"..... *Bu alanda bugüne kadar yapılmış olan, kitap halindeki, başlıca çalışmaları da hatırlamakta fayda görmekteyim. İlk olarak bu konudaki bir eserin hazırlayıcısı sıfatıyla bu satırların yazarı, Türk Tarih Kurumu yayınları plânında adı gösterilmiş bulunan, bir kaç yıllık devamlı bir çalışmanın mahsulünü, maalesef bir yangınla kül olduğunu görmek talihsizliğine uğramış bir kimsedir*<Not : On formayı aşan türkçe kısmı sayfa halinde, yabancı dillerdeki bölümleri kısmen forma kısmen kolon halinde dizilmiş olan -Atatürk Bibliyografyası- (Belleten, sayı : 21 - 22, Ocak - Nisan 1942, Türk Tarih Kurumu yayınları, VII. seri, no. 7) tashihli ve ilâveli provaları ile bunların esasını teşkil eden fişler ve notlar, 23 Aralık 1947 tarihinde Maarif Vekâleti binası yangınında tamamen yanmış bulunmaktadır>ve bu sebeble de konunun oldukça içinde yaşamış olarak, aynı alanda yapılmış çalışmaların güçlüğüünü ve yoruculuğunu da yakından tanımaktadır....."

* * *

Emekli olduktan sonra kendisini tamamiyle, okumaya, araştırmaya ve o nisbette de yazmaya veren *Faik Reşit*, İstanbul'a her gelişinde kütüphanemize uğrar, koltuğunun altından hiç ayrılmıyan küçük çantasından Sahafklar Çarşısında keşfederek satın aldığı kitap ve kitapçıkları gösterirdi. Türk kütüphanecilik tarihiyle yakın ilğimizi bildiğinden, araştırmaları arasında tesadüf ettiği belgelerden bizleri

⁵ Belleten Cilt: xxviii, (Ocak 1964), Nr. 109

haberdar eder ve ondan sonra küçük fişlerini çıkararak bu defa kendisinin aradığı kitap ve saire için yardımımızı rica ederdi.

Çok iyi hatırlıyorum bir kaç yıl evvel Sahaflardan satın aldığı küçük, fakat bulunması çok müşkül bir kaç buroşür ile yakından ilgilendiğimi gördüğü zaman;

— *Üzülme Muzaffer... demişti. Ben bunlar üzerindeki çalışmalarımı bitireyim, sana gönderirim.*

Bir kaç hafta sonra bu küçük kitapçıklar, *Beyazıt Devlet Kütüphanesinin* envanterine kayıtlanıyordu.

Son zamanlarda, “*Türkiye Eğitim Sisteminin gelişmesine tariht bir bakış*” adıyla yayınlanmak üzere olduğunu memnuniyetle öğrenmiş olduğumuz yeni bir açıdan Türk Maarifini eleştiren bir eserle uğraşıyordu. Her gelişinde elindeki fişlerin gâh çoğaldığını, gâh azaldığını görüyorduk. Eseri için fotoğraf arıyor, doküman arıyor, eski gazete nüshalarını arıyor, durmadan usanmadan arıyordu. Bugün Millî Eğitim Bakanlığı yayınları arasında yer almak üzere bulunan eserinin ardında daha, daha niceleri vardı.

— *Tezgâhta yine neler var?...*

diye sorardım. Aramızda her eser bir gemi, bitmesi de denize inmesi idi.

Güler, memnun olur... bizleri eseri üzerinde derinleşmiye götürürdü.

10 Nisan 1964 cuma sabahı gazetede *Faik Reşit Unat*'ın ölüm haberini okuduğum zaman içimde derin bir acı duydum⁶.

Daha beş gün evvel telefonla konuşmuştuk. Daha doğru bir deyimle, ağabeyimiz büyük bir kadirşinaslıkla bizi aramıştı kütüphaneden.

— *Muzaffer... demişti. Bu sefer çok kısa oldu. Sana uğrıyamadım. Bir daha sefere bol bol konuşacağız. Bana şimdiden kütüphanede yer ayır. Sana, Atatürk bibliyoğrafyan için iki tane de kitap buldum. Onları da beraber getireceğim. Bundan sonra sen yürüteceksin bu çalışmayı....*

Tanrı'dan sağlıklar ve iyilikler diliyerek gözlerinden öperim diyerek bitirmişti... konuşmasını.

* MUZAFFER GÖKMAN : *Faik Reşit Unat*. Akşam Gazetesi 12 Nisan 1964.

Özerdim'in dediği gibi; zengin bir kütüphanesi ve hele arşivi kalmış olmalıdır. Bereket versin ki oğlu da; Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi ve Dışişleri Bakanlığı Hukuk müşavirlerinden Doç. Dr. İlhan Unat da bir ilim adamıdır, bu kütüphane ve arşiv onun ölümünden sonra da memleket hizmetinde devam edecektir.

Hizmetleri her zaman saygı ile anılacak Faik Reşit Unat'ı, ne yazık ki memleket irfanına daha pek çok hizmetler göreceği bir çağda kaybettik.⁷

Hâtırası önünde saygıyla eğiliyoruz.

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A S I

- I. Okul kitapları
- II. Telif, çeviri, tertip, toplama ve hazırlamaları
- III. Komisyon halinde hazırlanan eserler ve ansiklopedik çalışmalar
- IV. Tebliğler
- V. Atlas ve haritalar
- VI. S ü r e l i yayınlardaki yazılar
- VII. Yayınlanmak üzere olan veya yayınlanmak üzere hazırlanan yazıları.

I

OKUL KİTAPLARI

- Selen, H[amit] S[adi] - UNAT F[aik] R[eşit] : Coğrafya İş Atlası, Asya-Afrika.
 1 nci Defter. İstanbul 1939 Devlet Matbaası. 2 + 13 S. 4°. F. 10 kr.
 ————— : 2 nci bası. İstanbul 1940 Maarif Matbaası. 18 s. 4°. F. 12,5 kr.
 ————— : Avrupa. 2 nci Defter. İstanbul 1939 Devlet Basımevi. 17 s. 4°. F. 12,5 kr.
 ————— : 2 nci bası İstanbul 1942 Maarif Basımevi. 17 s. 4°. F. 12,5 kr.
 ————— : Amerika - Avustralya. 3 ncü Defter. İstanbul 1939 Devlet Basımevi.
 13 s. 4°. F. 10 kr.
 ————— : 2 nci bası. İstanbul 1943 Maarif Matbaası. 2 + 13 s. 4°. F. 12,5 kr.

⁷ Faik Reşit Unat'ı Kaybettik. Millî Kütüphane Haberler, Aylık Bülten. Yıl : 8, Sayı : 87 - 88, Nisan - Mayıs 1964.

MUALLİM almanağı. 1928-29. 1 nci sene. Tertibedenler: Faik Reşit[Unat]-İsmail Hakkı [Tonguç]. İstanbul 1928 Devlet Matbaası. 256 + 21 s. 3 resim, 1 hrt. 8°.

MUALLİM Yıllığı. 1929 - 30. İkinci sene : Tertibedenler : Faik REŞİT [UNAT] - İsmail Hakkı [TONGUÇ]. İstanbul 1929 Devlet Matbaası. 138s. 8°. 4 plânş. 1 harita.

“Türk Maarif Cemiyeti yayınlarından”

[UNAT], Faik R[eşit] : Resimli Coğrafya Defteri. Sınıf : III. İstanbul 1936 Türk Kitapçılığı L. Şirketi. 32 s. 8°. resimli. F. 16 kr.

————— : 2. bası 1935, 3. bası 1936 - 1937, 4. bası 1937, 5. bası 1938.

UNAT, Faik Reşit - Kâmil Su: Tarih. İlkokul IV. sınıf. İstanbul 1945 M. Eğitim Basımevi. 136 s. 8°. resimli, haritalı. F. 60kr. “İlkokul Kitapları [serisi]”

————— : 2. bası 1945, 3. 1947, 4. bası [1948], 5. bası 1949, 6. bası [1950], 7. bası [1951] 7. bası [1952], 8. bası [1952], 9. bası [1953].

————— : Tarih Dersleri. İlkokul IV. sınıf. İstanbul [1954] Ahmed Said Matbaası-Kanaat Kütüphanesi. 111 + 1 s. 8°. resimli, haritalı. F. 70 kr.

“Kanaat Yayınları, İstanbul”

————— : [2.bası d.t. 1955], [3. bası] 1956, [4. bası] 1957, [5. bası] 1958, [6. bası d.t.1959], [7. bası] 1960, [8. bası] 1960, [9. bası] 1961, [10. bası] 1961, [11. bası] 1962, [12. bası] 1963.

UNAT, Faik Reşit - Kâmil Su: Tarih. Sınıf V, fasikül 1. İstanbul 1946 M. Eğitim Basımevi. 48s. 8°. resimli, haritalı. F. 20 kr.

————— : fasikül: 11. İstanbul 1946. M. Eğitim Basımevi. 49 - 96 s. 8°. resimli, haritalı. F. 20 kr.

————— : fasikül: 111. İstanbul 1946 M. Eğitim Basımevi. 97 - 144 s. 8°. resimli, 1 hrt. 1 plân. F. 20 kr.

————— : fasikül: IV. İstanbul 1947 M. Eğitim Basımevi. 145 - 216 s. resimli, haritalı. 8°. F. 20 kr.

————— : 2. bası [1947], 3. bası [1948], 4. bası [1949], 5. bası [1950], 5. bası ? [1951], 6. bası [1952], 7. bası [1953].

————— : Tarih Dersleri. İlkokul V. sınıf. İstanbul [1954] Ahmed Said Matbaası-Kanaat Kütüphanesi. 142 + 1 s. 8°. resimli, haritalı. F. 90 kr.

“Kanaat Yayınları, İstanbul”

————— : [2. bası 1955], [3. bası 1956], [4. bası 1957], [5. bası] 1958, [6. bası] 1959, [7. bası] 1960, [8. bası] 1960, [9. bası] 1960, [10. bası] 1962, [11. bası] 1963.

UNAT, Faik Reşit : Tarih. Ortaokul 1. 7. bası. İstanbul 1940 Maarif Basımevi. 268 s. 8°. resimli 7 harita. F. 75 kr.

“Millî Eğitim Bakanlığı [yayını]”

————— : 8. bası 1941, 9. bası 1941, 10. bası 1941, 11. bası 1941, 12. bası 1945, 13. bası 1945, 14. bası 1947, 15. bası [1948], 16. bası 1949.

UNAT, Faik Reşit - Kâmil Su: Tarih Kitabı. Ortaokul 1. sınıf. İstanbul [1954] Ahmed Said Matbaası - Kanaat Kütüphanesi. 136 s. 8°. F. 135 kr.

“Kanaat Yayınları, İstanbul”

————— : [2. bası 1955].

UNAT, Faik Reşit - Kâmil Su: Tarih Kitabı. Ortaokul II. sınıf. İstanbul [1951] Türkiye Basımevi. 141 + 2 s. 8°. resimli, haritalı. F. 125 kr.

“OKUL Kitapları Türk Limited Şirketi [yayınları]”

—————: İstanbul [1954] Ahmed Said Matbaası - Kanaat Kütüphanesi. 136 s. 8°. resimli, haritalı. F. 105 kr.

“Kanaat Yayınları, İstanbul”

—————: İstanbul [1955] Kanaat Kütüphanesi 136 s. 8°. resimli, haritalı. F. 105kr.

UNAT, Faik Reşit - Kâmil Su: Tarih Kitabı. Ortaokul III. İstanbul [1951] Türkiye Basımevi. 216 s. 8°. resimli, haritalı. F. 170 kr.

“OKUL Kitapları Türk Limited Şti. [yayınlarından]”

—————: İstanbul [1954] Ahmed Said Matbaası - Kanaat Kütüphanesi. 176s. 8°. resimli, haritalı. F. 170 kr.

II

TELİF, ÇEVİRİ, TERTİP, TOPLAMA, HAZIRLAMA

ABDÎ: Abdi Tarihi. Yayınlayan: Faik Reşit UNAT. Ankara 1943 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XII + 78 + 1s. °8. resimli. F. 100 kr.

“Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, seri 11. Nu. 10”

BRULEY, Edouard-E. H. Dance: Bir Avrupa Tarihi, Önsöz : Prof. Fehmi Yavuz, (Çevri : Faik Reşit Unat). Leyden 1960 A. W. Sythoff. 88 s. 8°

“Avrupaya bakışlar : A serisi, kültür Nr. 3”

Not: Eserin başında; “Bu kitap eserin Fransızca metni esas tutularak İngilizce- siyle de karşılaştırmak suretiyle, Türk Tarih Kurumu üyelerinden, Gazi Eğitim Enstitüsü emekli Tarih öğretmeni Faik Reşit Unat tarafından hazırlanmıştır” kaydı bulunmaktadır. Bası, Avrupa Konseyi Kültür Ekspertleri komitesinin kararı gereğince biri türkçe olmak üzere yedi Avrupa dilinde yayınlanmıştır.

HİCRÎ Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu. Tertibeden: Faik Reşit Unat. (İstanbul) 1940 Maarif Matbaası. VIII + 63 s. 8°. F. 35 kr.

“Tarih Tetkikleri için Yardımcı Kitaplar No. 1”

—————: 2. bası Ankara 1943 Maarif Matbaası. VIII + 108 s. 8°. F. 110 kr.

—————: Genişl. 3 bası. Ankara 1959 Türk Tarih Kurumu Basımvei. XVI+175 s. 8°. 17 TL.

“Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, seri: VII, No. 37”

ALİ Cevat [. . . - 1913]: İkinci Meşrutiyetin ilanı ve Otuzbir Mart hâdisesi. Ali Cevat Bey'in Fezlekesi. Yayına hazırlayan: Faik Reşit Unat. Ankara 1960 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XX + 208s. 8°. 14 plâş (10 portre) 25 TL.

“Türk Tarih Kurumu Yayınlarından. seri II - No. 19”

SAUVAGET, Jean: İslâm dünyası kısa kronolojisi. Türkçeye çevirenler : Prof. Suut Kemal Yetkin - Faik Reşit Unat. Ankara [1951] Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O. - Yeni matbaa. 47 s. 8°. 1 levha, 1 plâş. F. 75 kr.

“Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları: 1”

—————: Genişl. 2 nci bası. Ankara 1963 Ankara Üniversitesi Basımevi. 140 s.8°. 2 tablo. F. 5 L.

“Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi yayınlarından : XLIV”

İSMET İnönü, Biyografi. Topkhan: Faik Reşit Unat. Ankara 1945 Maarif Matbaası. 64 s. 8°. 1 resim.

“Ankara Halkevi, Dil ve Edebiyat Şubesi yayını. Büyük Boy, Nr. 29”

Not : Halkevlerinin 13. Kuruluş yıldönümünde Ankara Halkevinin kardeş Halk-
evleriyle halkodalarına bir armağan olarak bastırılmıştır.

MAARİF Düsturu. Toplayan ve tertibeden : Faik Reşit [UNAT]. İstanbul 1927
[-1928] Millî Matbaa. 4+640 s. 8°.

“Maarif Vekâleti yayını”

Not: Merhumun ilk kalem tecrübesidir. Eserin önsözünden; dört cilt olarak tasar-
landığı anlaşılmaktadır. Düsturun I nci cildini teşkil eden dört cüz:

Cüz I, 1-160 s. 1927 yılında

Cüz II, 161-320 s. „ „

Cüz III, 321-480 s. „ „

Cüz VI, 481-640 s. 1928 „ yayınlanmıştır.

NEŞRÎ, Mehmed [... - 1520]: Kitâb-ı Cihannümâ. Neşri Tarihi. 1. Cilt Hazırlı-
yanlar: Faik Reşit Unat - Doç.Dr.Mehmed A.Köymen. Ankara 1949 Türk

Tarih Kurumu Basımevi. XVI + 419s. 8°. F. 25 L.

“Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, seri III - No.2”

—————: 2. cilt, Ankara 1957 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII + 421 - 843
s. 8°. F. 25 L.

“Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, seri III - No. 2b”

III

KOMİSYON HALİNDE ÇALIŞILARAK HAZIRLANAN ESERLER VE ANSİKLOPEDİK ÇALIŞMALAR

ATATÜRK. İslâm Ansiklopedisi 10. fasikülünden ayrışması. 719 - 807 s. 4°. 16
Plânş. F. 200 kr.

“Millî Eğitim Bakanlığı Yayınlarından”

801 - 804 s. lar bibliyografya,

805 - 807 s. lar kronoloji.

Not: *Salih Omurtak, Hasan-Âli Yücel, İhsan Sungu, Enver Ziya Karal, Faik Reşit Unat, Enver Sökmen, Uluğ İğdemir* tarafından müştereken yazılmıştır.

ATATÜRK. Commission Nationale Turque pour l'UNESCO. Ankara 1963.
Presses de L'Imprimerie de l'Université d'Ankara 255 + 2 s. 7 plânş. 8°.

Not : Atatürk'ün ölümünün 25. yıldönümü dolayısıyla UNESCO. Türkiye Millî
Komisyonunun Fransızca, Almanca ve İngilizce olarak yayınladığı bu
kitap, aslında İslâm Ansiklopedisinde (10. fasikül) de yayınlananın aynıdır.

ATATÜRK. Turkish National Commission for U.N.E.S.C.O. Ankara 1963 Ankara University Press. 232 s. 7. Plânş. 8°.

— Atatürk'ün ölümünün 25 inci yıldönümü dolayısıyla yayınlanmış olup, yukarıda adı geçen kitabın İngilizce nüshasıdır. İngilizceye çeviri Londra Doğu Dilleri Türkçe Profesörü Dr. *Andrew J. Mango* tarafından yapılmıştır.

ATATÜRK. Türkische Nationale Kommission für U.N.E.S.C.O. Ankara 1963 Universitaets - Druckerei. 303 + 2. s. 14 plânş. 8°.

— Yukarıda adı geçen kitabın Almanca nüshasıdır. Almancaya çeviri, Münster Üniversitesinde Türkçe lektörü Bayan *Monika Rölling* tarafından yapılmıştır.

TANZİMAT 1. [Yayınlayan] : Maarif Vekâleti. İstanbul 1940 Maarif Matbaası. 1 plânş + 1026 s. 8. 67 s. resim. F. 350 kr.

“Tanzimatın 1. yüzyıldönümü münasebetiyle yayınlanmıştır”

— *Faik Reşit Unat - Selim Nüzhet Gerçek*. Tanzimat devri için bir bibliyografya. 979 - 990 s.

BAYAR, Mahmut Celâl. The Encyclopedia Americana. 1955, Vol 3, p 361.

— Makalenin altında imzası vardır.

KEMÂL Atatürk. The Encyclopedia Americana. Vol. 16, p. 346 - 347.

— Makalenin altında imzası var.

IV

TEBLİĞLER

ANONİM bir Tevarih-i Âl-i Osman nüshası hakkında, (VI. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 20-26 Ekim 1961)

ATATÜRK'ün ailesi efradı ve kendisine karabet dereceleri. (V. Türk Tarih Kongresi. Ankara 12 - 17 Nisan. 1956) Türk Tarih Kurumu yayınlarından, IX. seri - No. 5. 733 - 737 s.

AVRUPA konseyince tarih öğretimi ve tarih ders kitapları hakkında alınan kararlar ve yapılan işler. (V. Türk Tarih Kongresi. Ankara 12 - 17 Nisan. 1956) T. Tarih Kurumu yayınlarından, IX. seri - No. 5. 695 - 701 s.

ETUDES récentes á propos de l'oeuvre et de le vie de Mehmed Neşri. London 1954 The Royal Asiatic Society. 204 - 205 s. Procee - dings of the twenty - third International Congress of Orientalists. Cambridge 21 st - 28 th August, 1954.

IMPORTANCE des archives de l'Empire Ottoman du point de vue des études. Actes du colleque International de Civilisations Balkaniques (Sinaia, Juillet 1962) 46 - 48 s.

KIRIM'ın Osmanlı idaresinden çıktığı günlere ait bir vesika: Necati Efendi Sefaretnamesi veya sergüzeştname. (3. Türk Tarih Kongresi. Ankara 15 - 20 kasım 1943) Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, IX. seri - No. 3. 367 - 374 s.

MİLLÎ Eğitim tarihimiz konusu üzerinde yapılması gerekli çalışmalar. (VII. Millî Eğitim Şûrası. Ankara, 5 Şubat 1962)

Not. Bu tebliğ, M. Eğitim Bakanlığınca bastırılmakta olan "Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi bir bakış" adlı eserinin -Önsöz-ünden sonra da yer alacaktır.

TÜRK Tarih Kurumu'nun 30. kuruluş yıldönümü ve 6. Türk Tarih kongresi. (VI. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 20-26 Ekim 1961)

ONYEDİNCİ ve onsekizinci yüzyıllarda Türk - Rus diplomatik ve kültürel münasebetlerini aydınlatan belgeler olarak sefaretnameler. (Sovyet Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü. Moskova, Ağustos 1962)

SELÂNİK'te Atatürk evinin tarihçesi hakkında araştırmalar. (VI. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 20-26 Ekim 1961)

Yapılamamış bir tebliğ :

TÜRKİYE'de tarih ders araçları üzerinde çalışmalar. (VI. Türk Tarih Kongresi programında yazılı bulunan bu tebliğ, zaman yetersizliğinden yapılamamıştır).

V

ATLAS - HARİTA

İLKMEKTEP Atlası. [Hazırlayan] : Faik Reşit [Unat], İstanbul 1930 Kağıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şti. 16 s. 4°.

TARİH Atlası. Faik Reşit Unat. İstanbul [1952] Kanaat Yayını - Wien, Geographisches Institut. 8 + 48 s. 8°. F. 375 kr.

"Kanaat yayınları, İstanbul"

Not - ilk 8 sayfa Ahmed Said Matbaası.

———— : [2. bası.] İstanbul [1953] Kanaat yayını - Wien, Geographisches Institut. 4 + 48 + 4 s. 8°. F. 375 kr.

Not - M.Eğitim Bakanlığınca Orta Okullarla liseler için yardımcı ders aracı olarak kabul edilmiştir.

[3. bası, 1954]. [4. bası, 1955] [5. bası, 1956], [6. bası, 1957], [7. bası, 1958], [8. bası, 1959.]

TARİH Atlası. Genişl. basın [9. bası]. Faik Reşit Unat. İstanbul [1960] Kanaat Yayını - Wien, Geographisches Institut. IV + 56 + IV s. 8°. F. 10 L.

"Kanaat Yayınları, İstanbul"

[10. bası, 1961] [11. bası, 1962] [12. bası, 1963]. [13. bası. 1964]

AFRİKA. 1: 10.000.000. [1962]. Afrika fizikî ve siyasî haritası. [Hazırlayan]: Faik Reşit Unat. Wien [1962] Geographisches Institut. 1 pf. 80.X 104cm. F. 12 L.

"Kanaat Yayınları, İstanbul"

Tamamlayıcı harita: [Afrika]1: 40.000.000. Eğriler, gölgeleme, Demiryollar. Yollar.

AMERİKA: Güney Amerika fizikî ve siyasî haritası. 1: 10.000.000. [Hazırlayan]

Faik Reşit Unat. İstanbul [1954] Kanaat Yayınevi - Wien, Geographisches Institut. 77 x 108 cm. F. 12 L. Milletlerarası sınır, Eğrili, gölgeleme. Demiryollar.

———— : [2. bası 1962].

AMERİKA: Kuzey Amerika fizikî ve siyasî haritası. 1: 10.000.000. [Hazırlyan] : Faik Reşit Unat. İstanbul [1954] Kanaat Yayınevi - Wien, Geographisches Institut. 77 X 108 cm. F. 12 L.

— Tamamlayıcı harita: Amerika Birleşik Devletleri 1:15.000.000. Milletlerarası sınır. Eğriler. Gölgeleme. Demiryollar.
 — : [2. bası, 1962].

ASYA: Fizikî ve siyasî haritası. -1: 10.000.000. Hazırlyan : Faik Reşit Unat. İstanbul [1954] Kanaat Yayınevi - Wien, Geographisches Institut. 1 pf. 110 x 120 cm. F. 15 L.

ASYA : Fizikî haritası. 1: 9.000.000. [Hazırlyan] : Faik Reşit Unat.

AVRUPA : Fizikî haritası. 1: 5.000.000. [Hazırlyan] : Faik Reşit Unat. İstanbul [1962] Kanaat Yayını - Wien, Geographisches Institut. 1 pf. 110 x 120 cm. F. 15 L.

— Tamamlayıcı harita: Avrupa 1: 25.000.000. Eğriler, Gölgeleme. Demiryollar.
 — : [2. bas. 1962].

DÜNYA haritası. Siyasî. 1: 32.000.000. Hazırlyan : Faik Reşit Unat. İstanbul [1954] Kanaat Yayınevi - Wien Geographisches Institut. 1 pf. 68 x 111 cm. F. 12 L.

— Milletlerarası sınır, demiryollar.
 — : [2. bası, 1962]

DÜNYA haritası. Fizikî, 1: 32.000.000. [Hazırlyan] : Faik Reşit Unat. İstanbul [ts.] Kanaat Yayını - Wien Geographisches Institut. 1 pf. 80 x 110 cm. F. 12 L.

— Eğrili, gölgeleme.
 — : [Yeni bası 1962]

OKYANUSYA. Fizikî ve siyasî haritası. 1: 10.000.000. [Hazırlyan] : Faik Reşit Unat. İstanbul [1954] Kanaat Yayını - Wien, Geographisches Institut. 1 pf. 105 x 75 cm. F. 12 L.

— Milletlerarası sınır. Eğrili. Gölgeleme. Demiryollar.
 — : [2. bası, 1962].

OSMANLI İmparatorluğu'nun büyümesi 1299 - 1699. 1: 6.000.000. [Hazırlyan]: Faik Reşit Unat. İstanbul [1962] Kanaat Yayını - Wien, Geographisches Institut. 1 pf. 115. x 73 cm. F. 12 L.

- Milletlerarası sınır.

TÜRKİYE İller ve Yollar Haritası 1: 1.500.000. Hazırlyan : Faik Reşit Unat. İstanbul [1953] Kanaat Yayını - Wien, Geographisches Institut. 1 pf. 115 x 73 cm. F. 12 L.

— Milletlerarası ve mülki taksimat sınırları. Yollar.
 — : [2. bası, 1962.]

TÜRKİYE Fizikî Haritası. 1: 500.000. Hazırlyan : Faik Reşit Unat. İstanbul [ts.] Kanaat Yayını - Wien, Geographisches Institut. 1 pf. 111 x 70 cm. F. 12 L.

— Tamamlayıcı harita: Türkiye, coğrafya bölgeleri 1: 4.500.000. Milletler arası ve mülki taksimat sınırlar. Demiryollar. Yollar. Eğriler. Gölgeleme.

— Yeni bası 1962

VI

SÜRELİ YAYINLARDAKİ YAZILARI

AYLIK ANSİKLOPEDİ (Server İskit)

- Agâh Efendi, Yusuf. c 2, 783
 Ahmed Resmî Efendi c 1, 99
 Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti. c 1, 133
 Anayasamızın Tarihçiliği. c 1, 324
 Anayasamızın türkçeleştirilmesi. c 1, 294
 Ankara'nın Devlet merkezi oluşu. c 1, 197
 Arda, Hacı Âdil. c 1, 295
 Birinci Meşrutiyet. c 1, 232
 Cumhuriyet Halk Partisi. c 1, 41
 Duran, Faik Sabri. c 2, 427
 Erzurum Kongresi. c 1, 80
 Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü, c 2, 522
 Islahat Fermanı. c 1, 239
 İsmet İnönü. c 1, 141, 178
 Misakı Millî (Ahd-i Milli Beyannamesi). c 1, 92
 Mondros Mütarekesi. c 2, 567
 Mudanya Mütarekesi. c 1, 182
 Müdafaai Hukuk ve Parti Grubu. c 1, 25
 Necati Mustafa, Mustafa. c 1, 280
 Parti Bayrağı. c 2, 406
 Reisülküttab ve Hariciye Nazırlığı. c 1, 120
 Sadrazamlar ve Başvekiller. 1595
 Said Halim Paşa. c 1, 253
 Sivas Kongresi. c 1, 157
 Sungu, İhsan. c 2, 752
 Talât Paşa. c 2, 442
 Türkiye Büyük Millet Meclisinin kuruluşu. c 1, 381

BELLETEN

(Türk Tarih Kurumu)

ATATÜRK'ün II. Meşrutiyet İnkilâbının hazırlanmasındaki rolüne ait bir belge. c: XXVI, sayı: 102 (Nisan 1962) den ayrışım. 339 - 348 s. (iki fotokopi ile birlikte). 8°.

ATATÜRK'ün öğrenim hayatı ve yetiştiği devrin millî eğitim sistemi. c: XXVII, sayı: 108 (Ekim 1963) den ayrışım. 599 - 624 s. (5 s. resim). 8°.

ATATÜRK'ün toplamak istediği "Meclisi Müessisan". c: XXI, sayı: 83 (Temmuz 1957) den ayrışım. 483 - 487 s. 8°.

BAŞHOCA İshak Efendi. c: XXVIII, sayı: 109 (Ocak 1964) den ayrışım. 89-115 s. (4 fotokopi). 8°.

HASAN - Âli Yücel. c: XXV, sayı: 98 (Nisan 1961) den ayırbaşım. 291.-306 s. (1 resimle birlikte). 8°.

MÜVERRİH Mehmed Neşri'nin Eseri ve Hayatı Hakkında. c: XXI, Sayı: 82 (Nisan 1957) den ayırbaşım. 295 - 300 s. 8°.

NEŞRÎ Tarihi Üzerinde Yapılan Çalışmalara Toplu Bir Bakış. c: VII, sayı:25 (Ocak 1943) den ayırbaşım. 177 - 201 s. 2 plânş. 8.

PROFESÖR Dr. Gotthard Jäschke. C: XXVIII, sayı: 110 (Nisan 1964)'dan ayırbaşım. I plân Ş. 3 s. 8°.

Not: Bu yazı, 8 Nisan 1964 günü, Faik Reşit Unat'ı kaybettiğimiz gün, 70 nci yıldönümünü idrâk eden bir dosta Tanrıdan uzun ömürler dileyen Unat'ın kadirşinas karakterini çok iyi sembolize eden bir veda mesajı niteliğindedir.

BİBLİYOGRAFYA. c: XXVII, sayı: 106 (Nisan 1963) den ayırbaşım. 307-327 s. (son 8 sayfa fotokopi). 8°.

— Hüseyin: Bedâyi ül-Vekayi. Metni hazırlıyan, redakte eden ve önsözü yazan A.S.Tveritinova, fihrist ve indeksi hazırlıyan Y.A.Petrosyan. 2 cilt. Moskova 1961, Akdami Nauk SSSR Institut Karadov Azii.

BİBLİYOGRAFYA. c: XXVII, sayı: 106 (Nisan 1963) den ayırbaşım. 327 - 332 s. 8°.

— Milletlerarası Birinci Türk Sanatlar Kongresine (Ankara 19 - 24 Ekim 1959) sunulan tebliğler.

— Prof. Suut Kemal Yetkin'in L'architecture turque en Turquie adlı eseri.

BİBLİYOGRAFYA. c: XXVII, sayı: 108 (Ekim 1963). 707 - 709 s. 8°.

— The Muslim and christian calendars, G.S.P. Freeman - Grenvill, London, Oxford University Press 1963, VIII + 87 s. 8°

BİBLİYOGRAFYA. C: XXVII, sayı: 109 (Ocak 1964) den ayırbaşım. 173 - 176 s. 8°.

— Muzaffer Gökman. Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası. İstanbul 1963 Millî Eğitim Basımevi. VI + 426 s. 8. F. 10 L.

“Millî Eğitim Bakanlığı, Atatürk serisi Nr.: 2”

BİBLİYOGRAFYA. c: XXVI, sayı 101 (Ocak 1962) den ayırbaşım. 211 - 215 s. 8°.

— Wüstenfeld-Mahler sche Vergleichungs-Tabellen, zur muslimischen und iransichen Zeitrechnung, mit Tafeln zur Umrechnung orient-christlicher Ären. Dritte verbesserte und erweiterte Auflage der “Vergleichungs-Tabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechungs”, unter Mitarbeit von Joachim Mayr, neu bearbeitet von Bertold Spuler. Wiesbaden 1961. Deutsche Morgenländische Gesellschaft in Kommission bei Franz Steiner G.m. b. h. 90 + 19 s. cedvel. 4°.

BİBLİYOGRAFYA. c:XXVI, sayı: 102(Nisan 1962)den ayırbaşım. 409-412 s.8°

— Yosif Abgaroviç Orbeli: Sinkronistiçeskie Tablitsi Hıdjrı i Yeveropyiskogo Letoiscisliııya. Sovyetler Birliğı Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü. Moskova 1961. 286 s.

DÜNYA GAZETESİ

İhsan Sungu ve Halk Eğitimi. 11 Nisan. 1961

EĞİTİM DERGİSİ
(M.Eğitim Bakanlığı yayınları)

ATATÜRK'ün ilk öğretmeni Şemsi Efendi ve Okulu. c: 1, sayı: 3 (Mart 1963).
38 - 42 s.

EĞİTİM HAREKETLERİ DERGİSİ

MÜLKİYE Mektebinin Kuruluş Tarih ve Yıldönümü günü. sayı: 2 (Şubat 1955)
21 - 25 s.

SAYIN Ertuğ'a cevap. sayı: 5 (Mayıs 1955) s.31. (Mülkiye Mektebi hakkında).
TÜRKİYE'de Öğretmen Okullarının Kuruluşuna Toplu Bir Bakış. sayı: 3 - 7
(Mart - Temmuz 1955). 21 - 23, 26 - 29, 29 - 30, 27 - 30 s.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM
DERGİSİ

NIŞ İslâhanesinin kuruluş tarihini aydınlatan bir belge. Yıl: 10, (Ağustos 1962)
sayı: 114. 5 - 6 s.

SİYASİ İLİMLER MECMUASI

"MÜLKİYE" hangi yılda, hangi ayın başında kuruldu?. c: XXIV, (ocak/
1955) no. 286. 365 - 369 s.

TARİH VESİKALARI
(M. Eğitim Bakanlığı)

AHMED III Devrinde Yapılmış Bir Önasya Haritası. c: 1, sayı: 2 den ayrıbasım. 3 s. 4° 1° harita.

AHMED III Devrine Ait Bir Islahat Takriri, Muhayyel bir mülâkatın zabıtları. c: 1, sayı : 2 den ayrıbasım. 15 (107 - 121) s. 4°.

AMASYA Protokolları. Yeni seri, c: 1, Mart - 1961, 3 (18) sayı. 359-365 s. 4°. 1 levha.

ANADOLU ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluşuna ait vesikalar. c:1, sayı:1 den ayrıbasım. 9 (1-9) s. 4°. 2 plânş, 2 levha.
c:1, sayı:2 den ayrıbasım. 9 (81-91) s. 4°. 7 plânş.
c:111, sayı:15 den ayrıbasım. 9 (161-170) s. 4°. 6 levha.

ATATÜRK'ün Ankara'ya gelişi. c: 2 sayı: 10'dan ayrıbasım. 12 s. 4°. 10 plânş.

ATATÜRK'ün askerlikten istifası ve Erzurum'da tevkifi teşebbüsü ile ilgili bazı vesikalar. Yeni seri, c:1 (Ağustos/1955) 1(16) sayı. 1-3 s. 4°. 3 levha.

ATATÜRK'ün askerlikten istifası ve Millî Savaşa millet ferdi olarak başlaması. c:1, sayı: 5 den ayrıbasım. 5 (321-325) s. 4°. 2 plânş.

EBEDÎ Şef Atatürk'ün Türk Dil Kurumu'na direktifleri. c: 2, sayı: 11'den ayrıbasım. 4 s. 4°. 6 plânş (Atatürk'ün 6 sayfa el yazısı fotokopisi).

HARB Tarihi Vesikaları Dergisi. 1-3 yıl (Eylül 1952-Aralık 1954) sayı: 1-10 Yeni seri, c:1, sayı: 1(16) (Ağustos/1955). 180 - 185 s. 4°.

HÜSREV Paşa Tarafından Bir Arz Tezkeresi. c: 1 (Şubat/1962) sayı: 5. 368-373 s. 4°.

KAPICIBAŞI Niş'li Mehmet Ağa'nın Moskova Sefaretnâmesi. c: 2, sayı: 10,11 ve 12 ci sayılardan ayrıbasım. 47 s. 4°.

KIRIM Tarihi veya Necati Efendi'nin Rusya Sefaretnamesi. c: 3, sayı: 13,14 ve 15. 60 - 68, 137 - 149, 222 - 229 s. 4°.

LOZAN Barış Andlaşmasının imzasına ait bazı vesikalar. c: 2, sayı: 7 den ayrıbasım. 14 s. 4°. 16 Plânş. 2 levha.

MUSTAFA Kemal Paşa'nın Başkumandanlığa tâyini ve kendilerine müşürlük rütbesiyle gazilik unvanı verilmesi hakkında bazı vesikalar. c: 2, Sayı: 8'den ayrıbasım 20 (81 - 100) s., 1 plânş, 3 levha. 4°.

MUSTAFA Kemal Paşa'ya 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatıyla verilen vazife ve selâhiyetlere dair bazı vesikalar. C: 2, sayı: 12 den ayrıbasım. 9 s. 4°. 4 vesika.

SADRAZAM Kemankuş Kara Mustafa Paşa Lâyihası. c:1, sayı:6 (Nisan 1962). dan ayrıbasım 443 - 480 s. 4°.

ŞEHİDÎ Osman Efendi Sefaretnamesi. c:l, sayı: 1-5 den ayrıbasım. 57 s. 4°.

TÜRKİYE Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kuruluşuna ait bazı vesikalar. c: 1, sayı: 6 dan ayrıbasım. 6 (401-406) s. 4°.

TÜRKİYE Büyük Millet Meclisinin 1. devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Gurubunun kuruluşuna ve çalışmalarına ait bazı vesikalar. c:3 sayı, 13'den ayrıbasım. 15 s. 4°.

TÜRKİYE Devletinin makarr-i idaresi Ankara şehridir. c: 2, sayı: 9 dan ayrıbasım. 5 s. 4° 7 plânş. 1 levha.

TÜRK COĞRAFYA DERGİSİ

MEMLEKETİMİZDE bir coğrafya cemiyeti kurma istekleri ve teşebbüsleri. Yılı:1 (1943), sayı: 1 den ayrıbasım. 7 s.

TÜRK DİLİ DERGİSİ

ATATÜRK'ün biyografisi ile ilgili bazı tarih ve belgeler hakkında. c: XII (Şubat/1963) sayı: 137. 239 - 242 s.

LÂTİN Alfabesinden Türk Alfabesine. c: 2 (Ağustos/1953) sayı: 23. 721-734 s.
NE Mutlu, Türküm Diyene. C: XIII(Kasım/1963) sayı: 146, 76 - 80 s.

ÖLÜMÜNÜN 25. Yıldönümünde: Atatürk'e şükran anıtı. c: XII (Mayıs/1963) sayı: 140, 409 - 411 s.

TÜRK harf devrimine ait hâtıralar ve yayınlar. C:3 (Ekim/1953) sayı: 25, 48 - 51 s.

TÜRK KÜTÜPHANECİLER DERNEĞİ
BÜLTENİ

SELİM Nüzhet Gerçek, "Türk Kütüphaneciliğine hizmet edenler serisi" c: 2, sayı: 1 - 2, 1954. 40 - 43 s. 1 resim.

ULUS GAZETESİ

ATATÜRK ve tarih öğretimi. 29 Kasım. 1960

BUNA katıyen müsaade etmem... 19 Mayıs. 1962

İKİ tarih - Atatürk'ün İstanbul'dan ayrıldığı ve Samsun'a vardığı günler. 20 Mayıs. 1953

M. EĞİTİM Bakanı Hasan Âli Yücel. 3 Mart. 1961

"O'nun için söylenmiş olan en güzel söz...." 10 Kasım. 1960

ÖLÜMÜNDEN 15 Yıl sonra İhsan Sungu. 18 Nisan. 1961

TÜRK Biyoğrafya Enstitüsü. 15 Temmuz. 1960

27 Mayıs İnkılâbı ve Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü. 1 Temmuz. 1960

UNESCO HABERLERİ

MİLLÎ Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel. c: IV, (Mart/1961) sayı: 34. 18 - 19 s.

SOVYETLER Birliği, Macaristan ve Çekoslavya'da yapılan seyahat ve kültür temasları. c: IV, (Mayıs-Agustos/1962) sayı: 48 - 51. 3 - 6 s.

ÜLKÜ DERGİSİ

LOZAN. sayı: 21 (Ağustos 1942). 9 - 11 s.

TÜRK yayın hayatına toplu bir bakış. sayı:3 (1 Kasım 1941) 25 - 26 s.

YENİ kitaplar. sayı:1 (1 Ekim 1941) s. 18.

23 Nisan 1920 tarihli iki gazete. sayı: 15 (1 Mayıs 1942) 10- 11 s.

YAKIN TARİHİMİZ

ANADOLU Hükümetinin Temsilcisi Refet Paşa İstanbul'da c: IV, 377-378 s.

YENİGÜN GAZETESİ

SIYASAL Bilgiler Fakültesinin kuruluş yıldönümü. 4 Aralık. 1958.

VI

YAYINLANMAK ÜZERE OLAN VEYA YAYINLANMAK
İÇİN HAZIRLANAN

ANKARA Erkek Öğretmen Okulu.

7 daktilo sayfası tutan bu incelemenin yayınlanıp, yayınlanmadığı tesbit edilememiştir.

DENİZ Harb Okulunun kuruluş tarihi.

9 daktilo sayfası tutan bu incelemenin. Donanma Dergisinde yayınlanacağı öğrenilmiştir.

HARB Okulumuzun kuruluş dönemine ait bazı belgeler ve düşünceler. 15 daktilo sayfası tutan bu incelemenin, Gnkur. Araştırma-Geliştirme Başk.lığı Dergisinde yayınlanacağı öğrenilmiştir.

OSMANLI sefirleri ve Sefaretnameleri.

Bir kaç forması basılmış olan bu eserin basılması, yeni sefaretnameler bulunduğu için durdurulmuş ve bu ilâveyi yapmak da maalesef mümkün olamamıştır. Eserin yakın bir gelecekte, Türk Tarih Kurumu yayınları arasında, Sayın Uluğ İğdemir'in bir önsözü ile yayınlanacağı beklenilmektedir.

TÜRKİYE Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış.

M. Eğitim Bakanlığınca basılmakta olan bu eser, merhumun son aylarda üzerinde titizlikle durduğu kitabıdır.

Çeviriler :

MİLLİYETÇİLİK VE ÇOK MİLLETLİ İMPARATORLUKLAR *

HUGH SETON-WATSON

Londra Üniversitesi Rusya Tarihi Profesörü

Çeviren : DR. Y. T. KURAT

Tarihte gelmiş geçmiş büyük imparatorlukların çoğunun dinleri, dilleri ve âdetleri birbirinden farklı tebaları olmuştur. Benim kanaatime göre “çok milletli imparatorluk” terimi ancak modern anlamdaki milliyetçiliğin doğuşundan sonra kullanılabilir. Bizim anladığımız mânadaki milliyetçilik XVI ıncı yüzyıldan önce mevcut olmadığı gibi, Fransa ihtilâlinde evvel de meydana gelmiş sayılmaz. Bundan önce de dil ve din farklarının önemi sık sık görülmüşse de, bu faktörlerin millî bağımlılığı gerektirecek yeni bir milliyetçilik anlamı ortaya koyacakları hiç düşünülmemiştir.

Yeni çağdan önce gelmiş imparatorluklarda, durumları ilahî hukuk kavramına göre tesbit edilmiş tebalardan, hükümdarlarına sadakatle itaat ve hizmet etmeleri isteniyordu. Kral Tanrı tarafından tâyin edilmiş ve yalnız Tanrı'ya karşı sorumlu bir hükümdardı. Ve buna karşılık tebalarının bağımlılığını kabul ederek, onları korumak görevini üzerine almıştı. Fakat bundan hükümdarın tebaları arasında eşitlik olduğu mânası çıkarılmamalıdır. Zengin ile fakir arasında sosyal imtiyazlar ve hiyerarşi bulunduğu gibi, belirli bir kitleye mensup bütün fertleri de ikinci sınıf tebalar olarak görmek mümkündür. Buna örnek olarak özellikle İslâm ve Hıristiyan İmparatorluklarını gösterebiliriz. Bu sınıflandırmayı yapan dindir. Hindistan'daki Moğol İmparatorluğunda, çoğunlukta bulunan Hindular, müslümanlardan daha az haklara sahip ikinci sınıf tebalar olarak yaşamışlardır. Batı Avrupa Hıristiyan devletlerindeki yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan eyâletlerindeki Hıristiyanlar ve XVII ilâ XVIII inci

* 24 Mart 1961 tarihinde Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde verilen konferans.

yüzyıl Rusya İmparatorluğundaki müslüman Tatarlar için durum ay-
nıdır. Yukardaki örneklerden bu zümrelerin mutlaka dinî inançla-
rından dolayı zulme uğradıkları mânası çıkarılmamalıdır. Bununla
beraber ara sıra baskılar olmuşsa da bu fertlerin dinlerini değiştirme-
leri de mümkündü. Hükümran olan dini kabul ettikleri takdirde, bu
dinin sağladığı imtiyazlardan faydalanabiliyorlardı.

Milliyetçilik prensipleri yavaş yavaş batı Avrupa'da ortaya çıkmış
ve İnkılâp Fransa'sında teorik olarak kaleme alınmıştı : Milliyetçilik
hakikî bir lâik düzen ve demokrasi demektir. Milliyetçilik dinî cemi-
yete ve dolayısıyla hükümdara olan bağlılığı tamamen ortadan kaldırı-
mıyorsa bile, bir millet iradesi kavramı getirerek yavaş yavaş onların
yerini almaktadır. Nitekim XIX uncu yüzyılda, Volga vâdisinde hı-
ristiyanlar ile müslümanlar arasındaki mücadele, yavaş yavaş deği-
şerek Ruslar ve Tatarlar arasındaki mücadele şeklini almıştı. Ne
Ruslar ne de Tatarlar dinlerini unutmamışlardı. Fakat onların bir-
birlerine karşı olan siyasî davranışlarını tâyin eden, kuvveti gittikçe
artan milliyet anlamıydı. Milletın toplum şahsiyeti fikrinin, kralın
kendi şahsiyetinden çok daha önemli olduğu anlaşılırsa, millete bağ-
lılık kavramının tamamen demokratik olduğu ortaya çıkar. Milliyet-
çilerin hepsi krallık aleyhtarı değilseler bile, temel olarak milliyet-
çilik kavramı halkın egemenliği fikrini kapsamaktaydı. Bu yüzdendir
ki, 1815 yılındaki hükümdarlar milliyetçiliği hem kilisenin hem de
kendi sülâlelerinin kuvvetini tehdid eden yıkıcı bir fikir olarak gör-
mekteydiler.

XIX uncu yüzyılda çok milletli imparatorlukların (milliyetçilik
doktrinlerinin aralarında yayılmaya başlamış olduğu, ayrı diller ko-
nuşan, muhtelif din ve âdetlere bağlı tebaların bulunduğu impara-
torluklar) hükümdarları milliyetçiliğe karşı zor kullanarak dayana-
bildiler. Fakat bu kâfi değildi. Başka bir doktrin ortaya koyup dene-
meleri gerekiyordu. Eskiden gerek hükümdarlar, gerek kiliseler sa-
dece var olmakla meşruiyetlerini tanıtmışlardı. Şimdi ise onların yeni
bir meşruiyet teorisi kurarak resmî bir devlet düşüncesi yaratmaları
lâzım geliyordu.

Milliyetçi hareketlerin doğması ve resmî ideoloji bulma teşebbüs-
leri gibi birbirine girift bu iki mesele üzerinde görüşlerimi belirtmek
isterim. Napolyo'nun mağlubiyetinden sonra geçen 150 yıl süresince,
Habsburg, Rusya, Osmanlı ve Britanya İmparatorlukları olmak ü-
zere, dört büyük imparatorluk bu meselelerle karşılaşmıştır. Ben umu-

miyetle tarihleriyle en çok uğraştığım Avusturya ve Rusya İmparatorluklarıyla, onların halefleri küçük Tuna devletleri ve Sovyetler Birliğinden bahsedeceğim. Fakat diğer iki imparatorluk hakkında da söyleyeceklerim olacak.

Önce görüşlerimi genel olarak belirteyim. XX inci yüzyılın ilk 10 ilâ 20 yılı içinde İngiliz tarihçileri, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluklarının hataları hakkında çok şeyler yazmışlardır. Bunun belli başlı iki sebebi vardır. Birincisi her iki imparatorluğun bu devrede yıkılmağa başlamaları, diğeri de Birinci Dünya Savaşında İngiltere'nin düşmanı olmalarındandır. Rusya hakkındaki yazıların daha az olması ise iki sebebeden ileri gelir. Bir kere Rusya İmparatorluğu diğerleri gibi dağılmamış ve Rusya'yı izliyenler de tabî olarak ihtilâlin, diğeri bir deyimle Bolşevizm ve sivil harbe ait destanî hikâyelerin o kadar tesiri altında kalmışlardı ki, yüzyılın başında bütün Rusya nüfusunun %55 ini teşkil eden ve Rus olmıyan milletlerin problemleri âdeta unutulmuştu. Bu tarihçilerin çalışmalarını küçümseyenler arasında benim en sonda gelmem gerekir, çünkü onlar içinde en çok temayüz etmiş kimselerden biri de babamdır. Benim fikrime göre onların çalışmaları ileriki nesiller için çok iyi bir tetkik konusu hazırlamıştır. Konuların çıkış noktalarında onları doğru bulmaktayım. Fakat artık 1960 larda, biz bu meseleleri daha farklı bir açıdan görebiliyoruz. Bu son 20 yıl içinde üçüncü bir imparatorluğun, yani Britanya İmparatorluğu'nun da dağılmasına şahit olmuş bulunuyoruz. Bu dağılma savaşta yenilmek yüzünden olmadıysa da, diğer imparatorluklardakine kıyasla çok az kan dökülmesine rağmen, gene de bir dağılma olarak kendisini göstermiştir. İşte bu tecrübe, hiç değilse daha önceki imparatorlukların durumunu anlayışla izlememe sebep olmuştur. Böylece Habsburg ve Osmanlı hükümdarlarının yaptıkları hatalar hakkında fazla bilgi sahibi olmadıysam da, onların karşılaşmış oldukları meseleler hakkında fikrim vardır sanırım. Nitekim modern imparatorluklar da kendilerini beklemiş bu acı mukadderat içinde çabalamaktadırlar. Hükümlerinin bu akıbetten kurtulma imkânı, kendi denetlemeleri dışında kalan kuvvetler dolayısıyla pek mümkün görünmemektedir. Bununla beraber, akıllıca ve akılsızca yapılan işler arasındaki farkı ve bunların doğurduğu neticeleri inkâr edecek değiliz. Fakat bunların bizi ithamcı olmaktan ziyade problemleri anlamaya yöneltmesini daha doğru bulmaktayım.

Milliyetçilik hareketleri çağındaki Avusturya tarihi, Macaristanla 1867'de varılan andlaşma ile iki kısma ayrılmıştır. Habsburg İmparatorluğu başlıca Habsburg Hanedanına bağlılık temeli üzerinde durmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu tarafından Balkanlarda temsil edilen İslâmiyete ve Almanya'da Prusya'nın Protestanlığına Katoliklik ile karşı koyulması bu temelin destekleriyidiler. Avusturya, Avrupa devletleri içinde inkılâpçı ve Napolyoncu Fransa ile en uzun süre çarpışan bir devlet olmuştur. Bu mücadelede, özellikle 1809 ve 1813 savaşlarında, Avusturya hükümeti Fransa'ya karşı Avusturya yahut Alman millî duygularından biraz olsun faydalanmasını bilmiştir. Fakat Meternih milliyetçiliğin hiçbir şekline itibar etmemiş ve 1815 sulh andlaşmasile kuzey İtalya'daki Habsburg topraklarını genişletip, Galiçya üzerinde yeniden hak iddia ederek millî duygulara meydan okumuştur. İtalyanların ve Lehlilerin içinde ise kuvvetli bir milliyetçilik duygusu kaynıyordu. Onlar Viyana'dan idare edilmeyi hiç istemiyorlardı. Alp ve Karpat dağları gibi iki büyük tabii sınır, Lehistan ve İtalyan topraklarını Habsburg topraklarından ayırdığından, onların İmparatorluk içine alınmış bulunmaları stratejik bir komediden ibaretti. Bu bölgelerin Avusturya'ya faydası değil aksine, sebepleri henüz tarihçiler tarafından yeter derecede açıklanmamış zararları olmuştur. Venediğin alınması ve Lombardiya'nın elde tutulması yüzünden Avusturya Fransa ile çekişmek zorunda kalmış ve bu mücadele 1859 savaşının fecî neticesile sona ermişti. Avusturya'nın Galiçya'dan çekilmemesi ise Prusya ve Rusya ile olan münasebetlerini aksatmıştı. Rusya'nın Balkanlarda rakibi olan Avusturya, Rusya'ya Lehistan üzerinde varılan parsa toplama uzlaşmasile bağlı bulunduğundan, rakibine karşı sert bir politika tatbik edecek durumda değildi. Dolayısıyla Avusturya ne Fransa ne de Rusya ile birlikte iş görebilmiş, ikisi arasında sallanıp kaldığı gibi, her ikisinin de düşmanlığını kazanmış ve sonunda kendisini Prusya etrafında kurulan Alman İmparatorluğunun tutsağı olarak bulmuştu.

Viyana konferansında İtalya ve Lehistana dair maddelerden başlayarak, 1854-1856 Kırım savaşında, Rusya'ya karşı 1863 Lehistan ihtilâlinde, 1859 ilâ 1866 mağlubiyetlerine kadar tatbik olunmuş istikrarsız politika ile, 1879'da Almanya ile yapılan ittifaktan sonra İmparatorluğu'n 1918'de yıkılmasındaki zincirleme sebepler açıkça görülebilir. Fakat Meternih devrinde Hükümdarlığı tehdid eden milliyetçiler İtalyanlar ve Lehliler değil, Almanlar ve Macarlar olmuş-

lardı. Alman milliyetçiliğinin çekirdeğini, iş adamları, serbest meslek sahipleri ve hükümet memurlarından kurulu orta sınıfın gelişen üç zümresi teşkil etmekteydi. Bu üç gurup ferdiyetçilik ve millî gurura dayanan bir çerçeve içinde birbirleriyle sıkı sıkıya bağdaşmışlardı. Onların meydana getirdiği burjuvazi ise, batı Avrupa'da Reformdan sonra ortaya çıkan ve genel olarak ferdiyetçilik temeli üzerine kurulmuş, kendine has sosyal ve kültürel özellikleri temsil eden burjuva sınıftan farklı değildi. Çekler arasında da, aynı derecede olmasa bile, böyle bir gelişme göze çarpıyordu. Burada da bu üç sınıf yalnız çoğalmakla kalmayıp, aynı zamanda genişleyen sosyal ve kültürel bir kütle meydana getiriyorlardı. Marksist literatüründe çok kullanılan burjuva milliyetçiliği terimini, 1848 yıllarında Avusturya Almanları ve Çekler için de kullanmak yerinde olur. Macaristan'da ise burjuvazi hemen hemen hiç teşekkül etmemişti. Buradaki milliyetçilik hareketini yürütenler, toprak sahibi asiller, yani geleneksel imtiyazlı sınıf olmuştur. Asillerin bu tutumu hükümet memurlarına ve gelişen serbest meslek sahiplerine tesir etmişse de, bu sınıflardan hiçbirisi yahudi ve almanlar gibi yabancı elemanların bulunduğu tüccar sınıfı ile sıkı bir bağ kurmamıştı.

1848 yıllarında milliyetçilik ve liberalizm ihtilâlleri Viyana, Budapeşte ve Prag'da patlak verdi. Onların bastırılmasından sonra da, hükümet milliyetçi talepleri körü körüne red etti. Fakat 1859 Fransa ve 1866 Prusya yenilgilerinden sonra artık yukardaki hususlarda bir andlaşmaya varmak gerekiyordu. 1867'de Macaristan içişlerinde bağımsız bir devlet haline gelerek, yalnız dışişleri ve savunma politikasında Viyana'ya bağlı kalıyordu. İmparator aynı zamanda Macaristan kralı idi. Geleneksel sınırları içindeki Macaristan krallığının nüfusunun ancak yarısı Macardı. Bohemya ve Moravya'daki tarihi sınırları içinde aynı egemenliği isteyen Çeklerin müracaatı ise kabul edilmemişti. Öte yandan Lehliler çok yaygın bir self-government sistemi elde ettiler.

1867'den sonra İmparatorluğun Avusturya ve Macaristan bölgelerinde ayrı yönde gelişmeler oldu. Avusturya'da hükümet Alman ve Çek milliyetçiliğine karşı koyarken, Slovakya ve Dalmaçya'da doğan Güney Slav ve Bukovina'daki Romen milliyetçiliğine de muhalefet ediyordu. Hükümetin istediği yegâne bağlılık şekli, her türlü milliyetçilik kavramı üstündeki hanedana sadakattı. Fakat bu da yavaş yavaş önemini kaybediyordu. Bununla beraber İmparatorluk le-

hine iki noktaya temas etmeden geçmek doğru olmaz. Bir kere İmparatorluk bütün tebaları için kısmen ehliyetli ve samimî bir idare sisteminin uygulanmasını sağladığı gibi, Viyana'da o zaman Avrupa'da daha eşine rastlanmamış bir fen ve edebiyat merkezi kurmuştu. Bu sahada erişilmiş bu başarının büyüklüğü çok milletli olmak faktöründen doğmuştur. Sonra her millet gurubu, merkezi hükümetten şikâyetçi olsa bile, Viyana'nın birbirine zıt birçok milliyetçi istekleri dengeye getirerek, bir nevî istikrar sağladığını idrâk etmekten de geri kalmıyordu. Çünkü İmparatorluk yıkılacak olursa, her millet küçük komşularının zorbalığı ile karşılaşacağı gibi, kendi halkının da komşularına göstereceği zorbalığın önüne geçemeyeceğinden korkuyordu. Dolayısıyla Avusturya tebası içindeki çoğunluk İmparatorluğun devam etmesini doğru buluyordu. Fakat bu da İmparatorluğa çok zorakî ve sunî bir bağlılıktı. Yalnız Sosyal Demokrat Parti saflarında yer almış bir gurup, bu durumun XX inci yüzyıla uyan bir devlet ideolojisi ile düzeleceğine inanmış bulunuyorlardı. Karl Renner ve Otto Bauer'in bu konudaki fikirleri tarihçiler için şüphesiz çok ilgi çekicidir. Fakat Sosyal Demokratların Alman eyaletlerinde küçük bir azınlık olmaları ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde çok az taraftarları bulunması, yukardaki fikirlerin tatbik edilmesinin pek mümkün olmayacağını gösteriyordu.

Buna karşılık Macaristan'da milliyetçilik bir devlet ideolojisi şekline girmişti. Fakat bu çok dar anlamda bir Macar milliyetçiliği idi. Bütün tebalar yalnız Macar dilini öğrenmekle kalmayıp, aynı zamanda duyguları ve düşünceleri ile de Macar olmak zorundaydılar. Böylece Slovakları, Romenleri ve Sırları Macar yapacak meşhur Macarlaştırma politikasına girildi. Kendilerine dar bir muhtariyet verilmiş Hırvatlar yukardaki baskıya maruz kalmadıysa da, Birinci Dünya Savaşından on yıl kadar önce Macarların bu yöndeki eğilimi gözden kaçmıyordu. Siyasî hayatlarına Liberal olarak başlayan macarlaştırma ideolojisinin kurucuları, bu politikanın muhafazakâr bir tutum olduğunu düşünmemişlerdi. Eyalet ve bölge muhtariyetlerinin kaldırılarak hükümetin merkezleştirilmesi, Avrupa'da uzun zamandanberi idarede reform eseri olarak kabul edilmiş örneklerdi. Fransız inkılâbı Vande'yi ortadan kaldırmış, Napolyon geleneksel eyaletlerin yerine, gerek nehir gerek coğrafi özelliklerinin adlarını kapsıyan departmanları kurmuştu. Macarların da Habsburg milletleri içinde en ileri seviyede bir krallık ve lisanı en çok gelişmiş bir topluluk olduğu

misal gösterilerek, Slavlar ve Romenlerin iptidai şivelerile mahalli kiliselerine olan bağlılıklarını bir tarafa bırakıp, istikbali çok parlak Macar milletine katılmaları gerektiği ileri sürülüyordu. Fakat Macarların istediği olmadı. Slavlar ve Romenler gerek iktisadî gerek sosyal bakımdan Macarlar kadar ileri değildiler, üstelik Macarlar gibi sosyal kuvveti geleneksel olarak elinde tutan aristokrat sınıfları da yoktu. Buna karşılık bu milletlerin kendi milliyetçiliklerini temsil eden önderleri vardı. Bu önderlik, yeni gelişmekte olan serbest meslek sahipleri içinden, öğretmenlerden, küçük hakimlerden, protestan ve ortodoks papazlarından, yani aydın zümreden geliyordu. Macar hegemonyasına karşı milliyetçilik hareketleri, İmparatorluk Rusya'sında ve Rus İnkılabındaki hareketlere çok benziyordu, bu gibi hareketler daha sonra Asya ve Afrika'da ortaya çıkacaktı. Bu hareketlere önderlik eden burjuva sınıfı değildi, çünkü ortada burjuva sınıfı diye birşey yoktu. Orta sınıfın üç zümresi içinde bulunan iş adamları ve memur sınıfı Macarlar tarafındaydı ve aydınlar yerli halk arasında üçüncü sınıf içinde bulunuyordu. Macarlara karşı girilen milliyetçi hareketlerinde bazı toprak sahipleri, memurlar ve iş adamlarının yardımları olduysa da, bunların umumiyetle aydınların önderliği altında köylüler tarafından yapıldığını söylemek yerinde olur. Bu aydınların çoğunun Macar liseleri ve Üniversitelerinde iyi eğitim görmüş ve Macarca'yı ana dilleri gibi konuşan kimseler olduklarını da belirtmeden geçemeyeceğim. Onlar Macarlaştırma politikasının sağladığı eğitim sisteminden faydalanma fırsatını kaçırmıyarak modern bir lisan ve bilgi sahibi olmasını bilmişlerdi. Fakat bu program onları sadık Macar tebaları yapacağı yerde, Slovak, Romen yahut Sırp vatandaşlarının Macarlara karşı giriştikleri millî mücadelede lider olmalarını sağlamıştı. Aynı "nankörlük" sonra diğer imparatorlukların da başına gelecekti.

Macaristan'da ve Avusturya'nun güney Slav eyaletlerindeki milliyetçilik hareketleri İmparatorluğun sınırlarında, daha doğrusu Sırbistan ve Romanya'da bulunan teşekküller tarafından da destekleniyordu. İmparatorluk içinde Güney Slavları ve Romenler için istenilen millî haklar birden bire sınırın öbür tarafındaki ırkdaşları ile birleşmek dâvası şeklini aldı. Birinci Dünya Savaşı ile bu dâva daha çok hızlandı ve ancak Alman İmparatorluğu'nun kuvveti sayesinde Habsburg Hanedanı 1918 yılına kadar ayakta kalabildi. Brest-Litovsk anlaşması Avusturya'ya son bir ümit damlası verdiyse de, sonbahar gel-

diğinde artık iş isten geçmişti. İmparatorluk kendisini ayakta tutacak hiçbir kuvvet kalmadığından çökmüştü. Tek bir devlet istiyen Almanlar ve bağımsız bir devlet istiyen Macarlar, İmparatorluğun ilk plânda gelmesini hiç istemiyorlardı. Hattâ Çekler, Lehliiler, Güney Slavları ve Romenler İmparatorluğun ikinci plânda kalmasına bile razı değildiler. Böylece 1918'de milletler iktidarı ele aldılar ve millî self determinasyon prensiplerini yerine getirmeyi taahüd etmiş galip batılı devletler ise, onların bu hareketini derhal tasdik ettiler.

Rusya İmparatorluğu 1815'den evvel, önce Çar'a sonra Ortodoks kilisesine sadakat temeli üzerinde durmaktaydı. Çar'ın bazı tebaları arasında gözetilen farklar millî olmaktan ziyade dinî idiler. Örneğin katolik Lehliiler ve müslüman Tatarlar aynı statüye dahil değildiler. Bununla beraber onlara daha iyi muamele yapılması için ara sıra tedbirler alınmıştı. Baltık eyaletlerindeki Almanların ve 1809'da alınan Finlandiya'daki İsveçlilerin özel bir durumu vardı. Baltık topraklarındaki aristokrasi ile şehirlerdeki yüksek ve orta sınıfı Almanlar, köylüleri de Litvanyahılar ve Estonyahılar teşkil ediyordu. Bu üç millet gurubu da protestandılar. Eyaletlerdeki kültür hayatı tamamen Almanların kontrolü altında olup, belli başlı bir Rus tesiri kendisini göstermiyordu. Buna rağmen Almanlar Çarlara son derece bağlıydılar ve onlara İmparatorluğun en iyi generallerini ve devlet memurlarını yetiştiriyorlardı. Bu yüzden hükümetin itimadını kazanmış bulduklarından, memleketlerinin işlerini istedikleri gibi yürütmekte serbest hırakılmışlardı. Finlandiya'daki durum da buna benziyordu. Toprak sahibi aristokratlar ile şehirdeki orta sınıf İsveçli ve köylüler de Finli idi. Finlandiya'daki İsveçli hakim sınıf, 1809'dan sonra aynı zamanda Finlandiya Grandükü olan Çar'a çok bağlılık göstermişlerdi. Çar da onlara itimad ettiğinden memleketlerini kendi geleneksel kurullarına göre idare etmelerine izin vermişti.

1815 savaşı Rus vatanseverliğini çok kuvvetlendirmişti. Ruslar bundan önce görülmemiş şekilde yalnız Çar ve kiliselerinden değil, üstelik milliyetlerinden de gurur duymaya başlamışlardı. Bu duygular 1830-31 yıllarındaki Lehistan savaşında daha da kuvvetlenmişti. Lehliiler Slav dâvasına ihanetle suçlandırılmışlardı. Büyük şair Puşkin bile vatanseverlik taasubunu göstererek Lehillere ve onları destekliyen yabancılara nefret saçan "Rusya'ya iftira edenler" başlıklı bir şiir yazmıştı. 1831'den sonra Litvanya'daki Leh nüfuzunu ortadan kaldırmak için çok gayret sarfedilmişti. Bu yalnız katolik kiliselerini kaldırıp yer-

lerine ortodoks kiliselerini koymayı değil, aynı zamanda Lehçenin yerini Rusçanın almasını gerektiriyordu. Bunun için Vilna'daki Leh üniversitesi kaldırılmış ve 1833'de Kiyef'de, ilerde batıdaki Rus kültürünün öncülüğünü yapacak yeni bir üniversite kurulmuştu. 1832'de Birinci Nikola, Kont Sergey Uvarov'u maarif nazırı tâyin etti. Bu kimse imparatorluk Rusyası için âdeta bir devlet ideolojisi haline gelen meşhur "Ortodoksluk, Otokrasi ve Millî Varlık" parolasının yazarı idi.

Milliyete verilen önem yıkıcı olduğu kadar da demokratik olan bir prensip ortaya koyuyordu. Çünkü Rus halkının birbirine olan bağlılığı Çar'a gösterilen sadakatla aynı hizaya getirilmişti. Bundan da yukardaki kategoriye giren Rusların Rus olmıyanlardan daha iyi olduğu, Rusların kuvveti ellerinde tutmaları ve Rus olmıyanları ruslaştırmak için harekete geçilmesi gerektiği sonuçları doğmuştu. Dolayısıyla tıpkı macarlaştırma politikasında olduğu gibi, Rusların İmparatorlukta sayıları en çok millî bir toplum, kültür bakımından en ileri bir zümre (ki bu bir tartışma konusudur) ve siyasî bakımdan da en çok güvenilebilir bir kitle meydana getirdikleri ileri sürülerek ruslaştırma politikasına doğru gidilmişti. Fakat Birinci Nikola bu politikaya karşı koydu. Baltık eyâletlerindeki Alman kültürüne karşı mücadeleye geçmek isteyen Rus milliyetçilerini azarlayarak onların faaliyetini durdurdu. Aleksander ise Finlilerin hürriyetini genişletmiş ve Lehlilerle de uzaklaşmak istemişse de, 1863 Lehistan ihtilâlinde sonra Litvanya'daki ruslaştırma hareketleri şiddetlendirilmiş ve bu politikanın tatbikine Lehistan Krallığında da başlanmıştı. 1863 ve 1864 yılları içinde Ruslar Türkmenistan ve Türkistanı ele geçirdiler, fakat burada yaşayanları ruslaşmaya zorlamadıklarından, onların cemiyeti de eskiden olduğu gibi geleneksel şeklini muhafaza etti.

1890 yılında milliyetçilik Rusya İmparatorluğunda çok önemli bir mesele haline gelmişti. Bir yandan bundan önceki senelerde gelişmiş milliyetçilik hareketleri, artık imparatorluk rejimine bütün gücü ile muhalefet ederken, diğer taraftan Rus milliyetçiliğinin daha kuvvetli ve daha saldırgan bir şekle girdiği de gözden kaçmıyordu. İmparatorlukdaki küçük millet toplulukları içinde yeni milliyetçi hareketler ortaya çıktı. Baltık eyâletlerindeki Estonyahlar ve Litvanyahlar ilk önce Alman yüksek tabakasına kendilerinin can düşmanı gözü ile bakıyorlardı. Rus devlet adamları bu zümrenin amaçlarını anlamış olsalardı, şüphesiz onların dostluğunu kazanabilirlerdi. Fakat 1890-

larda Rus hükümetinin girişmiş olduğu ruslaştırma politikası bütün protestan kiliselerini tehlikeye sokmuştu; bu politika her ne kadar Alman lisan ve kültürünün tesirlerini yok etmek istiyorsa da, bunun yerine Rus kültürünü yerleştirmekten başka birşey ilâve etmiyordu. Dolayısıyla Rus siyaseti sadık Alman yüksek tabakasını kendisinden soğuturken, Alman olmıyan kitleleri de kendi saflarına katamadı. Finlandiya'da alınan sonuç da farklı değildi. Bir zamanlar İsveçli hükümrân sınıfa karşı millî mücadeleye girişen Finli çoğunluk, Rusya'dan himaye göreceklerini sanmışlardı. Fakat 1890'daki Rusya hükümeti, Finlandiya'nın meşrutî hürriyetlerine karşı gelerek İsveçlilerin ve Finlilerin ruslaştırmaya karşı birleşmelerine sebep olmuştu. Osmanlı İmparatorluğunun zararına kurulacak bir Ermeni devleti için Rusya'nın kendilerini destekliyeceğini sanan ve bu yüzden Rusya'ya çok bağlı olan Ermeniler de, hükümetin lüzumsuz yere Millî Ermeni Kilisesi'nin işlerine karışması neticesinde İmparatorluğa düşman kesilmişlerdi. Volga havzasındaki Rus milliyetçileri, başlarında Diyanet İşleri Reisi Konstantin Pobedonetsov ve onun enerjik yardımcısı Kazan Piskoposu İlminski'nin önderliği altında Tatarlarla şiddetli bir mücadeleye girişmişlerdi. Bu mücadelenin gayesi Tatarları ruslaştırmaktan ziyade, onların kültürüne ve İslâmiyete yakınlık duymakta olan bu bölgedeki küçük millet topluluklarının (Mordvinler, Mariler, Çeremişler ve diğerleri) üzerindeki Tatar tesirini gidermeyi hedef tutuyordu. Böylece dinî ve millî meseleler tamamen birbirinin içine girmişti. Fakat milliyetçi hareketlerin en tehlikelisi Ukranya'da ortaya çıktı. Ukranya en mümbit hububat tarlalarını, en büyük maden sanayi merkezini ve Karadeniz sahilini içine alıyordu. Halkının âdetleri ve kurulları başka olup, konuştukları lisan Rusya'da konuşulan dilden farklıydı. Buna rağmen gerek "Küçük Rusların" gerek "Büyük Rusların" kuzen olup aynı Rus ailesinin üyeleri bulunduğu teorisi hüküm sürüyordu. Fakat XIX uncu yüzyılın ortasından itibaren Ukranyalıların başka bir millet olduğu fikri ileri sürüldü. Ve bu iddia hem Avusturya idaresi hem de Galiçyalı Lehlilerin göze çarpan düşmanlığı altında bulunan, fakat Ukranya'nın kurtulabilmesi için bir nevi gizli teşkilât kurmuş olan Doğu Galiçya'nın medeniyet seviyesi daha yüksek halkı tarafından desteklenmişti. Bu iddia önce aydın zümrenin ufak bir kısmı tarafından ileri sürülmüş, sonradan köylüler tarafından da benimsenmeye başlanmıştı. Ukranya'daki fabrika işçileri ve hükümet memurları içinde Ruslar ve esnaf arasında da yahu-

diler çoğunluktaydılar. Fakat tıpkı Macaristan'daki milliyetçilik hareketlerinde olduğu gibi aydınların köylü sınıfı ile kaynaşması son derecede endişe uyandırıcıydı.

Rus hükümetinin bu milliyetçilik hareketlerine gösterdiği tepki, Rus milliyetçiliğine dayanan bir devlet düşüncesinin yaratılması için gayretlerini arttırmak olmuştu. Bu gayrete hız veren, elde toprak kalmadığından memuriyete geçmek zorunda kalan çiftçi aristokrat çocuklarının çok sayıda bulunduğu bürokrasi sınıfıydı. 1905 yılında Rus olmıyan toplulukların milliyetçi hareketleri son haddini bulmuş, hattâ bir aralık ruslaştırma politikası yenilgeye uğrar gibi olmuştu. Fakat 1907'den sonra, Stolipin ikinci Duma'yı dağıtarak seçim kanunu değiştirdince, ruslaştırma hareketi eski kuvvetini yeniden buldu. Ruslaştırmanın çiftçi, aristokrat, köylü ve iş adamı gibi Stolipin rejiminin muhtelif taraftarlarını birleştiren ideolojik bir bağ olduğunu söylemek yerinde olur. Ruslaşmanın bir avuç muhalif tarafından ortaya atılan sunî bir politika olduğunu sanmak fena olmazdı. Lâkin hakikat şunu gösteriyordu ki, bu politika çok yaygındı ve umumiyetle Ruslar arasında saldırgan milliyetçilik, azınlıklara karşı nefret ve düşmanlık hisleri çok kuvvetliydi.

Mağlubiyet ve ihtilâl Rusya İmparatorluğu'nu uçurumun kenarına getirmişti. Brest-Litovsk andlaşması Lehistan, Baltık eyaletleri, bütün Ukranya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbeycan'ın elden çıkmasına mal olmuştu. Hattâ Rusya içinde bulunan müslüman milletlerin de muhtariyet veya bağımsızlıklarını elde edecekleri sanılıyordu. Fakat sivil harb ve Bolşevik zaferi bu ümitleri suya düşürdü. Batılı devletler tarafından kuvvetle desteklenen Polonya ve Baltık devletleri ise bağımsızlıklarını muhafaza ettiler. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbeycan Cumhuriyetleri ortadan kalktı, çünkü onların yıkılmasında Sovyetler Birliği ve yeni Türkiye Hükümetinin müşterek menfaatleri vardı. Ukranyalı milliyetçiler Bolşevik kuvvetleri tarafından imha edildi. Sivil harb Tatar topraklarını harabeye çevirdi, Lenin ve Stalin'in Tatarlara vermiş oldukları muhtariyet hayal mahsulünden ibaret kaldı. Merkezi Asya'da Taşkent'te kurulmuş Bolşevik rejimi, buradaki müslümanlara, kendisinin çarın valilerinden daha insafsız bir düşman olduğunu göstermekte gecikmedi. Taşkent hükümetini temsil eden küçük memurlar ve demiryolu işçileri, gerek Amerika Birleşik Devletlerinin güney eyâletlerindeki gerek Güney Afrika'daki

“fakir beyzalara” benzetilebilir. Onlar yüksek tabakadan daha koyu milliyetçi ve daha az müsamaha sahibi idiler.

Rusya İmparatorluğundaki Rusların nisbeti Macar krallığındaki Macarların nisbeti gibi bütün nüfusun yarısından biraz daha azdı. Fakat Macaristan ortağı Avusturya ile birlikte yıkılmaya başladığı halde, Rusya İmparatorluğu yalnız batı sınırındaki topraklarını kaybederek varlığını korumuştur. Bunun bir sebebini de, Ukranyalılar, Tatarlar, Kafkasyalılar ve Merkezi Asyalıların milliyetçi hareketlerinin, Avusturya - Macaristan'daki Slovak, Güney Slav ve Romen hareketlerine kıyasla daha az gelişmiş olması, liderliğin aynı kuvvette olmayışı ve kitle desteğinin aynı şekilde teşkilâtlandırılmış olmamasında aramak gerekir. Ancak Gürcüleri bu hükmümüzün dışında tutabiliriz. İkinci ve belki de daha önemli bir sebep de coğrafi durumdan ileri gelmektedir. Doğu Avrupa devletleri Birinci Dünya Harbinin küçük veya büyük galiplerine yakın bir mesafede bulunuyorlardı. Amerika, İngiltere ve Fransa hükümetleri onların amaçlarını desteklerinden, bu gayelerini yerine getirmekte gecikmediler. Fakat onların Rusya İmparatorluğu'nun tebası olan milletler hakkında fazla bilgileri yoktu. Bu milletler Fransa ve İngiltere'den uzakta oldukları gibi, istikballeri de ne Fransa ne de İngiltere'nin emniyeti için hiçbir önem taşımıyordu. Öte yandan İngiliz ve Fransız seçmenleri silâh altında bulunan akrabalarının terhis edilmesini istediklerinden, Rusya'daki milliyetçi hareketleri silâhla desteklemeyi teklif edecek her hükümetin, gelecek meclis seçimlerini kaybedeceği aşikârdı. Böylece coğrafi uzaklık Bolşevikleri kurtarmış ve milliyetçi hareketleri de mağlubiyete mahkûm etmişti.

Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nun halefleri arasında üç yeni devlet (Polonya, Çekoslovakya ve Yugoslavya) geride kalan iki devlet (Avusturya ve Macaristan) ve evvelce var olup da son derecede genişletilen Romanya bulunmaktaydı. Bu devletlerin iki dünya harbi arasındaki tarihleri açıktır. Millî hürriyetlerin eski savunucuları sonradan bütün güçleri ile aralarında kalmış büyük azınlıkların millî haklarını inkâr etmişlerdi. Yukardaki devletlerin hepsi de millî devlet olduklarını ileri sürüyorlardı. Nitekim milliyetçilik bir devlet düşüncesi şekline girmişti. Buna rağmen devletin milleti en yüksek mertebede, diğerleri de ikinci derecede vatandaşlar halindeydiler. Onların siyaseti umumiyetle Macaristan'da 1867 ile 1917 arasında takip edilen politikanın aynısıydı. Tabiatile bu politikanın

uygulanmasında Macaristan'dakine kıyasla bir takım değişiklikler olmuştur.

Nüfusun yarısını Çeklerin teşkil ettikleri Çekoslovakya'da sosyal ve siyasî hürriyetler tam mânasile demokratik bir hükümet tarafından teminat altına alınmıştı. Nüfusun yarısından bir azını Sırp- ların teşkil ettikleri Yugoslavya'da ve nüfuslarının %70'ini Lehli ve Romenlerin kapsadıkları Polonya ile Romanya hükümetlerinde diktatörlük ve keyfi idare hakimdi. 1930 sıralarında hükümran millet-lerin milliyetçiliğine karşılık memnun olmıyan azınlıkların müsa- mahaları azalarak sınırlar son derecede gerildi. Hitler'in yahudi aleyhtarı totaliter fikirlerinin tesirleri kendilerini açıkça gösterdiler. Bu hareketlerin en aşırı ve en kanlısı Hırvat Ustaş, Macar Haçlı Ok ve Romen Demir Muhafız hareketleriydi. Bunların her üçü de Hitleri kuvvetle desteklemişler ve kısa süren zafer devrelerinde muhaliflerini düzenli bir şekilde katletmek dâvasına düşmüşlerdi. Onların bu tutumu, millet anlamının ahlakî ve dinî prensiplerden ayrı tutulup Allah mertebesine yükseltildiği takdirde, milliyetçiliğin nasıl de- jenera bir hale getirildiği, ne gibi sonuçlar doğurduğu hakkında ibret dersi vermeğe yeter. Onların doktrinleri bir bakıma Mazini'nin fi- kirlerinin gaddarca değiştirilmesinden başka bir şey değildi. Onlar aynı zamanda Bolşevik ve Nasyonal Sosyalist totalitercilerin fikirle- rine de çok şey borçluydular. Buna göre insan cemiyetlerinde bulunan bazı unsurların insanlık vasıflarına bakılmaksızın ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bir yahudi, liberal, kapitalist, yahut halk düşmanına insan olarak değil de, imha edilmesi gereken bir eşya olarak bakılıyordu.

Rusya İmparatorluğu'nun devamı olan safhaya, yani Sovyetler Birliğine gelecek olursak, önce ruslaştırmanın katiyetle bırakıldığı ve hiçbir vatandaşın, sosyal mazisi ve siyasî düşünceleri hariç, milliyeti veya lisanı yüzünden zulüm görmeyeceği anlaşılıyordu. Zaten doktrin de kültürün şekil itibarile millî fakat muhtevası yönünden sosyalist olması gerektiğini belirtmişti. 1920 yıllarında hükümet milletlere hiçbir şekilde zulüm yapılmaması üzerinde ısrarla duruyordu. Bol- şevik dilinde "Büyük Rus vatanseverliği mahallî milliyetçilikten daha tehlikeli bir yön değişimiydi". Buna rağmen bu siyaset her zaman tatbik edilmedi. Tatar komünisti Sultan Galiev 1923'de gözden düştü ve özellikle 1920 sıralarında hükümet, komünist partisi içindeki Tatar milliyetçilerinden son derecede şüpheleniyordu. Türkistan'da Ruslar partiyi hemen hemen tamamile kontrol ediyorlardı. Moskova'daki

hükümet de Rus “fakir beyazlarının” müslümanlara yaptığı baskıyı azaltmışsa da, bunun önüne geçmeye çalışmamıştı. 1930’larda mecburî kollektifleştirme ve ilk beş yıl plâmı Sovyetler Birliği’nin bütün halkına büyük sıkıntılar getirmiş ve Rus olmıyanlar bu arada çok ıztırap çekmişlerdi. Ukranya’da birkaç milyon insan açlıktan ölmüş, Kazak is-teplerinde Rusya nüfusunun üçte biri kaybolmuştu. 1936-1939 yıl-larındaki tenkil hareketlerinde Azerbeycan, Merkezi Asya ve Uk-ranya’daki komünist partilerinin kadroları hemen hemen ortadan kaldırılmıştı.

Model olarak aldığı Avusturya, Macaristan ve Rusya’nın va-sıfları diğer çok milletli imparatorluklarda da görülebilir.

Osmanlı İmparatorluğu İslâmiyete ve Sultana tam mânası ile bağılılık temeli üzerinde duruyordu. Bu durum, bir kaç yüzyıl Sultana itaat gösterip ona hizmet etmeye kendilerini hazırlamış hristiyanlar için hiç de memnuniyet verici değildi. Nitekim lâik milliyetçilik devre-si XIX uncu asırda Osmanlı İmparatorluğu’na da girince, geleneksel bağılılıkların yetersizliği ortaya çıktı. Rusya İmparatorluğunda ve Ma-caristan’daki gibi aydınlar yeni milliyetçi hareketlerin kurucuları ve liderleri olmuşlardı. Ortodoks papazları ile İstanbul’da, taşra şeh-rinde veyahut Avrupa’da modern ve lâik bir tahsil görmüş bazı kim-seler bu zümreyi teşkil ediyorlardı. Buna rağmen ortada göze çarpan farklar vardı. Millet toplulukları içinde Rumlar hiç şüphesiz en ileri vaziyette olup, bütün imparatorlukta aydın ve esnaf sınıfları içinde büyük bir çoğunluk teşkil etmişlerdi. Dolayısıyla bağımsız Yunanistan devletinin kurulması Rumlar için kazanç olduğu kadar da kayıptır gibi bir tartışma konusu ortaya çıkabilir. Çünkü Rumlar bundan sonraki yüzyıl süresince Sultanın idaresi altında oynadıkları Osmanlı rolünden mahrum olmuşlar ve onların büyük kabiliyetleri güzel fakat çorak bir yarımada içinde tıkanıp kalmıştı. Bağımsız Romanya ve Bulgaristan’ın kurulması herşeyden önce Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki savaşların ve Avrupa devletlerinin müdahalesi ne-ticesinde olmuştur. Sırbistan’ın durumu diğerlerine benzememek-tedir. Sırlar sırf kendi gayretleri ile bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Sonra Sırp ihtilâlinin Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan’daki gibi aydınlar tarafından değil de köylüler tarafından yürütülmesi ilgi çeken bir husustur. XX inci yüzyılın başında ise Makedonya’daki aydın-ların bulunduğu öğretmenler, papazlar ve öğrenciler komşu üç dev-let, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan’da silâhlanmış çetelerin

bazen yardımına bazen de dehşetine maruz kalarak önemli bir rol oynamışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'na gelecek olursak, semeresiz 1876 meşrutiyeti denemesi ile gene neticesiz kalan 1908 ihtilâl denemelerinden evvel bütün Osmanlıları temsil eden demokrasi şeklinde bir devlet ideolojisinin yaratılması teşebbüsüne geçilmemişti. Fakat artık o tarihlere gelindiğinde vakit de geçmişti. Hıristiyanların antipatisi son haddini bulmuş ve bağımsız Balkan devletleri de bu kızgınlığı körükleyerek onlara destek olmuşlardı. Nihayet Türk halkı ve Türk diline dayanan modern ve lâik Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasıyla de dramın son perdesi oynanmıştı.

Britanya İmparatorluğu birbirleriyle ilgisi olmayan ticarî, bahrî askerî ve misyonerlik faaliyetinin neticesinde meydana gelmişti. Britanya İmparatorluğu'nun kurulması gibi bir karar hiç bir zaman alınmış değildi. Fakat İmparatorluk XIX uncu yüzyılda gelişerek, Britanya hükümetleri de kuzey Amerika'daki kolonilerini kaybetmenin verdiği psikolojik buhrandan kurtulunca, yeni bir düzen kendisini göstermeye başladı. Ortada bir devlet ideolojisi asla yoktu. Fakat İngiltere hukukunu ve bütün iktisadî münasebetleri içine alan çerçeveye, yani İngiliz tahtına olan bir sadakat bağı vardı. Hattâ İngiliz parlamenter hükümet rejimini bu memleketlere aktarmak için teşebbüse bile geçmişti. Bu siyasî prensiplerin ne dereceye kadar kökleştiği bu gün dahi kolayca cevaplandırılmaz. Fakat hiç olmaz ise İngiliz demokrasisinin Dominyon statüsüne dahil, kökü Avrupa milletlerinden gelen kolonilerde (Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda) tatbik edilmesi, İmparatorluğun diğer milletlerine de zamanı gelince, kendilerine millî bağımsızlık verilmesi isteğinin makul olarak karşılanacağı misalini veriyordu. Böylece 1960'larda binlerce kopmaz şahsi dostluk ve sadakat bağları yanında, değerli iktisadî, kültürel ve hukukî bağları kendisinde toplamış bir "Commonwealth" imiz var. Fakat bu hiçbir anlamda siyasî bir birlik değildir. Benim fikrime göre Commonwealth kendine has realiteleri olan kıymetli bir kavramdır. Buna rağmen İngiliz İmparatorluğu'nun çözülmesi Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan pek farklı olmamışsa da, bu belki de İngiltere'de olduğu kadar dışarda da lâykile anlaşılmalı değildir.

Avusturya, Britanya, Osmanlı İmparatorluklarıyla, Rusya Çarlığı'nın durumlarını inceliyerek, milliyetçilik karşısında devlet düşüncesi yaratmak teşebbüsünün başarısızlığa uğradığını gördük. Aynı şekilde Fransa'nın medeniyet elçiliği de başarısızlıkla sonuçlandı, bunun

diğer küçük örneklerini de Hollanda ve Belçika vermişlerdir. İspanyol Amerikası İmparatorluğu da yıkıldı. Portekizlilerin kendi terimlerini de kullansak, Portekiz İmparatorluğu'ndan geriye kalan anavatan ve deniz aşırı Portekiz eyâletleri, durumun başarıdan çok uzak olduğunu ispat etmektedirler.

Buna rağmen üzerinde biraz daha durmaya değer iki nokta vardır. Bunlardan bir tanesi Amerika Birleşik Devletleri'dir, ki burada tamamen değişik bir olayla, bir çok memleketlerden gelen vatandaşların bulunduğu yeni bir devletin kurulması karşışlaşmış bulunuyoruz. Amerikan kültürünün temelleri İngiliz lisanı, edebiyatı ve hukuku ve birçok Amerikalıların kabul etmemesine rağmen İngiliz sosyal geleneklerine dayanmaktadır. Bunlar gerek çevrim gerek muhtelif durumlar dolayısıyla geniş çapta cilâlanmışlarsa da, İngiliz menşeleri hâlâ bütün açıklığı ile ayakta durmaktadır.

Bu Anglo-Sakson gölü içine, Polonya, İtalya, Yunanistan, Slovakya ve diğer bir düzine memlekettten dereler akmıştır. Onlar Amerikan kültürüne tesir etmişler, fakat bu tesir çok yavaş olduğu gibi üstelik kendisini tam olarak gösterememiştir. Anglo-Sakson menşeli olmayanların kendilerine has kesif bir bölge ile Amerikan medeniyetine girmeleri hiç bir zaman bahis konusu olmamıştır. Kaliforniya'daki İspanyol ve Misisipi deltasındaki Fransız halkı Anglo-Saksonlar tarafından süratle dağıtılmışlardı. Bu iki istisnai durum benim tezimi zayıflatmaz. Kızıl derililer siyasî bakımdan mutlaka olduğu kadar fiziki bakımdan da geniş çapta imha edilmişlerdi. Tarihte işlenen büyük suçlardan biri neticesinde, esir olarak getirilen zenciler Avrupalılar kadar Amerikalılar da yabancı kalıyordu, ki bunun neticeleri gerek Antiller gerek Brezilya gerekse Birleşik Amerika Devletlerinde başka şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

İkinci nokta Sovyetler Birliğidir. Burada mevcut milletleri yoğurarak, onları yeni bir devlet ideolojisi yani komünizm altında birleştirme teşebbüsü görölmektedir. Bu başarılı olmuş mudur? İlk bakışta Amerika'ya bir paralel çizilebilir. Sovyetler Birliği'nin yeni sanayi merkezleri Sverdlosk yahut Novosibirsk yahut Bakü, tıpkı bir nesil önce Pitsburg ve Şikago'da olduğu gibi birçok lisan ve kültürlerin potası halindedir. Fakat arada belirli bir fark vardır. Amerika'dakinin aksine Sovyetler Birliğinde hâlâ asırlardanberi millî kültürlerinin merkezi olan ve kendi millî arzileri üzerinde yaşayan kesif

milletler mevcuttur. Meselâ Gürcistan ve Türkistan gibi. Bunları yeni Sovyet milleti kalıbına sokmak, göçmenleri yeni Amerikan milleti haline getirmekten çok daha güçtür. Tabiatile aynı vasıttan yani okuldan faydalanılmıştır. Buna geniş çapta komünist propagandası ve endoktrinasyon ilâve edilmiştir. Bunun ne kadar başarılı olduğunu tâyin edecek durumda değilim, hattâ bazen Sovyetler Birliği idarecilerinin de bu hususta söz sahibi olduklarından şüphe ederim. Tabiatile 50 yaşının altında olan her aydın ferдин düşünceleri Marksizm çerçevesi içinde kalmaktadır. Fakat bu onların hepsinin komünist olduğu mânasına gelir mi? Dahası da var, onların Gürcü, Özbek yahut Tatar milletine olan bağlılıklarını, Sovyetler Birliği'ne olan sadakatlerinden sonraya mı almalıyız?

Fakat şimdiye kadar incelediğimiz imparatorluklardan edindiğimiz tecrübe neticesinde ikinci bir görüşümü ileri sürmek isterim. Şöyle ki, yeni gelişmeler aydın insanlar yetiştirir ve bu insanların meydana getirdiği aydın zümre milliyetçi hareketlerin önderliğini yapar. Macaristan'da iyi tahsil görmüş Slovak ve Romenlerin macarlaşmaları, Slovak ve Romen vatanseverleri olduğunu görmüş bulunuyoruz. Rus eğitim sisteminden faydalanan Ukranyalılar ve Tatarların da ruslaşmayı, Ukranya ve Tatar vatanseverleri olduklarını görmüş bulunuyoruz. Nehru, İngiliz okul ve Üniversite sisteminin en çok temayüz etmiş öğrencilerinden biriydi. Ho-çi-Min ise Fransız kültürünü yutmuştu. Fakat onlar kültürlerini almış oldukları milletin idaresine karşı, kendi vatandaşlarının milliyetçi hareketlerinin başına geçmişlerdi. Niçin bunu Sovyetler Birliği'deki Gürcüler, Özbekler, Tatarlar yapamıyorlar? Acaba bu komünizmin bütün problemleri hal edip, Sovyet milletleri içinde bir kardeşlik ve dostluk kurmayı başarılmasından mı ileri gelir? Yoksa Sovyetler Birliği polisi, Britanya ve Fransa İmparatorluklarının ve hattâ Macaristan krallığı ile Çarlık Rusya'sının gösterdiği toleransın aksine, milliyetçi hareketlerin teşkilâtlandırılmasını imkânsız mı kılmıştır?

Son olarak şu noktayı da belirteyim. Komünist memleketleri hariç her yerde milliyetçi aydınlar ya muzaffer olmuşlar veyahut hiç olmazsa başarı yolunu tutmuşlardır. Milliyetçilikten sonra sıra nereye gelir? Asya ve Afrika'daki yeni devletlerin çoğunun muhtelif diller konuşan ve farklı dinlere mensup tebaları vardır. Acaba onlar birliklerini devam ettirebilecekler mi? İmparatorluklardan daha iyi durumda mı olacaklar? Bir araya gelebilmek için yeni devlet düşün-

celeri bulacaklar mı? Meselâ Nijerya yalnız coğrafî bir ifadedir. Bağımsızlığına federal sistem sayesinde ulaşmıştır. Şimdiki halde birliğini muhafaza etmektedir, fakat Nijerya'nın geleceği hakkında iyimser olabilmek için vakit daha henüz çok erkendir. Kongo'da federalizm kabul edilmemiş ve yeni devlet parçalanmıştır. Hattâ Hindistan'da bile dil milliyetçiliği kendisini kuvvetli ve ayırıcı bir faktör olarak göstermektedir.

Bana göre milliyetçilik ne iyi ne de fena bir şeydir. O tarihte bir safhadır. Milliyetçilik cereyanları içinde bulunan bütün herkesin karşısına aynı meseleler çıkmıştır. Yeni devletlerin liderleri "Asyalılık" veya "Zenciliğin" moral üstünlüğü hakkındaki felsefenin tesiri altında kalacakları yerde, Habsburg ve Osmanlı İmparatorluklarından bağımsızlıklarını elde eden küçük Balkan devletlerinin geçirmiş oldukları tecrübeyi dikkatle izleseler daha iyi ederler. Milliyetçilik çoğunluklar ve azınlıklar arasındaki mücadelenin ve devletler arasındaki anlaşmazlıkların acıklı bir hikâyesidir. Bunun daha korkunç örneklerini aşırı ve kanlı milliyetçiliğe kadar giden Romen Demir Muhafız ve Hırvat Ustaş hareketlerinde görebiliriz. Yeni devletlerin önünde korkunç tehlikeler belirmektedir. Ümid ederiz ki onlar da bunları bilsinler. Herşeye rağmen her devlet kendi problemlerini kendi hal etmek zorundadır ve bu arada şüphesiz bazı sürprizlerle karşılaşacaklardır. Bize gelince, tarihin verdiği ibret dersinin hiçbir zaman öğrenilmemiş dersler olduğu vecizesinden belki teselli bulur ve bir o kadar da üzüntü duyarız.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

FRIEDRICH W. GOERTHERT - HANS SCHLEIF, *Der Athenatempel von Ilion* (*Deutsches Archäologisches Institut. Denkmäler antiker Architektur*, Bd. 10). Verlag W. de Gruyter u. Co., Berlin 1962, 4°, 42 s. metin, 50 lev. plân, resim.

Truva-İlion'daki Athena mâbedi, H. Schliemann'ın define aramağı göz önünde bulunduran tahripkâr kazılarını ilmî bir mecraya sokan Alman arkeolog mimarlarından W. Dörpfeld'in neşretmiş olduğu *Troja und Ilion* adlı iki ciltlik eserinin birinci cildinde çok muhtasar bir şekilde ele alınmıştı (s. 217 v. dd.). Bunun da sebebi bu eserin her şeyden önce prehistorik kültür tabakalarını incelemek ve bunları birbirinden ayırd etmek amacından ileri geliyordu. Dörpfeld'in bu mâbed hakkında yazmak istediğı monografi meydana gelememiştir. Amerikalılar Cincinnati Üniversitesi adına C. Blegen'in idaresinde 1931 yılından itibaren Truva'da arkeoloji ilminin en modern metodlarına göre bir tabaka kazısı yapmağa başladıkta, Alman arkeolog mimarlarından H.Schleif 1932'de bu kazılara katılarak bu mâbed ve ona ait mimari parçaları incelemiş, bunların plân ve rölevelerini yapmış, o zamanlar genç yaşlarında bulunan Alman arkeologlarından F.W. Goethert ise 1932 ile 1935 yılları arasında keza bu kazılara stajyer olarak katılarak bu arada bu mâbade ait mimari ve heykeltraşî parçalar üzerinde etüdlerde bulunmuştu. Mimar Schleif bu çalışmalarında elde ettiği sonuçları çok kısa bir şekilde *Forschungen und Fortschritte* 11, 1935, s. 53 v.d. = *Archäologischer Anzeiger* 1935, s. 314 v.dd. de yayınlamıştı. O zamanlar tasarlanan plâna göre mâbedin mimarisini Scheif, heykeltraşisini ise zamanının en büyük arkeologlarından G. Rodenwaldt neşreceklerdi. Fakat Almanya'nın 1945'de çöküşü ve Rus orduları tarafından işgali esnasında her iki bilginin trajik bir surette hayatlarına son vermeleri üzerine mâbed mimarisinin Schleif'in elde mevcut notları, plân ve rölevelerine göre, heykeltraşisinin ise (Rodenwaldt bu hususta bazı bibliyografik notlardan başka bir şey bırakmamış olduğundan) halen Batı Berlin Üniversitesi arkeoloji profesörü olan Dr. Goethert tarafından neşri Alman Arkeoloji Enstitüsünce kararlaştırılmış, Goethert'in 1956'da ve mimar W.Hoepfner'in 1959'da mahallinde bazı tamamlayıcı etüdlerde bulunmaları sonunda bu yazımızda bahis konusu ettiğimiz eser Enstitünün "Antik mimarlık anıtları serisi"nde 10. cilt olarak yayınlanmıştır. Ölmüş bir arkeolog mimarın yıllarca önce almış olduğu münferit notlara dayanarak yazmış olduğu bir metne ve yapmış olduğu plân ve resimlere göre böyle bir eseri bir bütün haline getirmek ve yayınlamak hiç şüphesiz ki kolay bir iş değildi. Fakat dostumuz Prof. Goethert çok sabırlı ve metodik bir çalışma sonunda bu işi başarmış ve eski Alman ilim tradisyonunu devam ettiren bu güzel ve faydalı eseri ortaya koymuştur.

Bugün Athena mâbedi ve etrafındaki temenos'un temellerinden hemen hemen hiç bir şey kalmamıştır. Bu alanda halen görülen kısmen çökmüş tranşeler hakkında lev. 32 bir fikir vermektedir. Her ne kadar burası uzun müddet taş ocağı olarak

kullanılmış, bir kısım mimarî parçaları tahrip edilmiş, yahut civardaki mezarlıklarda mezartaşın olarak kullanılmış ise de, daima derinlere inmek ve "Priamos" devrine ait defineler bulmak sevdasında olan Schliemann'ın mâbedin son temel kalıntılarını, kendisinin bizzat bir mektubunda, ayrıca bazı notlarında yazdığı gibi (E.Meyer, *Briefe von H.Schliemann*, s. 131 no. 34; *incelediğimiz eser*, s. 2 not 7-8), tamamıyla ortadan kaldırmak suretiyle, son tahrip darbesini vurmuş olduğu söylenebilir. Truva höyüğünün kuzey kısmını işgal eden ve dokuzuncu tabakaya ait bulunan (bk.lev.1) mâbedin temellerini Dörpfeld (*Troja und Ilion I*, 217 v. dd. 220) esaslı bir incelemeden geçirmiş ve bu hususta şu bilgileri vermişti: Mâbedin yapılacağı yerde devamlı iskân sonunda 13 m. yüksekliğinde bir enkaz yığını teşekkül etmiş ve mimarın sağlam toprağı bulmak için bu kadar derine inmesi gerekmiş olduğundan mimar, derin temel harfiyatını önlemek ve fazla masrafa yol açmamak için 9 m. derinliğe sahip 16,40×35,70 m. eb'adında dikdörtgen şeklinde, kısa taraflarında 3,65, uzun taraflarında ise 2,60 m. genişliğinde bir tranşe açtırmış (lev.2), bu tranşenin kenarlarını, toprağın kaymasını önlemek için, kazıklarla takviye etmiş, tranşenin içini ise 3,50 m. derinliğinde kumla doldurmuş ve ancak bu kalın kum tabakasının üzerine aşağı yukarı 5 m. yüksekliğinde taş temelleri oturmuştur (lev.3 a-b; ayrıca bk. J. Durm, *Baukunst der Griechen*², s. 109 v.d., res. 77). Kısa taraf temellerinin uzun taraflara nazaran daha geniş oluşu bu kısımlarda alınlığın bulunması dolayısıyla ağırlığın daha fazla olması ile izah olunmaktadır.

Hiç bir parçası eski yerinde durmıyan bir mâbed hakkında bugün oldukça etraflı bir bilgiye sahip bulunuyorsak, bunu esas itibarıyla Schleif'in sistematik incelemelerine borçlu olduğumuzu söyleyebiliriz. Schleif, eserin 1. faslında mâbede ait gerek kazı alanında, gerek civarlarda bulunan çeşitli mimarî parçaların, bunların dakik ölçülerini vermek suretile, bir evanterini tanzim etmekte, sonra kaide kademeleri, stylobat ve sütunlardan başlamak ve yukarıya doğru gitmek suretiyle, bu mimarî parçaları esaslı bir surette târif etmekte ve bunların binada aldıkları yeri tesbite çalışmaktadır. Schleif'in hesaplarına göre binada aşağı yukarı 4000 mermer mimarî parça ve temeller için de yine o kadar kalker blok kullanılmış olması gerektiğinden elde mevcut 85 kadar mimarî parça ile mâbedin anahatları ile dahi terkiibini yapmanın ne kadar güç bir iş olduğu kendiliğinden meydana çıkar. Eğer bu iş incelediğimiz eserde başarılmış ise, bunu Schleif'in bu alandaki bilgi ve maharetinden başka, iyi bir tesadüf eseri olarak elde mevcut her parçanın binanın bir kısmının terkiibi hususunda bir ip ucu verebilecek mahiyette olmasına borçlu olduğumuzu söylememiz gerekir. Meselâ bir alınlık köşe parçası uç çerçevelerin meylini vermiş, triglif frizleri peristasis (sella'nın etrafındaki galeri) sütunlarının yerlerini tesbite yaramış, bilhassa çok sayıda bulunmuş olan peristasis tavanına ait kaset'li levhalar, mâbed plânının yukarıya aksetmiş şekli olarak kabul olunabileceğinden, peristasis'in genişliği, dolayısıyla sella'nın plânının tesbitinde ve mâbedin genel plânının terkiibinde önemli bir rol oynamıştır.

Burada Schleif'in dakik ve bazan da oldukça karışık hesaplarının teferruatına girişmeksizin mâbed hakkında elde edilen sonuçları şöyle özetleyebiliriz: Dor nizamında olan mâbed üç kademeli bir plâtförm üzerinde yükseliyor (s. 10, lev. 4 b-c), kısa taraflarında altışar, uzun taraflarında ise onikişer sütun kapsıyordu. Stylobat sathını meydana getiren kare levhaların yan uzunluğu 1,33 m. dir (s. 11, lev. 4 a).

Bunların üzerinde oturan sütunların taban çapları ise 1,25 m. yi bulmaktadır (s.11). Hellenistik devirden itibaren sütunun yüksekliği alt çapın en aşağı altı mislini bulduğundan bu yükseklik, başlık ta dahil olmak üzere, 7,50 - 8 m. olarak kabul olunabilir. Gövdelerdeki yiv sayısı 20 idi. Sütun başlıkları ve bunların profilleri hakkında lev. 5 bir fikir vermektedir (ayrıca bk. s. 11 v.d., lev 24, 50). Bir sütun ekseninden diğerine kadar uzanan arşitrav'lar, arka arkaya duran iki taş hatıldan ibaretti (s. 12, lev.6). Doğu cephesinin ortasındaki arşitrav üzerinde ise ithaf kitabesi yer alıyordu (lev. 25). Triglif frizinden bazı önemli parçalar mevcuttur ki (s. 12 - 13) bunlar lev. 7 - 9'da bütün ölçüleri ile birlikte teker teker gösterilmiştir (ayrıca bk. lev. 26). Genel olarak bir triglif bir metopla aynı parçadan işlenmiş bulunmaktadır. En önemli parça Helios metop'unu kapsayan (lev.7, 34-40) köşe parçası olup köşelerden yanlara doğru metop'ların aynı genişlikte devam ettiğini göstermekte, aynı zamanda peristasis sütunlarının yerlerinin tesbitinde önemli bir rol oynadığı gibi sütun eksenleri mesafelerinin genel olarak 2,875 m. olduğunu açığa vurmaktadır.- Kaset'lerinin şekli ve ölçüleri bakımından iki gruba ayrılan ve sella'nın etrafındaki galeriyi (peristasis) örten tavan levhalarının ölçüleri ve özellikleri s. 13-15'te (ayrıca bk. s. 10 ve lev. 27 v. d.) gösterilmiştir ki bu tavan harçsız kesme taş işçiliğinin bir şaheseri olarak kabul olunabilir. Kalınlıkları 0,35 ile 0,50 m. arasında değişen, binaleyle mutaddan çok daha mukavemetli olan bu tavan levhaları, altlarında destek vazifesini gören herhangi bir taş hatıla ihtiyaç göstermeksizin, yeknasak bir sah şeklinde tavanı meydana getirmektedir. Bu levhalar bir uçları ile arşitrav'ın üzerinde yer alan rozetli bir frizin, diğer uçları ile ise sella duvarlarının üzerinde oturmaktadır. Meselâ bunlardan AD 2 parçasının bir ucunun üzerinde ΣΗΚΟ(Σ) (sekos) = sella şeklinde bir yazıtın yer alması bu kısmın sella duvarı üzerinde durduğunda şüphe bırakmamaktadır. Schleif birtakım ince hesaplar sonunda yan galerilerde 4, ön galerilerde ise 6 kaset genişliğinde tavan levhaları kullanılmış olduğunu ortaya koymuş ve mevcut kaset'li levhaların mâbeddeki yerlerini de tesbite muvaffak olmuştur (lev. 13). Bu hususta tavanın konstrüktif sistemini açığa vuran AD 1 (lev. 10 a, 27) ile galeri köşelerinin ne şekilde örtüldüğünü ve yukarıda zikrettiğimiz iki gruba ait kaset'lerin birbiriyle ne şekilde birleştiğini gösteren, bir zamanlar 5,10 m uzunluğunda ve 8 ton ağırlığında olduğu anlaşılan AD 2 iç köşe parçası (lev. 10 b. 28) önemli rol oynamıştır. Bu kaset'li levhaların yan taraflarında meyilli, kama vazifesini gören birleşme sahları ve kenetlemeler ile temayüz eden oldukça karışık bir sistem sayesinde bunların sağlam fakat aynı zamanda yeknasak ve ahenkli bir surette galeri (peristasis) mekânını örtmeleri mümkün olmuştur. Dörpfeld tarafından temel dörtgeninin içinde açılan tranşede meydana çıkan temel kalıntılarının pronaos'un temellerine ait olduğunu kabul eden Schleif pronaos'un önündeki galeri genişliğini 4,25 m. olarak hesaplamıştır ki bu rakam 6 kaset genişliğine tamamilen uymaktadır. Ayrıca lev. 13 de görüldüğü gibi, peristasis'in tavanı uzun taraflarda 43 kaset uzunluğunda ve 4 kaset genişliğinde, cephelerde ise 18 kaset uzunluğunda ve 6 kaset genişliğinde idi. Enteresan olan husus bu levhaların, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, doğrudan doğruya arşitrav'lar ve sella duvarlarının üzerinde oturmayıp rozetlerle süslü 0,32 m. yüksekliğinde bir frizin üzerinde yer almış olmalarıdır (s. 16-17, lev. 14, 31). Pronaos'un önünde yeknasak bir sah halinde bir tavana sahip galerinin mekân tesiri hakkında lev. 20'deki restitüsyon resmi güzel bir fikir vermektedir.

Mâbedin geison'una ait ancak birkaç parça mevcuttur. Bunlar yarım sütun eksenine uygun olarak, 1,44 m. uzunluğunda olup pervazın altında, trigfl'lerin üzerine gelmek suretiyle, via'lar tarafından ayrılmış mutulus'lara sahip bulunmaktadır (s. 17, lev. 14 c-d). Gerek yan uzun taraflarda, gerek alınlıklar üzerindeki sima'lar kabartma bezemeler kapsamakta, uzun taraflarda aslanbaşı şeklinde cörtlenlerden başka kıvrık dal motifi (lev. 15, 33) alınlık üzerinde ise palmet'ler ve lotüs'lerden ibaret bir anthemion şeridi ile süslenmiş bulunmaktadır (lev. 16, 32). AR 10-11 parçası bize alınlık meylini vermesi dolayısıyla büyük bir önem taşımaktadır: bu sayede meylin 15 3/4 derece yahut 1 : 3,5 olduğunu tesbit etmek mümkün olmuştur (s. 18). Mâbedin fasadının üst kısmı hakkında lev 21'deki restitüsyon resmi bir fikir vermektedir.

Sella duvarlarından hemen hemen hiçbir şey bize kadar gelmemiştir. Her ne kadar elimizde bir hayli yivli sütun parçası mevcut (s. 19 - 20, lev. 17 - 18) ve bunlar Schleif tarafından pronaos ve opistodomos ante'lerinin önüne ve sella'nın içinde uzun taraflar duvarlarının önüne izafe edilmiş ise de (s. 19-20), lev. 2 b) Goethert bütün bu parçaları esaslı bir tetkikten geçirdikten ve bunların kaba işçiliğinin mâbedin diğer mimarî parçalarının işçiliğine uymadığını tesbit ettikten sonra vâkıa mermerin cinsi bakımından bunların bir zamanlar mâbede ait olduğunu, fakat sonraları başka bir binada kullanılmak üzere itinasız bir surette yontulmuş ve yarım sütunlar haline getirilmiş olduğunu ortaya koymuştur (S. 22). Binaenaleyh bunları sella'dan uzaklaştırmak ve lev. 2 b de acaba bir şekil almış olan sella plânını ona göre değiştirmek gerekir.

İşte bu suretle Schleif çeşitli parçaları şuraya buraya dağıtılmış, hattâ Schliemann tarafından Berlin'e götürülmüş olan binanın sağlam temellere dayanan bir restitüsyonunu yapmak (lev. 2, 19-21), aynı zamanda binanın çeşitli kısımları arasındaki oranları tesbit etmek imkânlarını bulmuştur. Meselâ mâbed, stylobat köşelerinden ölçmek suretiyle, 32,40 m. lik bir uzunluk ve 15,15 m.lik bir genişliğe sahipti. Sella, ön ve arka dehliz dahil olmak üzere, 21,60 m. uzunluğunda idi ki bu rakam stylobat uzunluğunun 2/3 sine tekabül etmektedir. 7,57 m. olan sella genişliği stylobat genişliğinin yarısını buluyordu. Bu suretle sella'nın sathı stylobat sathının 1/3 si idi (s. 19 - 20). Bütün bu oranlar tesadüfi olmayup Schleif'in hesaplarının doğruluğuna bir delil olarak gösterilebilir.

Eserin II. kısmını teşkil eden "mâbedin plâstik bezemeleri" faslı (s. 23 v. dd.) Goethert tarafından kaleme alınmıştır. Müellif burada ilk önce metop'ları tarif etmektedir. Schleif'e göre triglif frizinde 64 tane metop bulunuyordu. Yalnız bunların hepsinin kabartmalarla süslü olduğuna dair elimizde kesin bir delil yoktur. Kabartmalı metoplardan bugün elimizde iyi bir durumda 12 parça mevcuttur. Bunlara bugün kaybolmuş, fakat fotoğrafları mevcut bazı fragmanları ve bunlardan başka bazı başları da ilâve etmek gerektir, ki bu suretle Goethert'in tanzim etmiş olduğu katalogdaki eserlerin sayısı 23'e yükselmektedir. Bu kabartmalı levhalar halen Berlin, İstanbul ve Çanakkale müzelerinde saklanmaktadır (lev. 7 v.d.). Kabartmaların konularına geçecek olursak, bunların büyük bir kısmının tanrılarla gigant'ların savaşlarını tasvir ettiğini ve Athena metop'u mâbedin kuzeydoğu köşesinde bulunduğu göre, bunların, Parthenon'da olduğu gibi mâbedin doğu cephesinde yer aldığı söylenebilir. Bunlardan başka bir kentavromakhia ve Yunanlıların

Barbarlara karşı savaşına ait bazı parçalar da vardır (lev. 241v.dd.). Acaba bu son savaş sahneleri Truva'nın Yunanlılar tarafından zapt ve tahribine mi aitti ve bu serinin başında, yine Parthenon'da olduğu gibi, dört atlı arabasında Helios mu bulunuyordu? Bir köşeye ait olan Helios metopu mevcut metop'ların en iyi korunmuş olanı olup halen Berlin'de Bergama Müzesinde saklanmakta, Goethert katalogunun 1. numarası olarak etraflı bir surette târif edilmekte (s. 24 - 25, lev. 34 v.dd.) ve birçok el kitaplarında görülen genel resimlerinden başka birçok detay resimleri de verilmiş bulunmaktadır. Bundan sonra müellif yapı bezemelerine geçmekte, bilhassa kabartma olarak işlenmiş olan sima bezemelerini, kaset'leri ve rozetli frizi târif etmektedir (s. 31 v. dd.).

"Mâbedin sanat tarihindeki yeri"nden bahseden III. kısımda Goethert ilk iş olarak mâbede ait yazılı kaynakları toplamakta ve en çok Strabon'un (XIII, I, 26 v.d.) İlion ve oradaki Athena mâbedine dair verdiği tafsilât üzerinde durmaktadır. Strabon Büyük İskender'in Granikos muharebesinden sonra İlion'u ziyaret etmiş, fakat burada küçük ve fakir bir kasaba ve önemsiz bir Athena mâbedi ile karşılaşmış olduğunu yazmakta, şehri imar etmek istediğini, fakat bunun için ömrünün yetmediğini, ancak Lysimakhos'un İskender'in vasiyetnamesinin icracısı olarak şehri 40 stadyon uzunluğunda bir surla çevirmiş ve yeni bir Athena mâbedi yaptırmış olduğunu beyan etmektedir. Fakat bundan sonra Romalıların, Anadolu'ya ayak bastıkta, burasını etrafında sur bulunmayan, üzerleri samanla örtülü kerpiç evlerden ibaret fakir bir köy olarak bulduklarını söylemekle biraz önce verdiği bilgi ile tezada düşmektedir ki bu husus başta İngiliz tarihçisi Grote olmak üzere birtakım araştırmacıların gözünden kaçmamıştır. Bunlara göre Strabon Lysimakhos'un yapı faaliyeti bahsinde İlion ile ondan hemen sonra zikrettiği Aleksandreia Troas'ı (Eski İstanbul) birbirine karıştırmıştır; Truva'nın etrafında 3 km. lik bir sur vardı; 40 stadyonluk bir sur ise ancak Alexandreia Troas için kabul olunabilir. Goethert de burada bir karışıklık olduğunu kabul etmekte, böylece Strabon'un, Athena mâbedinin M.ö. 3. yüzyılda Lysimakhos tarafından yaptırıldığına dair, esaslî bir kaynak olamayacağı fikrinde bulunmaktadır. Şehrin Got şefi Fimbria tarafından zaptı, sonra Sulla tarafından yeniden fethi esnasında büyük bir yangın sonunda harap olduğunu, Sulla ve Ceasar'ın şehre karşı lütufkâr davranmakla beraber burada bir imar faaliyeti göstermediklerini kaynaklara dayanarak tebarüz ettiren müellif mâbedin cephesinde durduğu anlaşılan ithaf yazıtlarına göre (burada üst üste yazılmış iki yazıt vardır ki bunlardan ikincisi tunç harflerle yazılmıştı) mâbedin imparator Avgustus zamanında yapılmış olduğu noktası üzerinde durmaktadır. Bundan sonra Goethert yapı şekillerini, yapı plâstığı ve bezemelerini gözden geçirmekte, bunların hellenistik tradisyonu devam ettirmekle beraber Avgustus zamanına ait olabileceğini ortaya koymaktadır. Şu halde şimdiki kadar M.ö. 3. yüzyıldan ilk imparatorluk devri arasında çeşitli tarihlere izafe olunan bu mâbed (s. XI - XII deki bibliyografyaya bk.) zannımıza göre kesin olarak Avgustus devrine vazedilmiş, bu suretle Anadolu'da Colonia Caesarea (Yalvaç) ve Ankara'daki Avgustus mâbedleri serisine bir yenisi katılmıştır. Hemen şunu söyleyelim ki II. ve III. kısımlarda Goethert hiç teferruata kaçmamış, yalnız lüzumlu gördüğü noktalar üzerinde durmuş, açık bir ifade ve kısa, fakat veciz bir yazı üslûbu kullanmak suretile bu hususta örnek teşkil edebilecek bir eser vücude getirmiştir. Bu vesile ile H. Schleif'in hâtrasını hürmetle anarken dostumuz Goethert'i bu başarılı eserinden dolayı tebrik ederiz.

TÜRK TARİH KURUMU'NUN 1964 YILI GENEL KURUL TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu'nun 1964 yılı Genel Kurul toplantısı 3 Mayıs 1964 Pazar günü saat 9,30'da Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesindeki Kurum merkezinde yapıldı.

Saat 9,30'da Kurum üyeleri kurumun kurucusu Atatürk'ün Anıt-Kabrini ziyaret ederek bir çelenk koydular ve saygı duruşunda bulundular. Anıt-Kabrin şeref defterine Kurum Başkanı Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun yazdığı aşağıdaki yazı üyelerce imzalandı :

“Sevgili Atatürk ;

Huzuruna sana ve ülkülerine inancımızı tazelemeye geldik.”

Atatürk'den sonra Devrim şehitlerinin de mezarları ziyaret edilerek bir çelenk kondu.

Saat 10,30'da Kurum merkezine dönüldü. Başkan Genel Kurul'un birinci oturumunu aşağıdaki söylevle açtı :

Arkadaşlar ;

Yoklama yapılmıştır. Çoğunluğumuz vardır. Oturumu açıyorum.

Muhterem Arkadaşlarım ;

Yönetim kurulunuz olarak, bir yıllık çalışma süremizi arkada bırakmış ve huzurunuzda çıkmış bulunuyoruz.

İlk önce, pek yakında kaybettiğimiz değerli üyemiz Faik Reşit Unat'ın hâturası için, sizleri 1 dakika saygı duruşuna dâvet ediyorum.

Öğleden sonraki Genel Kurulumuzda geçen yılın çalışma raporlarını Sayın Genel Müdürümüz Uluğ İğdemir'den dinliyeceğiz.

Kurumumuzun iki yıldır muntazam devam eden yıllık konferanslarını, 1964 yılından beri her ayın ilk Salı günleri yapılan Kurum aylık toplantılarını, Kollarımızın faaliyetleri ve yayımlarımız yanında faydalı çalışmalarımız olarak kaydedilmelidir.

Kurumumuzun Bina yapımı hızla ilerlemektedir. Evimizin karkas kısmı bu ayın 15 inde mukavele gereğince bitmiş olacaktır. Bu yeni yıl programımızda duvarlar, alüminyum doğramalar ve bir kısım sıhhi tesisler tamamlanmış olacaktır ümidindeyiz. Türkiye İş Bankası binamız için 50.000 lira yardımda bulunmuştur. Bu münasebetle İş Bankası Genel Müdürlüğüne huzurunuzda teşekkürlerimizi sunmak isterim.

Sayın Arkadaşlarım ;

Geçen yılki Genel Kurulumuzun seçtiği Şeref üyelerimizle aslı ve muhabir üyelerimizin Beratlarını bir az sonra sunacağız. Beratlarını almak için davetimize icabet eden Şeref üyelerimizden Sayın Yüksek Mühendis Ragıp Devres ve Sayın eşleri Selma Devres şu anda aramızda bulunuyorlar. Diğer Şeref üyemiz Budapeşte Üniversitesi Profesörlerinden Sayın Fekete Lajos'un Beratı Budapeşte Elçiliğimiz eliyle kendisine sunulacaktır. Merhum Osman Nuri Ergin'in de beratı ailesine verilecektir.

Aslı üyeliğe seçilen Sayın Prof. Dr. Adnan Erzi ile muhabir üyeliğe seçilen Sayın Prof. Şerafettin Turan da şu anda aramızda bulunmaktadır.

Kurumun üye seçim yönetmeliği gereğince, aslı üyemiz Sayın Adnan Erzi hakkında Sayın Ord. Prof. Enver Ziya Karal bir "takdim" yapacaktır. Erzi'nin "Türkiye'de Bibliyografya meseleleri" hakkındaki konuşması bunu takip edecektir.

Muhterem Arkadaşlarım ;

Sözlerimi bitirmeden önce samimî kabul edeceğinizi umduğum bir dileği sizlere bildirmek istiyorum :

Düşünen ve duyan insan, ölümünden sonra değil, hayatında da sevgi, dostluk ve anlayış havası ile sarılmasını arzular. Hayat ve kariyerlerinin muayyen bir devresini idrak etmiş olan üyelerimizin - batıdaki örnek ilim kurullarında yaptığı gibi - daha uzun yıllar dilediğimiz hayatlarında sahaları ile ilgili toplantı düşünülmesi ve düzenlenmesi ne güzel ve insanî bir geleneğimiz olacaktır.

Muhterem Arkadalarım ;

Yönetim Kurulumuz üyeleri Sayın Arkadaşlarım ve şahsım adına sizleri derin sevgi ve saygılarla selâmlıyor, sözü Sayın Enver Ziya Karal'a bırakıyorum.

Ord. Prof. Enver Ziya Karal aslı üyeliğe seçilmiş olan Prof. Adnan Erzi'nin öğrenim ve öğretim hayatıyla eserlerini tanıtan bir konuşma yaptıktan ve kendisini takdim ettikten sonra Prof. Adnan Erzi'ye söz verildi. Dr. Adnan Erzi "Türkiye'de Bibliyografya Meseleleri" konusunda 20 dakikalık bir konferans verdi ve üyelik andını imzaladı.

Daha sonra Başkan üye beratlarının Kurucu Üyelerimizden Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından verilmesini önerdi ve şeref üyelerinden Selma ve Ragıp Devres'lere dönerek :

"Kurucusu Mustafa Kemal Atatürk olan Türk Tarih Kurumu'nun amaçlarına hizmetinizi takdir eden Kurum, geçen yıl size şeref üyeliği pâyesini tevcih etmişti. Şu anda, Sayın Devres, size Kurumun şeref üyeliğini tescil eden Beratımızı tebriklerimiz ve en iyi mutluluk dileklerimizle sunuyoruz".

Dediler. Kurumun yeni şeref üyeleri Sayın Selma ve Ragıp Devres'e Ord. Prof. Uzunçarşılı Beratlarını üyelerin alkışları arasında verdiler.

Daha sonra aslı üyeliğe seçilen Prof. Dr. Adnan Erzi ile muhabir üyeliğe seçilen Prof. Dr. Şerafettin Turan'a da aynı törenle Beratları alkışlarla verildi.

Geçen yılki toplantıda bulunmadığı için Beratını alamamış olan eski aslı üyelerden Ord. Prof. Hâmit Ongunsu'nun da Beratı bu vesile ile törenle verildi.

Başkan gündem gereğince Genel Kurulun öğleden sonra toplantılarına devam edeceğini söyledi. Ancak vakit erken, gündemin öğleden sonraki maddeleri de yüklü

bulduğundan 15 dakikalık bir aradan sonra oturuma devam edilmesi üyelere arzu edildi. Oya kondu ve saat bire kadar oturuma devam edilmesi uygun görüldü.

15 dakika sonra Başkan toplantının ikinci oturumunu açtı. Çoğunluk olduğundan Genel Kurulu idare etmek üzere bir başkan, bir ikinci başkan ve iki sekreter seçilmesini istedi. Başkanlığa Ord. Prof. Enver Ziya Karal, ikinci başkanlığa Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, sekreterliklere de Prof. Dr. Bahadır Alkım ve Prof. Dr. Adnan Erzi seçildiler.

Başkan Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Başkanlık yerine geçerek gündeme devam edileceğini söyledi. Genel Müdür Uluğ İğdemir Yönetim ve Basımevi Yönetim Kurullarının 1963 yılı çalışma raporlarıyla, Denetleme Kurulu'nun raporlarını okudu. Başkan raporlar hakkında söz isteyenlere söz verdi. İlk sözü Prof. Dr. Bahadır Alkım aldı. Yönetim Kurulları'nın başarılı çalışmalarını övdükten sonra, Londra'da toplanan Milletlerarası XII. Assiriyoloji Kongresi hakkında kendisinin de Kurum'a ayrıntılı bir rapor verdiğini, bu rapordan bahsedilmediğini söyledi. Genel Müdür buna cevap vererek kongre hakkında etraflı bilgi veren bu raporun Belleten'de yayınlanacağını söyledi.

Rapor hakkında başka söz isteyen olmadığından başkan oya koydu, raporlar oybirliği ile kabul edilerek Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurulları aklandılar.

Gündemin 4 üncü maddesine geçilerek 1964 bütçe tasarısını incelemek üzere Bayan Fakihe Öymen, Prof. Dr. Halil Demircioğlu ve Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen bütçe komisyonuna seçildiler.

Gündemin 5, 6, 7 ve 8 inci maddeleri gereğince seçimlere başlandı. Bu seçimler sonunda Yönetim Kurulu aslı üyeliğine sırasıyla ve gizli oyla Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Prof. Dr. Âfet İnan, Prof. Dr. Cemal Tükün, Ord. Prof. Dr. Sedat Alp ve Prof. Dr. Halil İnalçık; yedek üyeliklere Prof. Dr. Şinasi Altundağ, Prof. Tayyip Gökbilgin, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal seçildiler.

Denetleme Kurulu üyeliklerine Prof. Dr. Halil Demircioğlu, Dr. Hâmid Koşay ve Bayan Fakihe Öymen, Haysiyet Divanı aslı üyeliklerine Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Ord. Prof. Hâmit Ongunsu, Tahsin Öz, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, yedeklere Ord. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen,

Kitaplık komisyonuna Dr. Hâmit Koşay, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Prof. Dr. Adnan Erzi,

Basımevi Yönetim Kurulu aslı üyeliklerine Prof. Dr. Şinasi Altundağ, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Prof. Abdülkadir İnan, yedek üyeliklere Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur oybirliği ile seçildiler.

Başkan bütçenin öğleden sonra geleceğini, saat de 13 olduğuna göre gündemin geri kalan maddelerinin öğleden sonra görüşülmesinin uygun olacağını söyledi ve öğleden sonra saat 15'de toplanılmak üzere oturuma son verdi.

Genel Kurulun üçüncü oturumu öğleden sonra saat 15 de Başkan Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın başkanlığında açıldı.

Başkan bütçe komisyonu raporunun geldiğini söyledi. Rapor ve gelir - gider bütçeleri okundu : Raporda Yönetim Kurulunca hazırlanan bütçenin yalnız III. bölümünde bir değişiklik yapıldığı ve Eski Çağ Kolunun kararlarına uyularak kazılar maddesine 20.000 lira eklendiği, buna karşılık baskı ücretlerinden 10.000, Kongre ve Sergilerden 5000, Genel Kurul ve Yönetim Kurulu giderlerinden de 5000 liranın indirildiği, böylece gelir bütçesinin Yönetim Kurulu tasarısında olduğu gibi 2.438.300, gider bütçesinin de 2.432.831 lira üzerinden bağlandığı bildirilmekte idi. Bütçe bu değişikliklerle oya kondu, oybirliği ile kabul edildi.

Gündemin 10 ve 11 inci maddelerine geçirilerek Yönetim Kurulu ve üye tekliflerinin görüşülmesine başlandı ve şunlara karar verildi :

1 — 20 yıl Kurum hizmetinde bulunmuş ve Kurumun barem cetveline göre yükselme tavanına erişmiş olup artık aylığında bir arttırma yapılması mümkün olmayan Kurum memurlarına her üç yılda bir, bir aylık tutarında kıdem ikra miyesi verilmesi.

2 — Kurum memurlarına Kurum'dan ayrıldıkları zaman beher hizmet yılı için aldıkları en son aylık tutarında emeklilik tazminatı verilmekte idi. Kurum mensuplarının kendi aylıklarından % 5 kesilmek, Kurum'dan da % 5 verilmek suretiyle Anadolu Sigorta Şirketine topluca sigorta ettirilmeleri üzerine sigortaca temin edilen miktar evvelce verilen miktarın yüzde altmışını karşılamakta olduğundan geri kalan yüzde kırkının da Kurumca ödenmesi uygun olacağı dört kişilik bir komisyonca kabul edilmiş ve yönetim Kurulunca uygun görülmüştür. Önümüzdeki Eylül ayından başlamak üzere Sosyal Sigortalar Kanunu yürürlüğe gireceğinden Kurum memurlarının bu tarihe kadar olan emeklilik haklarının komisyonca önerilen esaslar içinde tasfiye edilmesi.

3 — Kitaplık komisyonunca hazırlanıp Yönetim Kurulunca uygun görülen kitaplık yönetmenliğinin —üyelere en çok verilecek kitap sayısının ondan on beşe çıkarılması suretiyle ve aşağıdaki şekilde kabulü.

4 — 29 Ağustos 1964 de Holânda'da toplanacak olan Altaistik konferansına Kurum adına Ord. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat'ın katılması.

5 — 70 yaşını bitirmiş olan Kurum üyeleri hakkında kutlama törenleri hazırlanması ve armağanlar çıkarılması için Prof. Adnan Erzi tarafından yapılan öneri okundu, Kollardan gelecek tekliflere göre gereğini yapmak üzere Yönetim Kurulu'na yetki verilmesi.

6 — Rahmetli Prof. Necati Lugal hakkında bir armağan kitap çıkarılması hususunda Yeni Çağ Kolunun aldığı kararın uygulanması için Yönetim Kurulu'na yetki verilmesi

7 — Fundamenta İstişare Kurulu'na Prof. Fuat Köprülü'nün de katılması.

8 — Eski metinlerin yayınlanması hakkında Yeni Çağ Kolunca kurulan komisyona Prof. Osman Turan'ın da katılması.

9 — Hastalıklarından dolayı Genel Kurula katılamayan Prof. Fuat Köprülü, Prof. Cavit Baysun ve Prof. Aydın Sayılı'ya Genel Kurul'un sağlık dileklerinin telgrafla bildirilmesi.

Gündemde görülecek başka bir madde kalmadığından saat 18'de Başkan Genel Kurul toplantılarına son verdi.

Türk Tarih Kurumu üyeleri Anıtkabir'de.

Türk Tarih Kurumu üyelerinin bir arada çekilmiş resimleri.

**TÜRK TARİH KURUMU KİTAPLIĞI
YÖNETMELİĞİ**

Madde 1 — Türk Tarih Kurumu Kitaplığından aşağıdaki ilkeler dışında eser dışarı çıkarılamaz.

- a) Yalnız kendileri tarafından kullanılmak şartıyla Kurum üyelerine en çok üç ay için 15 taneye değin kitap verilebilir. Başkası tarafından istenmemişse bu süre iki kez yenilenebilir. Dergiler için müddet 15 gündür ve yenilenemez.
- b) Fakültelerin yazılı istekleri olursa fakülte kitaplıklarına müdürünün sorumluluğu altında en çok bir ay için kitap verilebilir.
- c) Fakülteler dışındaki kurullara bilimsel inceleme için 15 gün süre ile kitap verilebilir.
- d) Kurum için bilimsel incelemede bulunanlara veya çeviri yapanlara yalnız kendileri tarafından kullanılmak üzere (a) fıkrasındaki şartlar içinde ve makbuzu Kurum Genel Müdürü tarafından parafe edilmek suretiyle kitap verilebilir.
- e) Kurum memurlarından bilimsel inceleme yapanlara, yalnız kendileri tarafından kullanılmak kaydıyla (a) fıkrasındaki şartlar içinde ve makbuzu Kurum Genel Müdürü tarafından parafe edilmek suretiyle kitap verilebilir.
- f) Geziye çıkanlar kitapları Kitaplığa geri vermek zorundadırlar.

Madde 2 — Yazmalarla, içinde tablo, gravür gibi resimler bulunan kitaplar veya bulunması güç değerli eserler hiçbir suretle Kitaplık dışına çıkarılamaz. Eğer bu eserlerin fotokopileri varsa, bunlar birinci maddedeki şartlara göre verilebilir.

Madde 3 — Türkçeye çevrilmiş olup da yayınlanmamış eserlerden yalnız bir nüsha olanlar yazmalar gibi dışarı verilemez. Birkaç nüsha olanlar birinci maddedeki şartlara göre ödünç verilebilir.

Madde 4 — Kurum adına çeviri yapılmak veya fotokopileri çektirmek amacı dışında gazete, sözlük ve ansiklopediler hiçbir suretle Kitaplık dışına çıkarılamaz.

Madde 5 — Yukarıdaki şartlara uymayanlara başka kitap verilmez ve durum kitaplık komisyonuna bildirilir.

**TÜRK TARİH KURUMU YÖNETİM KURULU'NUN
1963 ÇALIŞMA YILI RAPORU**

Genel Kurulun Sayın Üyeleri,

Yönetim Kurulunuzun 1963 çalışma yılı raporunu yüksek katınıza sunuyoruz.

B Ü T Ç E D U R U M U

Kurumumuzun 1963 yılı gelir ve giderleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir :

A. G E L İ R L E R

Bölüm	Gelirin çeşidi	Bütçeye konan		Tahsil olunan	
		Lira	Krş.	Lira	Krş.
I	Kurum arttırmından	360.346	—	860.346	—
II	Hükümet yardımı	200.000	—	200.000	—
III	Atatürk tesisi geliri	950.000	—	981.665	04
IV	Üye aidatı	300	—	430	—
V	Yayın gelirleri	80.000	—	105.161	—
VI	Basımevi geliri	356.000	—	356.132	67
VII	Türlü gelirler	32.500	—	33.804	56
	TOPLAM	1.979.146	—	2.537.539	27

B. G İ D E R L E R

Bölüm	Giderlerin çeşidi	Bütçeye konan		Harcanan	
		Lira	Krş.	Lira	Krş.
I	Görevli giderleri	390.145	—	371.803	18
II	İdarî giderler	28.000	—	35.251	39
III	Bilimsel giderler	510.000	—	430.931	05
IV	Yatırımlar ve yatırımla ilgili giderler	891.000	—	1.437.426	51
V	Yayın zararları	160.001	—	144.371	32
	TOPLAM	1.979.146	—	2.419.783	45

Bu tablolarda görüldüğü üzere Kurumumuzun 1963 yılı gelirleri bütçeye konmuş olandan 558.393 lira 27 kuruş fazladır. Bu fazlalığın 500.000 lirası bina için Türkiye İş Bankasından alınan borçtan, geri kalan 58.393 lirası da Atatürk tesisi, yayın gelirleri, türlü gelirler ve üye aidatı bölümlerinden sağlanmıştır.

1963 yılı giderlerimiz ise bütçeye konmuş olandan 440.637 lira 45 kuruş fazladır. Bu fazlalığın tümü bina yapımına harcanmıştır. Gerçek gelirlerimizle gerçek giderlerimiz arasında görülen 117.755 lira 82 kuruş gelir fazlası Kurum arttırımına alınmıştır.

Kurumumuzun 1963 yılı sonundaki malî durumunu gösteren bilanço bu raporumuzun sonuna eklenmiştir.

Bu bilançonun pasifinde Türkiye İş Bankasına 2.093.635 lira olarak görünen borcun 500.000 lirası Kurumumuzun bina için aldığı borçtur. Geri kalan bir buçuk milyon küsur lira da Basımevinin cilt ve kılışe atelyelerinin kuruluşunda İş Bankasından almış olduğu borcun bakiyesidir. Bu borç Basımevinin hükmî şahsiyeti olmaması ve gösterilen karşılıkların Kurum malı bulunması dolayısıyla Kurumumuz adına tescil edilmiş bulunmaktadır.

Y A Y I N İ Ő L E R İ

Bu yıl içinde Şu eserlerin basımı bitmiş ve yayınlanmıştır :

1. CEVDET PAŞA : *Tezakir*, 21 - 39.
2. İŐMİL SOYSAL : *Fransız İhtilali ve T1rk-Fransız Diplomasi M1nasebetleri*.
3. YUSUF HİKMET BAYUR : *T1rk İnkilabi Tarihi* I. cilt I. kısım (2. baskı).
4. YUSUF HİKMET BAYUR : *T1rk İnkilabi Tarihi* I. cilt 2. kısım (2. baskı).
5. ARİF M1FİD MANSEL : *Ege ve Yunan Tarihi* (2. baskı).
6. Belleten sayı : 106 - 109.

Şu eserlerin baskısı bitmek 1zerebilir :

1. ABU BAKR-İ TİHRANİ : *Kitab-ı Diy1rbakriyya* 2. c1z.
2. PAUL MORAUX : *Rumca Yazmalar Kataloğu*.

Bu yıl Şu eserlerin basımına başlanmıştır :

1. CEVDET PAŞA : *Tezakir* 40.
2. SETON LLOYD VE STORM RICE : *Alanya*.
3. H1MİT Z1BEYR KOŞAY : *Alacah1y1k kazısı 1940 - 1948 raporu*.
4. G. E. BEAN : *Side Kit1beleri*.
5. *Edirne Armağanı*.
6. REŞİT RAHMETİ ARAT : *Eski T1rk Őiiri*.
7. İŐMİL HAKKI UZUNŐARŐILI : *Osmanlı Tarihi* II. cilt (2. baskı).
8. *Atat1rk Yıllık Konferansları*.
9. *Belgeler*. (Yıllık Belgeler Dergisi).
10. *VI. T1rk Tarih Kongresi*.
11. İŐMİL HAKKI UZUNŐARŐILI : *Osmanlı Devletinin İlmiye TeŐkilati*.
12. *Őiya G1kalp'ın Mektupları*.
13. JALE İNAN : *Antalya B1lgesi Roma Devri Portreleri*.

Bunlardan başka Şu eserlerin basılmasına karar verilmiştir :

1. Rahmetli Mazhar M1fit Kansu'nun "*Erzurum'dan 1l1m1ne Kadar Atat1rk'le Beraber*" adlı h1tiraları.
2. SEMRA 1GEL : *Anadolu Selçuklularının Taş TeŐziniati*.
3. E. BOSCH : *İlk 1ağda Ankara tarihi iÇin kaynaklar*.
4. BERNARD LEWIS : *Yeni T1rkiye'nin dođuŐu*.
5. AFET İNAN : *Atat1rk'1n el yazıları ile ŐalıŐmaları 1zerine*.

MİLLETLERARASI KONGRELER

1963 yılı içinde Avrupa'da toplanan Milletlerarası iki kongreye katılmış bu-
lunuyoruz.

XII. Asiriyoloji Kongresi :

1 - 4 Temmuz 1963 de Londra'da toplanan Milletlerarası XII. Asiriyoloji kong-
resine Genel Kurulumuzca verilen karar gereğince 1yelerimizden Prof. Dr. Tahsin
1zg1c1 ve Prof. Dr. Bahad1r Alkım katılmışlardır. Prof. Dr. Tahsin 1zg1c1'1n bu
kongre hakkında Kurumumuza verdiği rapordan anlaŐıldıđına g1re, Kurumumuzca
yapılmakta olan K1ltepe ve Altintepe kazılarının sonuÇları kongreye katılanlarca
b1y1k ilgi g1rm1Őt1r. Prof. Tahsin 1zg1c1 Altintepe kazıları hakkında, Prof. Baha-

dır Alkım Tilmen Höyük kazıları hakkında, başka bir davetle Lonra'da bulunmakta olan Prof. Nimet Özgüç de "Kültepe'de Asur Kolonileri devrinde Harb Tanrıları" konusunda birer tebliğ sunmuşlardır. Prof Tahsin Özgüç 4 Temmuz Perşembe günü kongrenin son oturumuna başkanlık etmiştir.

VIII. Klâsik Arkeoloji Kongresi :

3 - 13 Eylül 1963'de Paris'te toplanan Milletlerarası VIII. Klâsik Arkeoloji Kongresine Kurumumuz adına üyelerimizden Kongrenin Şeref Komitesi üyesi ve Anadolu Seksiyonu Başkanı Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel'le üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal katılmışlardır. Anadolu seksiyonunda yapılan ve Frig sanatına ait olan iki ana bildiriden birisini Prof. Ekrem Akurgal "*Frig Problemleri*" konusunda yapmış ve büyük bir ilgi görmüştür.

KONFERANSLAR

Kurumumuz bu yıl da yıllık konferanslarının II. serisini düzenlemiştir. Rahmetli Başkanlarımızdan Ord. Prof. Yusuf Akçura, Ord. Prof. Şemseddin Günaltay ve Tevfik Bıyıklıoğlu'nun anılarına atanan bu konferanslara 3 Ocak 1964 günü başlamıştır. Onbeş günde bir cuma günleri saat 17,30'da Kurum merkezinde verilecek olan konferansların sayısı 11 olup son konferans 19 Haziran 1964 cuma günü verilecektir. Konferansların listesi 109 sayılı Belleten'de yayınlanmıştır.

Bundan başka Kurumumuz zaman zaman Ankara'yı ziyaret eden yabancı bilim adamlarına da konferanslar verdirmektedir. Bu arada 16 Mayıs 1963'de Selânik Üniversitesi Profesörlerinden Dr. G. Bakalakis "*Makedonya bölgesi arkaik eserleri*" konusunda, 19 Kasım 1963'de Brüksel ve Gand Üniversiteleri Profesörlerinden ve Brüksel İslâm Araştırmaları Merkezi Direktörü tanınmış İslâm tarihçisi Dr. Armand Abel "*Basra'da İhvan-üs Safa Muamması ve bunun X. yüzyılda Halifeler Devletinin Sosyal Tarihi bakımından Mânası*" konusunda, 17 Aralık 1963'de Londra Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Bernard Lewis "*İslâm Ansiklopedisinin yeni neşri*" konusunda, 10 Ocak 1964'de Macar İlimler Akademisi uzmanlarından Gerö Gyözö "*Macaristandaki Türk Eserleri*" konusunda, 13 Mart 1964'de Chicago Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Braidwood ile İstanbul Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Halet Çambel "*1963'de Güney-Doğu Anadolu'da yapılan Tarih öncesi Araştırmaları*" konusunda, 17 Mart 1964'de Londra Üniversitesi Warburg Enstitüsü kütüphane müdürü Dr. Otto Kurz "*Osmanlı Sanatının Rönesans Devri Avrupa Sanatına Tesiri*" konusunda birer konferans vermişlerdir. Bu konferanslar Belletenimizde yayınlanacaktır.

GENEL KURUL TOPLANTISI MÜNASEBETİYLE VERİLEN KONFERANS

Her yıl Genel Kurul toplantısı vesilesiyle verilmesi gereken bilimsel konferansı bu yıl üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel "*Pamphilia Şehirleri Surları ve Şehir Plânları*" konusunda projeksiyonlu olarak vermiş ve konferans büyük bir ilgi ile izlenmiştir.

AYLIK TOPLANTILAR

Kurumumuzun Ankara'da bulunan üyeleri ayda bir defa Kurum merkezinde toplanarak çeşitli konular üzerinde görüşmeler yapılmasını, bu arada üyelerimizin bilimsel çalışmaları hakkında birbirine bilgi vermelerini istemeleri üzerine Başkanlıkça 26 Aralık 1963'de üyelerimize birer mektup gönderilmiş ve her ayın ilk salı günü saat 17,30'da Kurum toplantı salonunda bu çeşit toplantılar yapılacağı duyurulmuştur. İlk toplantı 7 Ocak 1964'de yapılmıştır. Toplantılara önceden düzenlenmiş birer gündemle devam edilmesi kararlaştırılmıştır. İstanbul'daki arkadaşlarımızın da kendi aralarında bu gibi toplantılar düzenlemelerini dileriz.

EDİRNE SEMİNERİ

Edirne'nin 600 üncü fetih yıl dönümü münasebetiyle Kurumumuz 9-12 Eylül 1963 tarihleri arasında Edirne'de bir seminer düzenlemiştir. Edirne'nin eski ve yeni tarihini çeşitli yönlerden inceleyen ve 12 konferanstan ibaret bulunan bu seminer Edirneli aydınlar tarafından büyük bir ilgi ile izlenmiştir (Bakınız Belleten 108 s. 719).

İLMİ ARAŞTIRMALARA YARDIM

Bu yıl da Genel Kurul kararlarına uyularak üyelerimizden beş kişiye 10.000 lira tutarında ilmi araştırma yardımı yapılmıştır. İlmî araştırmalar için Genel Kurulca yeni bir yönetmelik kabul edilmiş olduğundan bundan sonraki yardımlar bu yönetmelik gereğince yapılacaktır.

KIBRIS TARİHİ ÜZERİNDE ÇALIŞMALAR

Genel Kurulumuzun 1959 toplantısında yazılması kararlaştırılmış olan "Türk Tarihi içinde Kıbrıs" adlı eser üzerindeki çalışmalar devam etmektedir. Bu yıl içinde Kıbrıs'ın Eski Çağ tarihi üzerinde araştırmalar yapmak üzere üyelerimizden Prof. Dr. Afif Erzen'le, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eski Çağ Tarihi Profesörü Füzûzan Kınal Kıbrıs'a gönderilmişlerdir. Kıbrıs tarihi üzerindeki çalışmaları özetleyen bir haber 109 sayılı Belletende yayınlanmıştır.

KURUM BİNASI

Geçen yılı raporumuzda yapımına başlanacağını haber verdiğimiz Kurum binasının toprak kazılarına Mayıs 1963 ayı başında başlanmış ve 22 Haziran 1963 Cuma günü Millî Eğitim ve İçişleri bakanlarının huzuriyle temel atma töreni yapılmıştır. Masraf artı kâr esaslı üzerine ve yarı emanet usulüyle başlanan ve program gereğince 1963 yılı içinde karkas kısmının bitmesi gereken binamızın temelde su çıkması ve yağmurlu havaların uzun sürmesi yüzünden son katı bitirilememiştir. 1964 yılı nisanında tekrar işe başlanarak 1-1,5 ay içinde karkas kısmı bitirilerek çatı kapatılacak ve 1964 yılında duvarlar, doğramalar, çatının bakır kaplaması ve bir kısım sıhhi tesisat ihale edilecektir. 1964 programının yaklaşık olarak bir milyon lira ile tamamlanacağı hesaplanmıştır.

YENİ ÜYELER

Bildiğiniz gibi geçen yılki Genel Kurulumuz biri asıl, dördü şeref ve biri de muhabir olmak üzere altı değerli arkadaşımızı Kurum üyeliğine seçmiş bulunmaktadır. Beratları bu Genel Kurulumuzda törenle verilecek olan yeni üyelerimizden Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Profesörü Dr. Adnan Erzi asıl üyeliğe, Budapeşte Üniversitesi Profesörlerinden Fekete Lajos, Yüksek Mühendis Rağıp Devres ve Bayan Selma Devres ile rahmetli Osman Nuri Ergin Şeref üyeliğine, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Profesörlerinden Şerafettin Turan muhabir üyeliğe seçilmişlerdir. Aramıza katılmalarından büyük kıvanç duyduğumuz bu değerli arkadaşlarımızı saygı ve sevgi ile selâmlarız.

KOL ÇALIŞMALARI

Kollar yönetmelik gereğince toplantılarını yapmışlar ve gerek Yönetim Kurulundan gönderilen, gerekse üyeler tarafından önerilen konuları inceleyerek kararlara bağlamışlardır.

UNESCO TÜRKİYE MİLLÎ KOMİSYONUNDA ÇALIŞMALARIMIZ

UNESCO Türkiye Millî Komisyonunda Kurumumuzu temsil eden Asbaşkanımız Prof. Dr. Âfet İnan'ın 1963 yılı çalışmaları hakkında bize verdiği raporda şunlar bulunmaktadır :

UNESCO Genel Merkezi 1963'de Atatürk'ün 25 inci ölüm yıldönümünü dünya ölçüsünde anıma karar verdiğinden Türkiye Millî Komisyonu'nun bu konudaki çalışmalarına temsilcimiz de katılmış ve Atatürk'ün çeşitli demeçlerinden derlenen eserin hazırlanmasına yardım etmiştir. Ayrıca dış ülkelerde yayınlanmak üzere makale hazırlamıştır.

Genel Kurulca tekrar Yönetim Kuruluna seçilmiş olan arkadaşımız, Millî Komisyon'un Diyarbakır - Gaziantep haftasına katılarak her iki şehirde birer konferans verdiği gibi, bu merkezlerde Kız Enstitüsü Öğretmenleri ve kadın teşekküllerini birer "Halk Sanatları Müzesi" kurmaya teşvik etmiş ve bu fikir gerçekleştirmiştir. Temsilcimiz UNESCO'ca yıldönümleri anılacak Türk büyüklerini tesbit amacıyla kurulan özel komisyona başkanlık etmekte ve Millî Komisyon'un Kurumumuzla işbirliği yapmasını sağlamaktadır.

BAŞBAKANI ZİYARET

27 Nisan 1963 Cumartesi günü Yönetim Kurulunuzu temsil eden bir heyet Sayın Başbakanı makamında ziyaret etmiş ve Kurumumuzun çalışmaları hakkında kendilerine bilgi vererek bazı dileklerde bulunmuştur. Bu arada Atatürk'ün kitaplarıyla çalışmalarına ait belgelerin Anıt Kabir'de özel bir bölümde teşhir edilmesi ve bir Atatürk arşivi kurulması hususundaki önerimizi Sayın Başbakan tasvip buyurmuşlar ve gereken emirleri vermişlerdir. Birinci Büyük Millet Meclisi müzesinde bulunan Atatürk'e ait bir kısım belgeler Asbaşkanımız Prof. Afet İnan ve Genel Müdürümüz Uluğ İğdemir'in de katıldıkları özel bir komisyon tarafından gözden geçirilerek tasnifi yapılmıştır.

Ayrıca eski eserlerin korunması için Başbakanımızın imzasıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından bütün illere gönderilmiş olan genelgenin Kurumumuzca bastırılıp dağıtılmasına Sayın Başbakan müsaade ettiğinden bu genelge çok miktarda ve büyük boyda bastırılarak okullara, Müzelere, ve Halkevlerine gönderilmiştir.

KİTAPLIK

Kurum kitaplığının 1963 yılı içindeki çalışma ve gelişmeleri şöyledir :

Yıl içinde 299'u satın alınmak, 773'ü armağan ve değiştirme yoluyla kitaplığımıza 1072 cilt kitap girmiş, bunların kayıtları ve fişleri tamamlanarak okuyucuların faydalanmasına sunulmuştur.

Yine yıl içinde 230 u satın alınmak, 747'si armağan ve değiştirme yoluyla 977 süreli yayın ve 2507 günlük gazete gelmiştir.

Ayrıca 13 mikrofilm, 4 fotokopi, bir yazma eser satın alınmış, armağan yoluyla 4 harita gelmiştir.

Üyelerimizden Rahmetli Osman Ferit Sağlam ve Tevfik Bıyıklıoğlu'nun başladıkları dergi ve gazetelerin kayıtları yapılarak yerlerine konmuştur.

Rahmetli Zeki Oral'dan satın aldığımız 711 parça Anadolunun Türk - İslâm devri kitâbe estampajlarının fişleri yazılmış ve tasnifleri yapılmıştır.

Üyelerimizden Sayın Faik Reşit Unat'ın kitaplığımıza bağışladıkları çeşitli dillerde 465 tane atlas, harita, kronoloji ve el kitabının konulara göre tasnifi yapılmış, fişlerinin yazılmasına başlanmıştır.

Rahmetli Başkanlarımızdan Şemseddin Günaltay'ın varisleri tarafından Kurumumuza bağışlanmış olan 30 sandık içindeki kitapları İstanbul'dan Ankara'ya taşınmış ve tasnifleri yapılmak üzere kitaplığımıza konmuştur.

Dış ülkelerdeki, Üniversite, Akademi ve bilimsel Kurumlarla yapmakta olduğumuz kitap değiştirme işi gittikçe genişlemektedir. Şimdi 171 Kurumla değiştirme yapmaktayız.

Yıl içinde 668 kitap ve 88 dergi ciltlenmiştir.

Kitaplık Komisyonu gerektiğçe toplanarak kitaplığımızın çeşitli sorunlarını karara bağlamış, alınacak kitapları seçmiş ve Genel Kurulun onayına sunulan yeni yönetmeliği hazırlamıştır.

1963 yılı sonunda kitaplığımızdaki kitapların toplamı, süreli yayınlarla mikrofilmler ve fotokopiler dışında 43.309'a yükselmiştir.

K A Z I L A R

Bu yıl da Eski Çağ Kolunun verdiği kararlara uyularak Trakya ve Marmara bölgesinde Tarihöncesi araştırmaları yapıldığı gibi, Alaca Höyük, Kültepe, Altın-tepe, Konya Karahöyüğü, Side, Tilmen, Toprakkale, Karatepe ve Çandarlı kazılarında da devam edilmiştir.

Millî Eğitim Bakanlığı bu yıl da kazılarımıza para ve uzman yardımı yapmıştır. Bakanlığın bu verimli işbirliğine karşı en içten teşekkürlerimizi sunmayı bir ödev sayarız.

Yapılan kazılar ve araştırmalar hakkında kazı direktörlüğünden aldığımız kısa raporları olduğu gibi sunuyoruz :

1 — *Marmara ve Trakya Bölgesi Tarihöncesi Araştırmaları :*

Türk Tarih Kurumu adına 1963 yılı yaz mevsiminde Marmara ve Trakya bölgesindeki istikşaf ve sondajlarımız Tuzla, Malkara ve Keşan dolaylarında olmuştur. Tuzla civarında, Fikirtepe ve Pendik kalkolitik devir kültür malzemesine benzerliği tahmin edilen, bazı keramik parçalarının bir okulun temel kazısında meydana çıkarıldığını Topkapı Müzesi Direktörü Sayın Hayrullah Örs tarafımıza şifahen bildirmiştir. Biz bu buluntu haberinden önce Tuzla İçmeleri ile Kurt fabrikası durağı arasında sahilde, denize yakın bir mevkide tipik bir höyük görünüşünde olan tepelikte ufak bir sondaj yaptık. Takriben 20 metre çapında olan bu tepeliğin kıyı kesitinde ocak kalıntılarını (kül, kömür) tesbit ettik. Höyüğün düzeyinde ve bu sondaj kesitinde işaretleyici herhangi bir keramik parçası elimize geçmemiş olmakla beraber burada ve haber verilen mevkide bir araştırma yapılmasını öngörmekteyiz. Trakya'da, Tekirdağ yönünden Malkara ve Keşan dolaylarında istikşafalarda bulunduk. Keşan ovasında (yeni muhacir köyü) yakınında bazı yassı Tümülüsler (Höyük?) tesbit ettik. Küçük Çekmece civarında Yarımburgaz mağarasındaki kazıya, ilgili makamlardan araştırma müsaadesi beklediğimiz için, 1963 mevsiminde başlıyamadık.

Yarımburgaz mağarasında Türk Tarih Kurumu adına araştırma izni M.E. Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünden gelen 12 Kasım 1963 ve 471-3971 sayılı yazı ile bildirilmiş olduğundan 1959 yılındanberi yapmağı istediğimiz sistemli araştırmaya 1964 yaz mevsiminde başlıyacağımızı kuvvetle umuyoruz. Bu arada Silivri'nin Kanallı köprü höyüğünde de 1963 yılında başlamaya muvaffak olamadığımız araştırmaya ve imkân olduğu takdirde Tuzla sondajına 1964 mevsiminde teşebbüs etmek arzusundayız.

1963 yılı istikşaflarının önemli bir sonucu, Türkiye Trakyasında 1959 yılındanberi üzerinde durduğumuz megalit anıtlardan Dolmenleri, Edirne ilinin Lala Paşa ilçesinde Büyünlü Köyü dolaylarında tesbite muvaffak oluşumuzdur. Bu Lala Paşa-Büyünlü Dolmenleri hakkında ilk notu Belleten'de fotoğraflariyle yayınlamış olduğum için burada fazla açıklamada bulunmıyacağım. (Bk. ř. A. Kansu, Edirne'nin Lala Paşa - Büyünlü Dolmenleri Hakkında İlk Not = Note Preliminaire sur les Dolmen de Lalapařa - Büyünlü á Edirne, Belleten, cilt XXVII. Sayı 107. S : 491 - 494 + 495-497 Ankara, 1963). Arkeolojik olduğu kadar turistik değer ve önemi de aşikâr bulunan bu Dolmenlerde ve civarlarında sondajlar yapılmasını da gerekli görmekteyiz.

Türk Tarih Kurumu adına 1959'dan beri yapmaktada olduğumuz Marmara bölgesi ve Trakya'daki istikşaf ve sondajlarımıza ait 1959-1962 çalışma mevsimlerini kapsayan raporu da belgeleriyle birlikte yayınlamış bulunuyoruz. Bakınız : şevket Aziz Kansu, Marmara Bölgesi ve Trakya'da Prehistorik İşkân Tarihi bakımından Araştırmalar (1959-1962) Recherches sur le peuplement Préhistorique dans la région de Marmara et en Thrace Turque (1959-1962) Belleten, cilt XXVII. Sayı 108 S. 657-676 + 677-705. Ankara 1963).

ORD. PROF. DR. şEVKET AZİZ KANSU

2 — *Alaca Höyük 1963 Kazısı :*

T. T. Kurumu ile Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün sağladığı maddî imkânla 1948'de muvakkaten tatil edilen Alaca-Höyük kazısına Dr. Hâmit Z. Koşay idaresinde arkeolog Osman Aksoy ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri foto atölyesi şefi Abdullah Çizge'nin de iştirakiyle tekrar başlanmıştır.

Kazı ortalama 50 işçi ile 12 Eylül — 26 Ekim 1963'e kadar sürmüştür. 1963 de elde edilen başlıca sonuçlar şunlardır :

1 — Sfenks Kuzeyindeki IV. mimarî kat (eski Hitit katı) takriben M.Ö. 1800 de yanmıştır. İçi sıvalı bir evin kilerindeki küp içinde kavruk kumaş bulunmuştur. C 14 tahlili ile bu yangını kesine yakın tarihlendirmek mümkün olacaktır.

2 — Höyük'ün merkezine raslayan yerde Eski Hitit mahallesi geniş ölçüde açılmıştır.

3 — Höyük güneyinde, vaktiyle Makridi'nin sondaj yaptığı yerde yeni Hitit mahallesi açılmış ve burada Hieroglif yazılı mühürler bulunmuştur.

4 — Eski Bronz çağı kiral mezarlarının iskân sahaları ile olan bağları aydınlatılmıştır.

5 — 1963 mevsiminde müzeli olarak envantere kayd olunan eser sayısı 224 dür.

3 — *Kültepe Kazıları :*

Kültepe kazılarına bu yıl da Kurumumuzla Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına, üyelerimizden Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün başkanlığında Prof. Dr. N. Özgüç, Prof. Dr. K. Balkan, Mimar Arkeolog M. Akok, Dr. K. Emre, Fotoğraf S. Öztartan ve mustahzır A. Gök'den kurulu heyet tarafından devam olunmuştur. Kazılara bilgilerini arttırmak, bu sanatı öğrenmek maksadıyla, değişik zamanlarda, 7 arkeoloji öğrencisinin de iştiraki sağlanmıştır.

Kültepe-Kaniş kazılarında bu sene de, büyük merkezin Eski Önasya medeniyetlerindeki önemli mânasına uyacak şekilde, çeşitli arkeoloji ve filoloji vesikaları keşfolunmuştur. Kültepe kazıları, her iki bölümünde de, büyük çapta *Mimari bir hafriyatın* örneğini vermektedir. Bu sene tepedeki çalışmalarımız *Anitta Şehrinde*, yani, Anitta ile çağdaş vesikalari veya doğrudan doğruya bu ilk büyük Anadolu kralına ait yazılı vesikayı veren mimarlık katında teksif olunmuştur. Gerçekten, Kültepe'de bu katın temsil ettiği şehir geniş teşkilâtli ve inşai bünyeleri çok sağlam olan monumental binalarla kaplıdır. Plânlarına ve içlerindeki vesikalara göre, bu binaların özel ikametgâhlara ait olmadığı, sarayların idareye tahsis edilen kısımlarını, kabul salonlarını, depolarını temsil ettiği anlaşılmaktadır. Bu devrin bu plândaki mimarlık eserleri ve bu tipteki yazılı vesikalari, henüz, diğer şehirlerde ele geçirilmemiştir.

Karum sahasında, Ib ve II. yapı katlarında çalışılmıştır. II. Katda dört yeni arşivde 214 tablet, açılmamış zarf veya zarf parçası bulunmuştur. Arşivlerin sahipleri, bugüne kadar, vesikalarına raslanmamış olan yeni Assurlu tüccarlardır. Hususî odalarda korunmuş olan tabletlerin yanında bulunan ve cazip şekilleri, ayna gibi parlak astarları, boyalı nakışlarıyla dikkati üstünde toplıyan vazoların mühim bir kısmı, bu çağda, Anadolu'da üniktir. Her iki katta bulunan idhal eşyasından bazıları, tabletlerin ve silindir mühür baskılarının yardımıyla elde edilen kronolojik neticeleri doğrulayıcı bir mânaya sahibdir. 1963 yılı kazıları da, Kültepe'nin bu çağda

büyük bir sanat merkezi olduğunu, yeniden göstermiştir. Şehrin büyük atölyelerinde imâl edilen madenî eşyanın neveleri, seramikte görülen tekâmülün şaşkırtıcı durumu, hayvan biçimli kapların fevkalâde şekilleri, insan biçimindeki tanrı heykelciklerinin üslûbu bu sanat merkezinin belirli bir çağda, yani, ayrı dille konuşan, ayrı ırkları temsil eden iki kavmin bir maksad uğruna birbirleriyle, en sıkı bir şekilde, temasa geçtikleri devirdeki zenginliğini ispat etmektedir. Bu mâna içinde değerlendirilen Kültepe'nin yazılı ve yazısız vesikaları iki müzenin -Ankara Arkeoloji Müzesi ve Kayseri Müzesinin- çok verimli, müşterek bir kaynağıdır.

4 — *Altuntepe kazıları* :

Altuntepe'de merasim salonu, tam planıyla, meydana çıkarıldı. Sarayın dört duvarının da fresklerle süslediği anlaşıldı. Girişi, arka arkaya, iki oda şeklindedir. Yeni motifler eskiden bulunanların benzeri olmakla beraber, yenileri duvarların hangi motiflerle süslediğini, münferit motiflerin tertibini doğru bir şekilde öğrenmemizi sağladı. Merasim salonu, *apadana* şeklindedir. Bilindiği üzere, İran'da *apadana*'lar birdenbire, mükâmil bir şekilde, ortaya çıkmaktadır. Altuntepe *apadana*'sının keşfi ile, Akamenid'lerin *apadana* denilen merasim salonlarını nereden ve kimden öğrendikleri ispat edilmiştir. Urartuların Önyasya'nın mimarlık tarihine getirdiği yeniliklerin en önemlisini bu salon tipi temsil eder.

Mâbedin batisındaki odaların tamamı, ve mozaikli avlunun bir kısmı meydana çıkarılmıştır. Altuntepe mâbedi, bütün heyetile, en çok Erebnî (Arin-berd) mâbedine benzemekle beraber, avlusunun genişliği, dört tarafında sütunlu revakların varlığı bakımından, daha geniş bir plâna sahiptir. İki mâbedin diğer mühim müşterek bir hususiyeti de, her ikisinin etrafındaki odaların, salonların bolluğudur. Altuntepe'de bu odalar, fresklerle süslüdür. Bunlardaki hayvanların üslûbu, hendesi süslerin şekil ve tertip tarzları, Altuntepe'de son Urartu katını temsil eden *apadana*'nın fresklerinden farklıdır. Urartu mâbedinin plâni ve etrafındaki odalarla olan münasebeti de, Urartu mimarlığına hastır ve Yakın Doğu'ya Urartular tarafından getirilen bir yeniliktir. Altuntepe bütün yapı heyetiyle, yani mâbedi, sarayı, mezarları, resmî depoları, açık mâbedi ve iç-içe, kuşaklar halindeki kalesiyle, bir açık müze halinde korunmağa değer bir Urartu uç beyinin tipik kalesidir.

Anadolu arkeolojisi ve tarihi dinamik bir terakkî göstermektedir. Kültepe ve Altuntepe kazıları, her sene, bu terakkî zincirinin iki önemli halkasını temsil etmektedir.

TAHSİN ÖZGÜÇ

5 — *Karahöyük Kazısı* :

Türk Tarih Kurumu ile Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yapılmakta olan Konya Karahöyük kazısına 1963 yılında 4 Eylül'den 15 Ekim tarihine kadar devam edilmiştir.

Ord. Prof. Sedat Alp'in başkanlığındaki kazı heyetine Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hititoloji Asistanı Dr. Hayri Ertem, aynı Fakülte öğrencilerinden Belkis Talu, Nafiz Aydın, müstahzır Osman Karakaya ve Müzeler Genel Müdürlüğünden fotoğrafçı Selâhattin Öztartan katılmışlardır.

1963 yılında Karahöyük'te üç ayrı sahada çalışılmıştır:

I. — C çukurunda 7. katın alt safhası araştırılmış ve 1961'de evvelce tesbit edilen iki mahzene ilâve olarak üç mahzen daha bulunmuştur. Bu mahzenler her halde depo olarak kullanılıyordu. Erken bronz çağında şimdiye kadar meydana çıkarılan yapıların küçüklüğü gözönünde tutulduğu takdirde bu binanın ele geçen kısmı bile muayyen bir plâna sahip ve umumî maksatlara hizmet eden bir yapı ile karşı karşıya bulunduğumuzu göstermektedir. Alt safhada da boyun ve göğüs kısımlarında umumiyetle siyah boya ile kadın göğüslerini gösteren kırmızı renkli gaga ağızlı kaplar ele geçmiştir. Bu buluntulara göre hüküm verirse, evvelce tahmin ettiğimiz gibi bu yapının bir Ana tanrı tapınağı olması gerekecektir. Aynı safhada yüz vazosu tipinde kap fragmanlarına da rastlanmıştır. Şimdiye kadar I. ve II. tabakalardan tanınan yüz vazosu tipindeki kapların Truva'da olduğu gibi Karahöyük'te de çok eski bir geleneğe sahip oldukları görülmektedir. Bu buluntuların Konya bölgesinde tesbit edilen benzer seramiğin tarihlenmesi bakımından da büyük önemi vardır. Daha ziyade Truva'dan tanınan ve evvelce Karahöyük'ün 6. tabakasında bulunan ve birbirinin üstünden geçen kulpları ihtiva eden bir kapak 7. tabakanın alt safhasında da bulunmuştur.

C çukurunda 8. tabaka da kısmen araştırılmıştır. Bu tabakada da 7. tabakanın üst safhasında tesbit ettiğimiz kutsal yapının plânına benzer bir plân veren bir yapı tesbit edilmiştir. 5. ve 6. tabakalarda bol miktarda görülen ve 7. tabakada da devam eden "Intermediate" tipindeki boyalı seramik 8. tabakada ya çok azalmakta veya kesilmektedir.

II. — Höyüğün zirvesinin kuzey kısmında 1960 yılından beri çalışılan ve üstün kalitede buluntular veren büyük çöp çukurunda 1963 yılında da çalışılmış ve çöp çukurunun kuzey sınırı tesbit edilmiştir. Ayrıca derine inilerek aynı çukurun alt sınırı da bulunmuştur. Büyük çöp çukurunun en alt kısmında dahi çarkta hazırlanmış seramik hâkim durumdadır. Söz konusu olan çukurun höyüğün üstten itibaren 5 tabakasını tahrip ettiği anlaşılmıştır. Bu çukur 1963 yılında da Karahöyük hafriyatının en değerli küçük buluntularını vermeğe devam etmiştir. Burada bulunan ve bir sfenks ile bir arslanı tasvir eden kurşun figürin Eski Anadolu arkeolojisinin ünik eserlerinden biridir. Bu arada Anadolu üslûbunda iki silindir mühür ve Syro-Hitit üslûbunda yüksek kaliteli bir silindir mühür ile 1960 yılında bulunan fayanstan mamûl damga mührünün çok yakın bir benzeri ve bazı mühür baskıları anılmaya değer eserler arasındadır. Karahöyük'te bu çöp çukurunda bulunan orijinal silindir mühürlerin sayısı 10' u bulmaktadır. Yalnız baskıları bulunan silindir mühürler bu sayının dışında kalmaktadır.

III. — Höyüğün dışında, kuzey kısmında, harman yeri ile ark arasında 1963 yılında da çalışılmış ve 1962 yılında bir kısmı meydana çıkarılan 6,5 mertre enindeki duvarın kuzey ve güney kısımları kazılmış ve bu duvarın şimdiye kadar 15 metrelik bir kısmı meydana çıkarılmıştır. Bir yıl evvel şehrin kuzey kapısının bir kanadını teşkil ettiğini tahmin ettiğimiz bu duvarın karşılığını tesbit etmek mümkün olamamıştır. Bu kalın duvarın kuzeyden güneye höyük istikametinde devam ettiği anlaşılmaktadır. Belki de bu duvar şehir suru ve şehir kapısı ile ilgili değildi ve henüz aydınlatamadığımız diğer bir maksada hizmet etmişti.

6 — İslâhiye Bölgesi Araştırmaları ve Tilmen Hüyük Kazısı :

Gaziantep ilinin İslâhiye ilçesinin 10 km. kadar doğusunda bulunan Tilmen Hüyüğünde Kurumumuz adına Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin iştiraki ile 1959 yılından beri yapılmakta olan kazıların beşinci dönem çalışmalarına, bu yıl üyelerimizden Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın başkanlığı altında Mühendis - Topoğraf Ferid Koper, uzman Handan Alkım, Asistan Refik Duru, foto uzmanı Aziz Albek, desinatör Âkif Dâi, stajiyer Halûk Abbasoğlu ve stajiyer Yücel Akyürek'den kurulu bir heyet tarafından 2 Temmuz - 6 Eylül 1963 tarihleri arasında devam edildi.

Tilmen Hüyük Kazı kuruluna Amerikan yardım malzemesinden Chevrolet marka bir kamyonun hibe edilmesi ve Türk - Pirelli lâstik fabrikasının bu taşıtın bütün iç ve dış lâstiklerini bağış suretiyle sağlaması şükranla karşılanmış ve beşinci mevsim faaliyetini teknik bakımından kolaylaştırmıştır.

Heyet Başkanı Prof. U. B. Alkım'dan aldığımız kısa rapor aşağıdadır :

“1963 dönemi çalışmalarını üç ayrımda özetlemek mümkündür : II. kat sarayında geliştirilen kazı, D - Sondajında devam edilen çalışmalar ve İslâhiye bölgesindeki tarihî coğrafya araştırmaları :

I. Saraydaki kazı :

a) M i m a r i s a f h a l a r : Bundan önceki dönemlerde açılan kısımlar da dahil olmak üzere, sarayın meydana çıkarılan daireleri 63×78 m. lik bir alanı kaplamıştır. 1962 döneminde sarayda üç esas evre (IIa, IIb, IIc) tesbit edilmiş ve bu mimarî evrelerin M.ö. XVIII. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasına tarihlenebileceği tahmin edilmişti. 1963 mevsiminde ise ayrıntılı çalışmalar, Tilmen sarayının bu üç esas evresinden IIc'nin üç (IIc₁, IIc₂, IIc₃) ve IIa'nın ise iki (IIa₂, IIa₁) tâli safha geçirdiğini ayırtetme mümkün olmuştur.

IIc₃ : Sarayın en eski inşa devresi görülmektedir. Çekirdek bina bu evrede, geçen sene açılan kesim ile birlikte yaklaşık olarak doğu - batı istikametinde gelişmekte ve şehir sûruna (aş. bk. I, 4) güney yönde kısmen yaslanmaktadır.

IIc₂ : Bu evrede sarayın kuzey-doğu kesimine, IIc₃'ün güney ve batı duvarından faydalanılarak 10×16.5 m. boyutundaki bir bölüm dayanma suretiyle eklenmiştir. Üç hücreli olduğu anlaşılan bir ilâve yapının, hizmet işleri için kullanılmış olması muhtemeldir.

IIc₁ : IIc₂'nin temelleri üzerinde görülen duvar kalıntılarından anlaşıldığı üzere, bu evrede IIc₂-ilâve yapısının bir az daha genişletildiği farkedilmektedir; nitekim IIc₁-duvarlarının, IIc₂'nin temel kalıntılarından üzerinde yer yer seyrettiği gözlemlenmiştir. (IIc₁ eklentisinin boyutu : 13.5×20 m.).

Hizmet işlerine tahsis edilmiş olduğunu tahmin ettiğimiz IIc₂ ve IIc₁ eklentilerinin büyük bir zaman fasılasını kapsamadıkları anlaşılmaktadır.

IIb : Bu evrede, aynı kuzey kesiminde dikdörtgen plânlı anıtsal bir blokun inşa edilerek eski saraya dayatıldığı müşahede edilmektedir. Ayrıca saraydan ayrı olarak yine kuzey kesiminde müstakil bir ufak yapı (muhtemelen şapel, aş. bk. I, b. 1) ve Kuzey-batı kesiminde de mutfak dairesi (aş. bk. I, b, 3) yine bu IIb evresinde inşa edilmiştir.

Keramik kalıntlarına, küçük buluntulara ve geçen yıl meydana çıkardığımız Suriye tipi mühür baskılı bullaya göre IIC₃, IIC₂, IIC₁ ve IIB evrelerinin M.ö. XVIII. -XVI. yüzyıla ait olabileceklerini muhtemel görmekteyiz; bahis konusu saray kompleksi büyük bir yangın ve tahrip sonunda kül yığını hâline gelmiş olup bu olayın, Hitit kralı I. Hattuşil'in Halep seferi sırasında vuku bulmuş olması pek muhtemeldir.

IIa₂ : Büyük saray harap olduktan sonra kurulan bu evrede artık eski sarayın (IIC₃) güney kesimi — batı köşesindeki merdivenaltı - yapısı müstesna— tekrar kullanılmamış ve fakat kuzey kesimindeki IIB safhasına ait anıtsal blok bazı değişikliğe tâbi tutularak yeniden istimal edilmiştir. Böylece IIa₂ evresinde sarayın boyutu 30 × 21.5 m. ye düşmüştür. IIa₂'nin M.ö. XV. - XVI yüzyıla ait olması mümkündür.

IIa₁ : Bu devrede binanın plânı kesin olarak tesbit edilememiştir. Çünkü daha geç devirlerdeki yapılar (Meselâ iki safhalı Roma binaları) IIa₁'i fazlasiyle tahribata maruz bırakmıştır; iki kapı iri taşlarla örülerek kapatılmış ve bu suretle IIa₂'nin plânı değiştirilmiştir. Bu safhanın M.ö. XIII. ve XII. yüzyıllarına veya muhtemelen daha geç bir devre (meselâ M.ö. I. binyılının başına) ait olması mümkündür; keramik buluntuları, küçük eserler ve iki silindir mühür bu hususu desteklemektedir.

b) Saray kesiminde yeniden açılan binalar: Beşinci dönemde saray kesiminde iki yapı ile bir bina kalıntısı açıldı.

1 — *Birinci yapı*: Sarayın 4 m. kadar kuzeyinde olup dikdörtgen plânlı (14 × 6 m.) ve müstakil bir binadır; bu binanın taş temel kalıntısının yüksekliği yer yer 1. m. yi aşmaktadır. Gerek içine ve gerek etrafına düşen ve yangın sonucunda âdeta tuğlalaşan kerpiç parçaları bu yapının üst duvarının kerpiçten yapılmış olduğunu göstermektedir. Ufak girişi doğu yönünde olan üç hücreli bu binanın bir şapel olması muhtemeldir; hücreleri birbirinin yanında ve aynı hizadadır. Gerek kot uygunluğu ve gerek mimarî benzerlik ve ufak buluntular bu binanın, en gelişmiş devresini temsil eden IIB evresinde yapılmış olması fikrini telkin etmektedir.

2 — *İkinci yapı* : Bu yapı, IIC₃ binasının batı duvarına yaslanan müstakil bir bina durumunu göstermektedir. Masif karakterli olup (ortalama duvar kalınlığı : 2.40 m.) — Hüyüğün güney yamacının başlangıcına rastladığı için — kuzey ve güney yönleri arasında 3 m.lik bir kot farkı bulunmaktadır. Dik dörtgen plânlı olup (boyutu : 20 × 28.5) iki mimarî safha geçirdiği anlaşılmaktadır. Binanın açılması tamamlanmadığı için üst (= daha yeni) safhasının kaba plânı alınabilmiş, alt (= daha eski) safhasının ise plânı henüz belli olmamıştır. Bu binanın eski safhasının, sarayın IIC₃, yeni safhasının ise IIB ile çağdaş olduğunu tahmin etmekteyiz. Batı kesiminde iki, ortasında yine iki odayı ihtiva eden ve doğu kesiminde de bir merdivenaltı-yapısı bulunan bu masif yapının ilk safhasının organik bir giriş-binası plânını göstermesi muhtemel ise de, çalışmalar bitirilmediği için bu hususta şimdilik fazla bir şey söylemeyi erken addetmekteyiz.

3 — Saray müştemilâtına ait bir yapı kalıntısı: Anıtsal sarayın 14 km. kadar kuzey-batısında meydana çıkarılmıştır. İçinde bulunan yarım küre biçimli bir fırın ve bol çanak-çömlek parçaları bu yapının, sarayın mutfak

dairesi olduğunu muhtemel kılmaktadır. Sarayın Iİb evresi ile çağdaş olduğunu tahmin ettiğimiz bu binanın, gerek doğu ve gerek batı istikametinde geliştiği anlaşılmaktadır; güney duvarı harap olmuştur, sonraki devir yerleşmelerinin bu tahribe sebep olduğunu görmekteyiz.

4 — S ũ r k a l ı n t ı s ı : Sarayın Iİc₃ evresinin 6 m. kadar güneyinde meydana çıkarıldı. Sürun altıyapısı dış yönde dikdörtgen prizması şeklinde bazalt bloklarıyla örülüdür. Güneydoğu-kuzeybatı istikametinde 7.5 m. kadar devam ettikten ve bir kule köşesi(?) teşkil ettikten sonra sūr, doğu - batı doğrultusuna yönelmektedir. Sürun, dış yönünde desterevarı dişler yaparak seyretmesi bilhassa dikkat çekicidir. Doğudan batıya doğru : birinci dişin çıkıntısının kalınlığı 80 cm., ikincisinininki ise 40 cm.'dir. Bilindiği üzere Eski Hitit devri askerî mimarisinde de mevcut olan (meselâ Alishar'da) ve Troya VI'da da kullanılmış olan bu dişli sūr sisteminin M.ö. XVIII. yüzyılda Tilmen istikâmetinde görülmesi mimarlık tarihi bakımından ayrı bir önem taşır. Mimarî işçilik, *Alalah* (= Tel Açana) VII'nin tekniğine pek benzemektedir. Ortalama kalınlığı 2.60 m. olan sūr, büyük bir ihtimal ile sarayın Iİc₃ evresinin güney duvarından seğirdim yerine veya sūr ile sarayın güney duvarı arasındaki dar sokağa açılan pencereler vasıtası ile ışık almaktadır; sūr temeli ile sarayın güney odaları arasında 6 m. lik bir kot farkının bulunuşu bu fikrimizi desteklemektedir.

Şu noktayı da bu vesile ile belirtelim ki, Tilmen Hüyüğün etrafını çeviren, kısmen M. ö. muhtemelen II. binyılın sonuna veya M. ö. I. bin yılının başına ait olan ve biri doğuda, diğeri de kuzeyde iki dış-giriş binasını ihtiva eden ve tarafımızca daha ilk dönemlerde istikşaf ve kısmî araştırılması yapılan sūr ile bu dönemde açtığımız sūr arasında bir ilgi yoktur. Bu husus ise, Tilmen Hüyüğün muhtelif devirlerde muhtelif istihkâm sistemine sahip olduğunu açıklamaktadır. Gelecek dönemde bu dişli sūrun seyrini yer yer takip ederek durumunu aydınlatmayı düşünmekteyiz.

II. D-Sondajındaki çalışmalar :

Tilmen Hüyüğün M.ö. II. binyıldan önceki kültürlerini araştırmak amacıyla sarayın dış avlusu içinde geçen sene açılmasına başlanan ve henüz ana toprağa ulaşılmamasına rağmen yedi mimarî seviye tesbit edilen (IIIa, IIIb, IIIc, IIId, IIIe, IIIf, IIIg) sondaj çukuru (=D - Sondajı) bu dönemde hem genişliğine ve hem derinliğine geliştirildi (Çukurun ortalama boyutu : 17.5×16 m.). Yeniden eskiye doğru, bu seviyeleri karakteristik buluntuları ile birlikte kısaca açıklayalım :

IIIa : Sondaj alanının kuzey - doğu kesiminde II. kat sarayının avlu zemininin 15 cm. kadar altında olan bu safhaya ait ikinci bir duvar kalıntısı (uzunluğu : 7.5 m., genişliği : 0.70 m.) meydana çıkarıldı. Aynı alanın batı kesiminde geçen sene bulunan 3 metre uzunluğundaki duvar kalıntısının batı istikametinde 5 m. daha uzadığı görüldü ve II. kat sarayı yapılırken IIIa'nın fazlasiyle tahrip edildiği ve sarayın dış avlusunu doğu - batı istikametinde kateden su kanalının bir yanının, IIIa'nın ufak taş döşemeli zemininin güney kesimine dayatıldığı müşahade edildi.

IIIb : IIIa'dan bir çıkıntı ile ayrılmaktadır. Alanın kuzey - doğu kesiminde geçen sene açılmış olan kısım büyütülerek bir binaya ait dikdörtgen plânlı bir odanın taş temel duvarı kalıntıları meydana çıkarıldı (Boyutu : 2.5×4.5 m., batı duvarının kalınlığı : 1.25 m., doğu duvarının kalınlığı : 0.90 m.).

IIIa ve IIIb'nin çanak-çömleğinin çoğunluğunu Suriye ve Habur tipi adı ile tanınan boyalı keramik teşkil etmektedir. Stratigrafik verilere ve keramik çeşidine göre IIIb ile IIIa'nın M.ö. XIX. yüzyılın ilk yarısı ile XVIII. yüzyılın ilk yarısı arasındaki bir devreye ait olduğunu tahmin etmekteyiz.

IIIc : IIIb'den bir yangın tabakası ile ayrılan bu safhada Tilmen Hüyüğün ve dolayısıyla İslâhiye bölgesinin bir istilâya maruz kaldığını tahmin etmekteyiz. Bir önceki evrede (IIIId) başlıyan açık portakal renginde ayaklı meyve tabağı profilli keramik örnekleri bu safhada da devam etmektedir. Sondaj çukurunun doğu kesiminde tazyik edilmiş topraktan yapılmış bir döşeme, kuzey - batı köşesinde bir odanın güney kesimi, batı yönünde —kuzeydoğu - güneybatı istikametinde seyreden— bir duvar ve güneydoğu köşesinde de yine bir odanın kuzey - batı köşesi meydana çıkarıldı. Alanın merkezinde ve doğu kesiminde bulunmuş olması muhtemel yapılar, üst safha binalarının inşası esnasında tahrip edilmiş olmalıdır. Bütün bu kalıntılar, IIIc evresinde önemli yapıların mevcut olduğuna işaret teşkil etmektedir.

IIId : IIIc'den ince bir yangın tabakası ile ayrılan bu safha, 1961 yılında saray iç-avlusunun zemininin altında bulunan "M-3 mezarı" ile aynı seviyededir. Bu safhada Tilmen Hüyüğün önemli bir iskâna sahne olduğunu görmekteyiz. Gerek sondaj alanındaki mimarlık kalıntıları ve gerek küçük buluntular bu hususu doğrulamaktadır.

Boyalı çanak - çömlek parçaları bu evrede azalmıştır ve ağır dönen çarkta yapılmış ve üzerleri perdah dolayısıyla yol yol parlaklaşmış keramik hâkim durum göstermektedir. IIIId-IIIc safhalarının M.ö. XXII.-XXI. yüzyıllarına ait olduğunu zannetmekteyiz (Eski Bronz III,3 Orta Bronz I,1).

IIIe : IIIId'den bir yıkıntı ile ayrılan bu seviye, Hüyüğün tepesine nazaran 6.5 - 7 m. aşağıda bulunmaktadır. Sondaj alanın güney - doğu kesimlerinde bu evreye ait yapıların taş temel kalıntılarına ve alanın orta kesiminde ise —ortalama 1.70 m. derinlikte olan— iki silo (S₁, S₂) meydana çıkarıldı.

Küçük buluntu ve keramik analogisine göre bu safhanın M.ö. XXIV. - XXIII. yüzyıla tarihlenmesi muhtemeldir. (Eski Bronz III,2).

IIIf : Mimarlık kalıntıları (meselâ plân veren altı hücre) IIIe'den kalınca bir yangın tabakası ile ayrılan bu safhada, Tilmen Hüyüğün önemli bir yerleşmeye sahne olduğunu göstermektedir. Keramik çeşidi ve geçen dönemde bulunmuş olan düğme şeklindeki taş damga mühür, bu seviyenin M.ö. XXV. yüzyıla aidiyetini mümkün kılmaktadır (Eski Bronz III,1).

IIIg : Sondaj alanının batı yarısında inilen bu seviye IIIf'den kalın bir yangın tabakası ile ayrılmaktadır. IIIg'de beş silo (ortalama çapları : 1.75 - 2.25 m.) ve bir odanın kuzey kesiminin üç duvarı meydana çıkarıldı. Örneklerine bol miktarda Tell Brak ve Tell Chagar Bazar'da da raslanan ve "Sargonid çanak-çömlek" adı ile tanınan gri renkte oluklu keramik parçalarının Tilmen'in bu seviyesinde bulunması, Mezopotamya - Amanos bölgesi münasebetlerinin tarihî seyri için önemli sonuçlar vermektedir. Bu kategoriye giren keramik arasında gri renkte olanların az, kırmızı renkte olanlarının ise çok miktarda Tilmen'de görülmesi ayrıca dikkati çekmektedir. IIIg'yi Eski Bronz Çağı'nın ikinci devresinin sonuncu evresine tarihlemekteyiz (Yaklaşık olarak M.ö. XXVI. yüzyıl).

IIIh : Dar bir alanda inildiği için bu seviyeye ait her hangi bir mimarlık kalıntısına rastlanmadı. Bu safhanın keramiği esas itibarıyla *IIIg*'ninkine benzemektedir. İçinde bir kaç Sargonid çanak-çömlek parçası da bulunan bu evrenin Eski Bronz II,2 veya Eski Bronz II,3'e ait olması muhtemeldir.

Amuk bölgesi tarihöncesi kültürleri ile Tilmen Hüyükünün sondaj sonuçlarını karşılaştıracak olursak "*Amuk H-I-7*"nin Tilmen'deki *IIIh*, *IIIg*, *IIIf*, *IIIe* ve *IIId*'ye tekabül ettiğini söyleyebiliriz.

III. İslâhiye bölgesinde tarihî coğrafya araştırmaları :

Amanos Dağlarının (Nur Dağları, Gâvur Dağları) kuzey kesiminde "Arslanlı Bel", güney kesiminde ise "Beylân" (=Belen,) bilindiği üzere, iki esas ve tarihî yola geçit vermiştir. Ancak bu iki geçit arasındaki kesimde bulunup yine Amanos'ların doğu-batı irtibatını sağlayan ve fakat yol verme imkânları daha sarp ve daha güç olan bir kaç geçiş yeri mevcuttur. Bu tâli dağ yollarından biri İslâhiye bölgesini Kilikya'ya bağlamaktadır ki 1963'de bunu gözden geçirip gidişini izledik. Yolun seyri şöyledir : İslâhiye - Kırıkçalı - Hartanlı - Kerküt - Tandır - Demiroluk Beli - Hınzır Yaylası - Üçgöz - Erzincan (Yol uzaklığı : 70 km., kuş uçuşu uzaklığı : 40 km.). Demiroluk Beli'nin deniz yüzeyinden yüksekliği 1760 m. olup tam geçit yerinde ve doğu yamacında heybetli sedir ağaçları vardır.

Amanos'ların bu kesimindeki dağ yollarından ikincisi Hassa ile Dörtöyol arasında bulunup Arslanlı Bel ve Beylân geçitleri tutulduğu vakit kullanılan yolların daha az sarp olanıdır, ki güç şartlar zuhûr ettiğinde bu yolun Assurlular tarafından aşılması çok muhtemeldir. Gerek bu dağ yolunun ve gerek diğer bir kaç tâli yolun incelenmesini 1964 yılı çalışmalarımıza bıraktık.

Gelecek dönemlerde gerek tarihî coğrafya araştırmalarımızın ve gerek Tilmen Hüyükündeki kazılarımızın geliştirilmesi ile İslâhiye bölgesinin iskân tarihi ve kültürü ile ilgili konuların aydınlatılması için belgelerin çıkmakta devam edeceğini ummaktayız".

7 — Toprakkale, Çavuştepe ve Ünsel (Ernis) kazıları

Türk Tarih Kurumu ile Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yürütülen Toprakkale, Çavuştepe ve Ünsel (Ernis) kazıları 1963 yılında 10 Temmuzdan Ağustos sonuna kadar devam etmiştir. Bu yıl ilk defa olarak Atatürk Üniversitesi de yardımlarda bulunmuştur. Bu kazılar üyelerimizden Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında Prof. Dr. Emin Bilgiç, Doç. Dr. Yusuf Boysal, Dr. Adnan Pekman, fotoğrafçı Mehmet Ali Düvenci ve 6 arkeoloji öğrencisinden kurulu heyet tarafından yürütülmüştür.

1 — Toprakkale kazısı

Bu yıl Toprakkale'de kazıya Haldi tapınağının giriş kısmında, kanal ile tapınak arasındaki sahada eski kazılardan kalma molozların kaldırılması ile başlanmış ve geçen sene bahsolunan kanal takip edilmiştir. Molozlardan temizlenen sahada ve tapınağın önünde muhtelif ebatda kesme sal taşlardan bir sunak yeri bulunmuştur ki, bu ana kayanın üzeri sıkışmış toprakla düz bir yüzey teşkil edildikten sonra taşların vaz edilmesi ile meydana getirilmiştir. Geçen sene kaldığı yerden kanal takip edilmiş ve doğu yamacına yakın bir yerde ana kayaya oyulmuş olan kanalın ikiye ayrıldığı

görülmüştür. Kanalın biri doğu güneye doğru devam ederken, diğeri kuzeye dönmüş ve kayadaki bir yarık halinde yukarıda adı geçen sal taşlarla yapılmış kurban yerinin önünde nihayet bulmuştur. Başlangıcı kurban yerinde dar olan ve buradan güneye doğru ilerleyen kanal birinci kanalla kesiştiği gibi, birinci kanaldan daha derindir. Böylece kanalın kurban yerine bitiştiği yer bulunduğu gibi, sathımailde ikiye ayrıldığı da tesbit edilmiştir. Kanalda ok uçları ve hayvan keramikleri ele geçmiştir. Ancak birinci ve geniş kanalın doğudaki nihaî ucu bu yıl bulunamamıştır. Gelecek yıl bu kısım da açılacak ve tapınak civarında başka araştırmalar da yapılacaktır.

2 — Çavuştepe kazısı

Geçen yıl aşağı kalenin giriş kısmında yapılan kazılara bu mevsim de devam edilmiş ve özellikle kuzeyde ve güneyde çalışılmıştır. Kuzeydeki sur duvarları bu yıl temellere kadar meydana çıkarılmıştır. Kuzey tarafta ayrıca giriş kısmı dediğimiz itinalı surlardan sonra esas tepeyi çevreleyen kuzey kanadı dönüş yaptığı kuleye kadar, iki metrelik toprak hafriyatı ile açılmış ve ana kayaya kadar inilmiştir. Gerek üst kısımda ve gerekse yamaçta ana kayanın kademe şeklinde işlenerek, sur duvarları için düz ve sağlam bir zemin elde edildiği görülmüştür. Ayrıca yer yer ana kayadan, duvarlar arasındaki bağlantı için istifade edildiği müşahede edilmiştir. Bu da daha önce Toprakkale'de ileri sürdüğümüz gibi, eski literatürde yanlış bir anlayışla kaya merdivenleri denilen kademelerin ancak inşai bir fonksiyonu olabileceğini teyid etmektedir. Güney-doğu tarafta ise daha önce açılmış olan merdiven binası, güneydoğudaki köşe kulesi istikametinde takip edilmiş ve bu kuleye kadar dar bir merdivenin devam ettiği görülmüştür. Arazinin meyilli olması ve pek fazla toprak bulunması buradaki çalışmayı güçleştirmiştir. Giriş kapısının bu kısımda olması kuvvetle muhtemeldir. Zira sur duvarının dış yüzüne bitişik merdivenler burada bulunmuştur. Gelecek yıl bu sahada daha fazla çalışılacak ve giriş kapısı ile buraya gelen yol meselesi aydınlatılmış olacaktır.

İki yıldan beri kazı yapılan payeli ve sarnıçlı sahada bu sene de çalışılmıştır. Payeli büyük orta salonun kuzey-batı kanadı kazıldı. Üstten 1 m. den sonra kültür toprağına, yangın ve kül tabakalarına tesadüf edildi. Zemini düzeltilmiş kaya olan bu sahada ve zeminden 30 cm. kadar yükseklikte gayri muntazam taşlardan yapılmış dar bir duvarın çevirdiği bir ocak yeri görülmüştür. Burada, belki de tandır olarak kullanılmış olan, büyük ve kalın cidarlı bir küp kırık halde bulunmuştur. Bol miktarda kül, kömür ve yanmış toprağın mevcudiyeti bu ciheti desteklemektedir. Ayrıca tipik kırmızı Urartu seramiğine tesadüf edilmesi, burada bir Urartu iskânının mevcudiyetine de delâlet etmektedir. Bundan başka geçen yıl içi temizlenmiş olan üçüncü sarnıcın 3 m. kuzey - doğusunda bulunan ve etrafı duvarlarla çevrili oda da kazıldı. Üst kısımlarda bol miktarda kaba ve kalın seramik elde edildi. Çarkla yapılmış, perdahsız, içi ve dışı siyah kaplara ve parçalara tesadüf edilmiştir ki, bunlar şekil ve renk bakımından Evditepe'de 3 No. lu mezarda bulunan kaplara çok benzemektedir. 70 cm.'den sonra ince, parlak kırmızı renkte tipik Urartu seramiği ve deve tüyü rengine seramik de bulunmuştur. Ayrıca öğütme taşlarına, bu arada büyük ve küçük baş hayvan kemiklerine, domuz dişlerine ve kemik aletlere de tesadüf edilmiştir.

Bununla beraber ince Urartı seramiği yanında açık sarı ve siyah renkte kalın ve itinasız yapılmış seramik de ele geçmiştir. 110 cm.'den sonra büyük yassı taşlardan yapılmış bir zemine tesadüf edildi. Oda tamamen kazıldıktan sonra esas temelin düzeltilmiş ana kayadan olduğu bunun üzerinde 30-40 cm. kalınlığında bir toprak taban meydana getirdikten sonra, muntazam yassı taşlarla döşenmiş bulunduğu görüldü. Oda 8.90×2.85 cm. ebadında olup, etrafı bir taş duvarla çevrilidir. Batıda sarnıç sahasına bir kapısı vardır.

Ana kayadan meydana getirilmiş payeler arasında yer alan ve yukarıdan aşağı kaya içine oyulmuş bulunan sarnıç dediğimiz yer altı yapılarından dördüncüsü bu yıl temizlenmiştir. Burada bir ok ucu ve muhtelif seramik parçalarına tesadüf edilmiştir. Sarnıcın ağız kısmının ölçüleri 1.15×2.10 m.dir. 1.80 m. den itibaren iskeletlere rastlandığı gibi, diğer sarnıçlarla da irtibatı olduğu anlaşılmıştır. Gelecek yıl buradaki araştırmalara da devam edilecektir.

Çavuştepe'deki kazının son günlerinde yapılan araştırmalar neticesinde ilk defa olarak, aşağı kalenin orta kısmının batı tarafında bir Urartu tapınağı bulunmuştur. Bu tapınak da diğer Urartu Haldi mâbetleri tipindedir. Sella 10×10 m. ebadındadır. Duvar kalınlığı 2.25 m.dir. Ancak tapınağın girişi diğer Urartu mâbetlerinde olduğu gibi güneyde olmayıp doğudadır. Girişin güney tarafındaki duvar taşları üzerinde bulunan kitâbelerin kral Sardur III'e ait olduğu görülmüştür. Prof. Emin Bilgiç tarafından okunmuş olan bu kitâbelerin muhteiyatından, tapınağın diğer Urartu tapınaklarından farklı olarak, tanrı Haldi'ye değil, tanrı İrmusini'ye izafe edildiği anlaşılmıştır. Gelecek yıl bu mühim mâbette araştırmalar devam ettirilecek ve genişletilecektir. Çavuştepe'nin yukarı kalesinde ise bu yıl ilk defa olarak sondajlar yapılmış, umumiyetle üst kısımlarda orta çağ iskânına ve bundan sonra tipik Urartu duvar kalıntılarına rastlanmıştır. Gelecek yıl burada da imkân nisbetinde araştırmalara devam edilecektir.

3 — Ünsel (Ernis) civarı kazısı

Geçen seneki raporda bildirildiği üzere eski Ernis yeni Ünsel köyü civarında bir nekropol tesbit edilmiş ve burada araştırmalara başlanarak iki mezar açılmıştı. Bu sene ise çalışmalar daha geniş çapta tutulmuş ve yeniden 10 tane mezar açılmış ve etrafta incelemelerde bulunulmuştur. Yapılan tetkikler neticesinde, esas büyük nekropolün düzlükte ve Evdi tepesinin etrafında geniş bir sahaya yayılmış olduğu görülmekle beraber, gine civarda Alparslan Öğretmen Okulu'nun batı yönünde ikinci bir nekropol tesbit edilmiştir ki, bu yere bu gün *Alaca Han* denilmektedir. Bu mevsim burada da bir kaç mezar açıldı. Mezarlığın takriben kuzey doğusundaki tepenin tipik bir Urartu kalesi olduğu, iç ve dış surların çevirdiği muhtelif iskân sahası bulunduğu görülmüştür. Surların kurt dişi şeklini arz ettiği ve Patnos'da olduğu gibi, surların yahut da teras duvarlarının inşası ile muhtelif iskân sahalarının elde edildiği anlaşılmaktadır. Diğer bir ilgi çekici nokta da burada umumiyetle mezarların iskân sahası haricinde yer almış olmasıdır. Alaca Han mezarlığı bazı bakımlardan Evditepe mezarlarından ayrı bir yapı şekli ve tekniği gösterdiği gibi, keramik de şekil ve imal itibarıyla biraz daha eskiye ait olduğu intibasını vermektedir. Bununla beraber kronoloji bakımından arada pek büyük fark olmasa gerektir. Alaca Han mezarları arasında açılmış olarak ele geçen çok büyük bir mezar bilhassa enteresandır. Mezarın boyu 6.60, eni 3.25 ve yüksekliği 2.80 m.'dir. Kapak taşlarının

üstü balık sırtı şeklinde moloz taşlarla örtülmüştür. Mezarın doğu ve kuzey tarafı duvarla çevrilidir. Ön kısmında bir giriş yeri vardır. Diğer mezarlardan ayrı bir özelliği de, ön kısmın dik bir duvarla kesilmiş olması ve ortasında basamaklı bir giriş kapısının bulunmasıdır. Mezarın yönü kuzey-güneydir. Önde, doğu kısmında bir istinad duvarı bulunmaktadır. Bu kadar muazzam çaptaki mezarın, bölgenin kudretli bir şahsiyetine veya bir prense ait olması icap eder. Şimdiye kadar bulunanlar arasında şekil ve plân bakımından da bir özellik gösteren bu plânda gelecek sene daha esaslı incelemeler yapılacaktır.

Bu civarda ikinci bir iskân sahası Erciş - Muradiye yolunun sağ tarafındaki *Keçikıran* kalesidir. Kale Evditepe düzlüğüne ve yola hâkimdir. Batısında bir dere geçmektedir. Büyük taşlarla yapılmış tipik bir Urartu kalesidir. Surların büyük kısmı ve bina kalıntıları mevcuttur. Elde edilen seramik, burasının M.ö. II. bine kadar çıkan bir iskâna sahne olduğunu göstermektedir. Burada mezarlara henüz tesadüf edilmemiştir.

Asıl mezarlık sahası Alacahan ile Keçikıran kalesi arasında yer alan ve yoldan Van gölüne kadar devam eden Evditepe etrafındaki düzlüktür. Bu yıl burada 7 mezar açılmıştır. Açılan mezarlar arasında bilhassa 4, 5, 6, 7, No. lu mezarlar bol malzeme vermiştir. Yalnız iki mezardan 30'dan fazla, birisinde ise 80 kadar seramik eşya bulunmuştur. Mezarlar büyük çapta olup, muhtelif seviyeler göstermektedir. Her seviyede pek çok kap ele geçmiş olup, bu yılki kazılarda 300 kadar seramik eşya bulunmuştur ki, bunların ekserisi sağlamdır. Kaplar iç içe, ters dönük veya yan yana küme halindedir. Gine muhtelif seviyelerde çok sayıda kafa tası ve iskelet bulunmuştur. Madeni yüzük bilezik ve akik taşından 300'den fazla kolye tanelerinin ele geçmesi, kadınların da aynı mezara gömüldüğünü göstermektedir. Kapların hakim rengi siyah ve kırmızıdır. Açık ve kapalı kaplar, kupalar, taslar, emzikli küçük testiler, derin ve yayvan tabaklar ve güveç şeklindeki kaplar başlıca şekillerdir. Düz renkli olan bu kaplar şekilleri ve profilleri itibariyle güzel eserlerdir. Ünsel mezarlığında elde edilen kapların karakteristik tarafı memeye benzeyen çıkıntıların bulunmasıdır. Mezarlar yapılış bakımından da ayrı bir özellik göstermektedirler. Yere açılan bir çukur içine mezarlar müstatil bir şekilde kaba taşlarla inşa edilmişlerdir. Uzun taraflarda taşlar üst üste aşırma tekniği ile konulduğu için duvarlar yukarı kısımda birbirine yaklaşmakta ve böylece mezarın üstü enlemesine kaba kesilmiş büyük kapak taşları ile örtülebilmektedir. Dar cephenin birisinde mezarın dehliz şeklindeki kapısı bulunmaktadır. Çok kısa bir dromos denilebilecek bu kapıdan zaman zaman mezarın içine ceset konulmuş olmalıdır. Ünsel mezarlarının çoğu büyük ölçüde yapılmış aile mezarlarıdır. Esasen mezarların muhtelif seviyeler göstermesi ve pek çok sayıda iskelet ve kapların bulunması da bu ciheti teyid etmektedir. Mezarların genel olarak M. ö. 2. bine ait oldukları anlaşılmaktadır. Bazı mezarlarda demirden mamül süs eşyasının da ele geçmesi bu nekropolün 2. binin ikinci yarısında da kullanıldığını açıklamaktadır. Bazılarında ise kırmızı renkli malûm Urartu keramiğine yakın kapların bulunması, Urartu krallığının başlangıç devrine kadar bu mezarlığa ölü gömmeye devam edildiğini göstermektedir. Diğer taraftan mezarların muhtelif seviyeler göstermesi, seramiğin iç içe ve birbiri yanında küme halinde bulunması, çok miktarda iskelet ihtiva etmesi gibi benzerlikler dolayısıyla, ölü gömme geleneği bakımından Ünsel nekropolü Kıbrıs'daki bronz devri mezarlarını hatırlatmaktadır.

Gelecek yıl Ünsel mezarlığında da araştırmaya devam edilecektir. Burada yapılacak tetkiklerin doğu Anadolu'nun bazı tarihî problemlerini açıklamaya yarayacağı ümit edilmektedir.

Prof. Dr. Afif ERZEN

8 — *Karatepe - Kadırlı araştırmaları* (1963) :

Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, T.T.K. ve İstanbul Üniversitesince yürütülmekte olan Kadırlı ve Karatepe çalışmalarına 1963 yılında Prof. Dr. Halet Çambel'in başkanlığındaki bir heyet tarafından devam edilmiş, heyete İstanbul Üniversitesi Eski Çağ kürsüsü asistanlarından Dr. Nezahat Baydur, desinatör Sara Atabay ve fahri olarak Nail Çakırhan zaman zaman katılmışlardır.

1. KARATEPE - ASLANTAŞ :

Tesisler : Kurulmakta olan açık hava müzesi sitesi tesislerinin inşaatına gene Nail Çakırhan nezaretinde devam edilmiş, tepenin etrafındaki dikenli tel çevre duvarı, kapılar, giriş kapısı binası ikmal edilmiştir.

K a z ı : Kuzey kapısının hemen iç tarafındaki büyük binanın açılması işi geliştirmiş, yeni bölümler meydana çıkarılmış, bu arada yeni kabartma ve yazıt parçaları bulunabilmiştir.

Restorasyon ve yayın işleri : Heykel, kabartma ve yazıtların parçalardan terkihi işine devam edilmiş, yeni bulunan parçaların da yardımı ile bir çok eski parça, yerine oturtulabilmiş, bir çok gedikler doldurulabilmiştir.

Hitit hiyeroglif ve fenike metinlerinin son durumlarına ait Prof. Dr. Halet Çambel tarafından hazırlanmakta olan tekst edisyonu ve neşriyatla ilgili çalışmalara devam edilmiştir.

2. KADIRLI - ALACAMI :

Mahallî bir müze haline getirilmesi plânlanan tarihî *basilica*'nın iç ve dışındaki taban mozaiklerinin açılma ve temizlenme işlerine devam edilmiş, bugüne kadar meydana çıkarılabilenlerin rölöve ve renkli desenleri yayın için hazır hale getirilmiştir.

9 — *Side kazıları* (1963) :

1 — Esas araştırma, yarımada'nın güneyindeki büyük hamamda yapılmış, evvelce iki büyük salonu (palestra ve apoditerium?) tamamen açılmış olan binanın diğer salonlarında, elverişli yerlerde sondajlar yapılarak bunların birbirile olan irtibatı tesbit edildiği gibi, zeminlerinin altında bulunan hipokavst tertibatından bu salonlardan büyük bir kısmının ısıtılmış olduğu, binaenaleyh bunların hamamın sıcak kısımlarını teşkil ettiği anlaşılmış, içinde büyük havuzlar ihtiva eden ve üzeri anıtsal bir tonoz kemerle örtülü olduğu anlaşılan bir salonun ise hamamın "caldarium"u olduğu tesbit edilmiştir. Ayrıca binanın güney tarafında, külhanların üzerinde büyük bir su deposu ve suyun ısıtılmasını sağlayan bakır kazanları kapsayan bir mekân bulunmuş, yine bu tarafta büyük bir salonun ortasında bir havuz tesbit olunarak buranın bir "frigidarium" olduğu anlaşılmıştır.

2 — Neşriyatı hazırlanan batı Mozolesinin birçok kısımları desinatör Akif Dâî tarafından incelenmiş ve bunların röleleri yapılmıştır. Ayrıca ikinci avlunun deniz fasadının önünde açılan büyük bir tranşede bu fasada ait bir hayli mermer ve kumtaşı mimari parçaya rastlanmıştır ki bu yeni parçaların bu fasadın terkinde önemli bir rol oynayacakları aşikârdır. Bundan başka ilk avlunun propylon'unda büyük bir alınlık parçası elde edilmiş, avlunun arka odalarından birinin zemininde iyi muhafaza edilmiş bir mozayike rastlanmıştır.

3 — Müzede teşhir olunan bütün heykellerin fotoğrafları Dr. E. Rosenbaum tarafından yeniden çekilmiştir.

4 — Kazıdan önce Side'ye gelen ve orada bir müddet kalan restoratör mimar Dr. A. Machatschek "M" binası üzerinde incelemelerde bulunmuş ve büyük salondaki iki katlı sütun mimarisinin kısmen restore edilebileceği neticesine varmıştır.

ORD. PROF. DR. ARIF MÜFIT MANSEL

10 — Çandarlı Kazıları :

Çandarlı Kazılarına Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın idaresinde devam edilmiştir. Çalışmalar bu yıl da verimli olmuş, özellikle Attika nevi vazolardan güzel ve iyi korunmuş örnekler bulunmuştur. Bunlar arasında siyah figürlü attika ayaklı kâselerinin en eski nevi olan komast kylixlerinden güzel bir örnekle, 1961 yılı kazılarında bir eseri bulunmuş olan "Heidelberg Ustası"nın yeni bir kylix'i meydana çıkarılmıştır. Attika nevi vazolar arasında VI. yüzyılın ikinci yarısına ait üzerleri çeşitli figürlerle tasvirli ve aynı atölyenin eseri dört güzel tabak ayrıca anılmağa değer.

1963 kazıları Chios nevi kadehlerinden yeni çok güzel örnekler vermiş olup bunlardan bir tanesinin üzerinde Trova savaşı efsanesinden Achilleus'un Troilos'u takibetmesi tasvir edilmiştir.

İdhal malı olan adı geçen eserler arasında Kuzey Ege kıyıları mamulâtı, Aiolis tipi geç oryantalizan vazolardan yeni güzel örneklerle yine yerli malı olarak geç ve jeometrik ve geç protojeometrik kaplar da elde edilmiştir.

Eserler İstanbul Müzesine teslim edilmiş ve Çandarlı Salonunda teşhire konmuştur.

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİNİN 1963 YILI ÇALIŞMA RAPORU

Basimevimiz bu yıl 1.989.866,55 liralık brüt hasılat yapmıştır. Diğer taraftan aşağıdaki çizelgenin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, Personel ve İşletme giderlerinde geçen yıla nazaran 345.993,81 liralık bir artış olmuştur. Bu artışlar normal olmakla beraber, atelyelerin saatlik maliyetlerine intikal ettirilmediğinden, diğer bir deyimle fiatlarımıza bir zam yapmadığımızdan, ciromuz bir yükselme kaydetmemiş, dolayısıyla de bu fark kâr oranımızı düşürmüştür.

	1962	1963	Artan fark	Eksilen fark
Amortisman	224.138,06	233.464,03	9.325,97	—,—
Personel giderleri	973.344,18	1.170.926,95	197.582,77	—,—
İşletme giderleri	330.034,24	469.119,31	139.085,07	—,—
Kâr	508.760,96	116.355,96	—,—	392.405,00
	2.036.277,44	1.989.866,25	345.993,81	392.405,00

Yukarıdaki çizelgeye göre gider ve kâr oranlarının geçen yıla nazaran mukayesesi şöyledir :

	1962	1963	Artan	Eksilen
Amortisman	% 11	% 11,73	% 0,73	
Personel giderleri	% 47,8	% 58,84	% 11,04	
İşletme giderleri	% 16,2	% 23,58	% 7,38	
Kâr	% 25	% 5,85	—	% 19,15
	% 100	% 100	% 19,15	% 19,15

Önümüzdeki yıl kâr oranının % 20 nin üzerinde olması için gereken tedbirler 1964 başından itibaren alınmıştır.

Basimevimiz, bu yılki kâr oranının düşük olmasına rağmen örnek Basimevi vasfını taşımakta devam etmiş ve gerek organizasyon, gerekse kaliteli iş yapma bakımından Türk matbaacılarına bir nevi okul olmuştur. İlerdeki yılların kâr ve kalite bakımından daha başarılı olacağına inanmaktayız.

T. T. K. BASİMEVİ YÖNETİM KURULU

Başkan
PROF. DR. ŞİNASİ ALTUNDAĞ

Üye
ORD. PROF. DR. AYDIN SAYILI

Üye
PROF. ABDÜLKADİR İNAN

Üye
ULUĞ İÖDEMİR

Basimevi Müdürü
GÖKMEN İÖDEMİR

DENETLEME KURULU RAPORU

TÜRK TARİH KURUMU YÜKSEK GENEL KURULU'NA

Sayın Genel Kurulca bizlere verilen denetleme görevini yapmak üzere Türk Tarih Kurumu ile Türk Tarih Kurumu Basımevi'nin 1963 yılı gelir - gider bütçeleri ve bilânçoları, defter kayıtları ile birlikte incelenmiş ve bu incelemenin sonuçları aşağıda sunulmuştur.

I — Türk Tarih Kurumu

1) Türk Tarih Kurumu'nun 1962 yılı bilânçosunda yazılı kıymetlerin 1963 yılının ilgili hesaplarına olduğu gibi geçirilmiş olduğu, harcamaların usulüne uygun ve Yönetim Kurulu kararına dayandığı,

2) 1.979.146, — lira tahmin edilen ve yıl içinde Kurum binası yatırımı için 500.000 lira eklenerek 2.479.146,— liraya çıkarılan 1963 yılı gelir bütçesinin 84.243,15 lira artış ve 1.033,63 lira eksiliş ile 2.562.355,52 lira olarak tahakkuk ettiği, 2.479.146, — lira olarak tesbit edilen gider bütçesinden 2.419.783,45 liranın harcadığı ve geri kalan 59.362,55 lirasının da arttırıldığı memnunlukla görülmüştür.

II — Türk Tarih Kurumu Basımevi

1) Basımevi'nin 1962 yılı bilânçosunda yazılı kıymetlerin 1963 yılının ilgili hesaplarına olduğu gibi alındığı, yıl içindeki işlemlerin yönetmelik hükümlerine uygun olarak yürütüldüğü tesbit edilmiştir.

2) Basımevi'nin 1963 yılı brüt geliri 1.989.866,25 liraya varmıştır. Bu gelirden, idare ve işletme giderleri ile gerekli amortismanlar ayrıldıktan sonra 116.355,96 lira net bir kâr kalmaktadır.

Kurum ve Basımevi kayıtları ile defterlerinin düzenli, işlemlerin bunlara uygun olduğunu, Yüksek kurulunuzun incelemesine sunulan 1963 yılı bilânçosu ile kâr ve zarar hesabının yine bu kayıt ve belgelere dayandığını arzeder, Kurum ve Basımevi Yönetim Kurullarının 1963 yılı hesaplarından aklanmasını Yüksek onayınıza sunarız.

Ankara, 21 Mart 1964

PROF. DR. HALİL DEMİRCİOĞLU
T. T. K. Üyesi

FAKİHE ÖYMEN
T. T. K. Üyesi

DR. HÂMİT KOŞAY
T. T. K. Üyesi

CAHİT SERTER
Türkiye İş Bankası Genel Müdürlüğü
Muhasebe Müdür Muavini

T A B L E D E S M A T I È R E S

Articles, Études :	Page
TUNAKAN, DR. SENİHA : Squelettes trouvés aux fouilles de Bodrum-Dirmil (en turc.- avec 7 illustrations)	361
BOSTANCI, DR. ENVER : Une Etude sur le crâne de type néanderthalien de la Péninsule Chalcidique (en turc.- 4 illustrations).....	373
————— : Traduction anglaise de l'article ci-dessus mentionné...	377
KINAL, PROF. DR. FÜRÜZAN : Chypres dans l'Antiquité (en turc.- avec 25 illustrations)	383
KURAN, APTULLAH : La Mosquée Yıldırım à Edirne (en turc.- 17 illustrations)	419
————— : Traduction anglaise de l'article ci-dessus mentionné	429
ÖGEL, SEMRA : Ouvrages turcs du Caucase oriental, vu par un voyageur hollandais au début du XVIII ^e siècle (en turc.- 6 illustrations).	439
————— : Résumé en allemand de l'article ci-dessus mentionné...	448
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : Lettre de Bonaparte à Cezzar Ahmed Paşa et un poème concernant le siège de St. Jean d'Acre (en turc.- avec 1 photocopie).....	451
HUREWITZ, J. C. : The Background of Russia's claims to the Turkish straits (en anglais)	459
GÖKMAN, MUZAFFER : Faik Reşit Unat (1889-1964).- Bibliographie (en turc.- 1 photo)	505
Traductions :	
SETON - WATSON, HUGH (trad. : KURAT, Dr. Y. T.) Nationalisme et Empires multinationaux	525
Bibliographie :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. A. M. : Friedrich W. Goethert-Hans Schleich, <i>Der Athentempel von Ilion</i>	543
Informations :	
Assemblée générale de la Société d'Histoire Turque pour l'année 1964 (en turc.- avec 4 illustrations).....	549

BELLE TEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XXVIII

No. 111

Juillet 1964

ANKARA - IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE
2003